

Vern og forvaltning av samiske byggverk

Láddu (lae) i Borri (Krokelv) i Skánik (Skånland) kommune

foto: Randi Sjølie 2001

Hovedrapport august 2003

Vern og forvaltning av samiske byggverk

Forord

Dette er hovedrapporten for prosjektet verne- og forvaltningsplan for samiske bygninger, resultatet av tre års arbeid. Det har vært en stor opplevelse å få gjennomføre et arbeid med feltstudier og kontakter til så mange forskjellige steder i Sápmi, til natur, folk, kulturminner, kultur og historie. Alle som har bidratt med informasjon, drøftinger, hjelp og støtte takkes. Stedsnavn er forsøkt gjennomført med den samiske formen og med lokal skrivemåte. Tekst og illustrasjoner er produsert av prosjektleder der ikke noe annet er anført.

Unjárga (Nesseby) august 2003

Randi Sjølie

*På kulturminnebefaring på Essandheimen, et kombinasjonsbruk
i Saanti Sijte, Tydal kommune, etablert rundt 1900,
sammen med Teodor Brandsfjell og Sverre Fjellheim,
her i solveggen ved gårdens vedskjole*

Vern og forvaltning av samiske byggverk

Hovedrapport (august 2003)

FORORD	2
SAMMENDRAG	7
INNLEDNING	10
PROSJEKTETS BAKGRUNN.....	10
PROSJEKTETS MÅLSETTING	10
PROBLEMSTILLINGER	11
GJENNOMFØRING AV PROSJEKTET.....	12
KAP. 1 SAMISKE BYGNINGERS VERDI FOR SAMISKE SAMFUNN.....	13
1.01 Innledning.....	13
1.1 SAMISK BYGNINGSHISTORIE	13
1.2 VERDIER I DET SAMISKE SAMFUNNET.....	17
1.2.1 Felles verdier.....	17
1.2.2 Samer skal overleve som folk	18
1.2.3 Kulturminner som referanseramme.....	18
1.2.4 Høste for å leve videre.....	19
1.2.5 Immaterielle kulturminner.....	20
1.2.6 Resursøkonomiske bygninger	20
1.2.7 Markering av likhet og forskjellighet	21
1.2.8 Markører for historisk tilstedeværelse	21
KAP. 2 IDENTIFISERING AV SAMISKE BYGNINGER	23
2.0.1 Innledning.....	23
2.0.2 Begreper	23
2.0.3 Kulturell tilhørighet til kulturminner.....	24
2.0.4 Hva har tidligere vært regnet som samiske bygninger.....	25
2.0.5 Hva regnes som samiske bygninger i dag	25
2.0.6 Spesielle bygninger.....	27
2.1 DRØFTING AV KRITERIER FOR IDENTIFISERING	28
2.1.1 Innledning.....	28
2.1.2 Kulturminnets historiske og kulturelle tilknytning	28
2.1.3 Funksjonen til kulturminnet.....	30
2.1.4 Miljømessig sammenheng.....	31
2.1.5 Byggeskikk.....	32
2.1.6 Eier og lokalsamfunn.....	33
2.1.7 Oppsummering	33
2.1.8 Sammenfatning av kriteriene for identifisering av samiske byggverk.....	34
KAP. 3 OMRÅDER MED SAMISKE BYGNINGER	35
3.0.1 Innledning.....	35
3.0.2 Feltmaterialet	35
3.1 SØRSAMISK OMRÅDE	36

3.1.1 Byggeskikk i sørsamiske områder	38
3.2 MIDTSAMISK OMRÅDE	42
3.2.1 Markesamisk tilpassning	43
3.2.2 Skjerstad-Báiddár (Beiarn)-Gildeskål.....	44
3.2.3 Divtasvuodna (Tysfjord)- Hábmer (Hamarøy).....	45
3.2.4 Stuoranjárga.....	46
3.2.5 Sážžá (Senja)	46
3.2.6 Byggeskikk i midtsamiske områder	47
3.3 NORDSAMISK OMRÅDE	50
3.3.1 Sjøsamisk tilpassning	51
3.3.2 Gálláfiérda (Kaldfjorden) i Troms.....	51
3.3.3 Ollmáivággi (Manndalen) i Gáivuotna (Kåfjord)	52
3.3.4 Sirbmá i Deatnu (Tana).....	53
3.3.5 Sjøsamiske områder i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger)	53
3.3.6 Østsamiske områder	54
3.3.7 Byggeskikk i nordsamiske områder	54
3.4 AUTOMATISK FREDA SAMISKE BYGGVERK.....	56
KAP. 4 VERNEVERDIER	57
4.0.1 Innledning.....	57
4.1 HISTORISK TILBAKEBLIKK PÅ BYGNINGSVERNET	58
4.1.1 Riksantikvar og fylkeskommune	59
4.1.2 Registrering av bygninger (SEFRAK).....	60
4.2 HVORDAN HAR VERN AV SAMISKE BYGNINGSKULTURMINNER VÆRT VURDERT	61
4.2.1 De første samiske bygningsvernprosjektene.....	61
4.2.2 Etablering av samiske bygdetun.....	61
4.2.3 Vern av samiske bygningsmiljøer etter fylkeskommunalt initiativ.	62
4.2.4 Et eget samisk bygningsvern etableres.....	63
4.3 ERFARINGER FRA SAMISKE BYGNINGSVERNPROSJEKTER.....	63
4.3.1 Regional variasjon	64
4.3.2 Ansvarforhold/eiere.....	64
4.3.3 Verneprosjektenes forhold til formell vernestatus.....	65
4.3.4 Bygningstyper	66
4.3.5 Forholdet mellom restaurering og rekonstruksjon.....	66
4.3.6 Dokumentasjonsnivå	67
4.3.7 Kostnader og finansiering	68
4.3.8 Lokal samisk medvirkning/ringvirkninger lokalt.....	68
4.3.9 Sammenligninger med det øvrige bygningsvernet.....	69
4.4 RIKSANTIKVARENS VERNEVERDIKRITERIER	70
4.5 FORSLAG TIL VERNEVERDIKRITERIER FOR DET SAMISKE BYGNINGSVERNET.....	71
4.5.1 Innledning.....	71
4.5.2 Dokumentasjon av samisk historie, aktivitet og kultur.....	72
4.5.3 Utvikling av identitet, områdetilhørighet og kulturell aktivisering.....	72
4.5.4 Bygningshistorisk verdi	73
4.5.5 Estetisk verdi, kunstnerisk verdi	73
4.5.6 Alder	74
4.5.7 Autentisitet.....	74
4.5.8 Representativitet-sjeldenhet	75
4.5.9 Variasjon-homogenitet	75

4.5.10	Kulturmiljø	75
4.5.11	Pedagogisk verdi, lesbarhet	75
4.5.12	Bruksverdi	76
4.5.13	Sammenfatning	76
KAP 5.	UTFORDRINGER FOR DET SAMISKE BYGNINGSVERNET	77
5.0.1	Innledning.....	77
5.1	TILSTANDEN TIL BYGGVERKENE	78
5.1.1	Tap i bestanden av byggverk.....	78
5.1.2	Omlegging av næring og fraflytting fra bygdene	79
5.1.3	Manglende eiendomsrett til grunnen.....	80
5.1.4	Skadeverk.....	81
5.1.5	Kraftutbygging.....	81
5.1.6	Manglende kunnskap om fredningsbestemmelser og verneverdi kommunalt.....	81
5.1.7	Arealdisponering	82
5.1.8	Lave tilskuddsrammer til bygningsvern.....	82
5.1.9	Manglende bygningsvernkompetanse i kulturminnevernet	83
5.2	UTFORDRINGER VED REGISTRERING AV SAMISKE BYGNINGER	83
5.2.1	Et samisk bygningsvern	83
5.2.2	De samiske kulturminnene er freda når de er eldre enn 100 år.....	83
5.2.3	Tilleggsregistrering og ny registrering.	83
5.2.4	Hvor er de samiske bygningene.....	84
5.3	KULTURMINNEBASER	84
5.3.1	Saemien Sijtes kultureregistreringer (Sørsamisk kulturminnebase)	84
5.3.2	SEFRAK (GAB-SEFRAK)	85
5.3.3	Freddy	86
5.3.4	Fornminneregisteret.....	86
5.3.5	Riksantikvarens arbeid med kulturminnebasene	87
5.4	VURDERING AV KULTURMINNEBASEALTERNATIVENE	87
5.4.1	Sørsamisk kulturminnebase.....	87
5.4.2	GAB/SEFRAK.....	87
5.4.3	Freddy	88
5.4.4	Bygge en ny samisk bygningsbase.....	88
5.5	FORSLAG TIL TILTAK FOR REGISTRERING AV SAMISKE BYGNINGER	88
5.6	ANSVARSFORDELING OG SAMARBEIDSRUTINER.....	89
5.6.1	Innledning.....	89
5.6.2	Sametingets arbeidsoppgaver i bygningsvernet	89
5.6.3	Kommunene	90
5.6.4	Fylkeskommunene	91
5.6.5	Fylkesmannens landbruksavdeling.....	91
5.6.6	Riksantikvaren.....	92
5.6.7	Forvaltningsmuseene.....	92
5.7	BEHOV FOR STILLINGER I DET SAMISKE BYGNINGSVERNET	92
KAP. 6	LOVGRUNNLAG OG FORVALTNINGSPRAKSIS I SAMISK BYGNINGSVERN	93
6.0.1	Innledning.....	93
6.1	KULTURMINNELOVEN.....	93
6.1.1	Automatisk freda samiske kulturminner eldre enn 100 år, inkludert byggverk.....	93
6.1.2	Vedtaksfreda samiske byggverk.....	94

6.1.3 Andre kategorier bygninger	95
6.2 PLAN- OG BYGNINGSLOVEN.....	95
6.2.1 Beskyttelse av samiske hus gjennom arealplaner.....	95
6.2.2 Beskyttelse av samiske hus gjennom byggesaker	96
6.3 DRØFTING AV ENDRINGER AV LOV OG FORSKRIFTER.....	97
6.3.1 Innledning.....	97
6.3.2 Sametingets innspill i høringsuttalelser	97
6.3.3 Meldepliktgrense for inngrep i samiske hus.....	98
6.3.4 Opphevelse av fredningsbestemmelse for automatisk freda samiske byggverk.....	98
6.3.5 Fast fredningsgrense for samiske byggverk	98
6.3.6 Endring av dispensasjonsadgangen etter § 8.....	99
6.3.7 Delegert myndighet etter forskriftene.....	99
6.4 LOVANVENDELSE.....	99
6.4.1 Hva er et samisk hus?.....	99
6.4.2 Registrering og tinglysing av automatisk freda samisk byggverk.....	100
6.5 BEHANDLING AV INNGREP I AUTOMATISK FREDA SAMISK BYGGVERK.....	100
6.5.1 Konklusjon – ny forskrift, veileder og endring av kulturminneloven	104
6.6 TILTAK FOR FELLES LOVFORSTÅELSE/ANVENDELSE	104
KAP. 7 VERNETILTAK.....	105
VERNEPLAN FOR AUTOMATISK FREDA BYGNINGER I SIRBMÁ,	105
Innledning, mål.....	105
Omfang	106
Bygningstyper i Sirma	106
Spesielle utfordringer	108
Innhold i planen.....	109
Kostnadsrammer – finansieringsopplegg.....	111
FRAMDRIFT.....	112
KILDER	113
Trykte kilder	113
Kart.....	115
Utrykte kilder.....	115
Kulturminnebaser.....	115
Muntlige kilder	116
VEDLEGG	116
Vedlegg 1. Oversikt over samiske historiske hustyper	116
Vedlegg 2. Vedlegg til verneplan for byggverk i Sirbmá.....	116

Sammendrag

Rapporten "*Vern og forvaltning av samiske byggverk*" skal legge grunnlaget for hvordan vi arbeider med vern og forvaltning av den samiske bygningsarven.

Sametinget er delegert myndigheten til å forvalte samiske byggverk etter Lov av 9. juni 1978 nr 50 Om kulturminner (kml). Etter kulturminneloven er alle samiske kulturminner eldre enn 100 år automatisk freda, dette gjelder også for samiske byggverk. Samiske byggverk har vært vist liten oppmerksomhet både fra offentlig forvaltning og det sivile samfunn. Dette har medvirket til at det har vært stor usikkerhet omkring hva samiske byggverk er, hvilken fredningsstatus det har, hvilken verdi de representerer og hvordan de skal vernes og forvaltes. Sametinget (Samisk kulturminneråd) utarbeidet i 1998 et forprosjekt som valgte ut problemstillinger denne rapporten søker å avklare. Rapporten er sluttproduktet av et prosjekt som har pågått i perioden mars 2000-jan 2003, har vært organisert med en prosjektleder og en faglig referansegruppe på 6 personer.

I prosjektet har det vært gjennomført feltarbeid i utvalgte områder som vil kunne være noenlunde representativt for byggeskikk og bosettingshistorie i Sápmi. Feltområdene utgjør områder i fem fylker og 19 kommuner. I de samme områdene har vi gjennomført drøftinger med samiske lokalsamfunn. Materialet fra feltarbeidet har vært brukt som grunnlag for de vurderinger og forslag som framkommer i denne rapporten. En høringsutgave av rapporten var på bred høring i mars-juni 2003, og et utvalg av innspillene er innarbeidet i rapporten. Rapporten ble behandlet av Sametingsrådet i august 2003.

Kapittel 1 gjennomgår kortfattet den samiske bygningshistoria. Denne er supplert med et illustrert vedlegg som i tabellform gjennomgår typiske samiske byggverk. Kapitlet drøfter også den verdien samiske byggverk har for samiske samfunn.

Kapittel 2 drøfter hvordan man kan identifisere samiske byggverk. Arbeidet med prosjektet har vist nødvendigheten av å ha prinsipielle kriterier for vurdering av byggverkernes samiske kulturelle tilknytning. Denne tilnærminga vil kunne takle stort et spenn i forståelsen av hva som er et samisk byggverk, og vektlegger en argumenterende forvaltning. Vi har valgt å utforme fem hovedkriterier, som er: 1) historisk og kulturell tilknytning, 2) funksjon, 3) miljømessig sammenheng, 4) byggeskikk, og 5) eier og lokalsamfunn. En drøfting av det aktuelle byggverk i forhold til disse punktene skal kunne sammenfattes i en konklusjon.

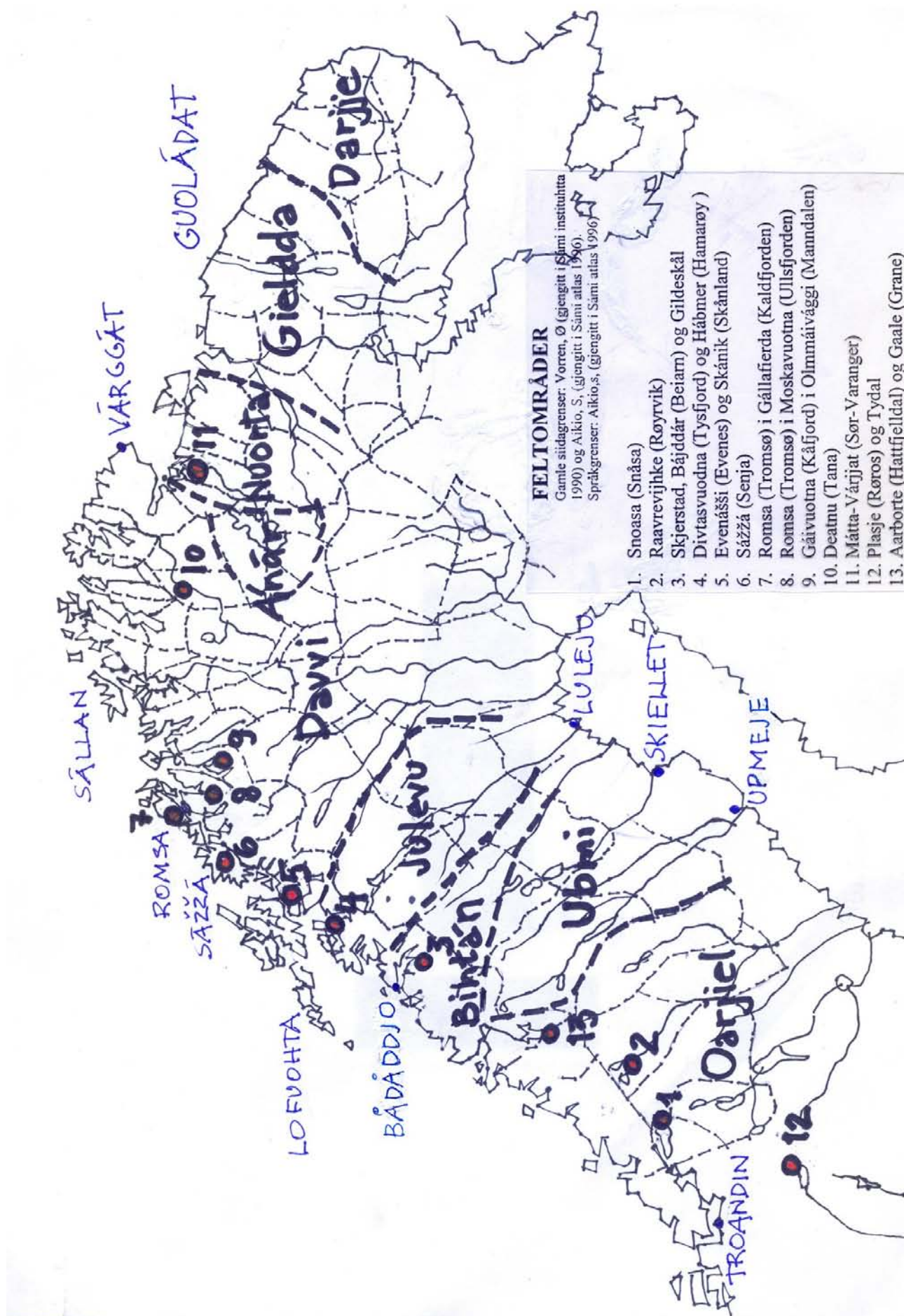
Kapittel 3 gjennomgår de områdene vi har utført feltarbeid. Det redegjøres kort for historie og byggeskikk i de sørsamiske, midtsamiske og nordsamiske områder. Påviste bygningstyper er beskrevet i tabellform, med samisk og norske betegnelser og med kortfattet beskrivelse av bruksområde. I feltområdene har vi identifisert automatisk freda stående byggverk og andre samiske byggverk. Disse er listet opp i tabellform. I feltområdene i sørsamisk område har vi påvist 20 automatisk freda byggverk og i tillegg 17 som i løpet av 20 år vil bli automatisk freda. I midtsamisk område er tallene hhv 46 og 28, mens de i nordsamisk område er 26 og 2. Egne feltrapporter følger som vedlegg til denne rapporten.

Kapittel 4 drøfter verneverdier i det samiske bygningsvernet. Her gjennomgås historia til det samiske bygningsvernet og det påvises hvordan vurderingene av verneverdi har endret seg over tid. Data fra rundt 90 samiske bygningsvernprosjekter er samlet og brukt som grunnlag for å utlede erfaringer med bygningsvernarbeidet. Kapitlet oppsummerer et sett verneverdikriterier til bruk ved forvaltning av automatisk freda og andre samiske byggverk.

Kapittel 5 gjennomgår endel utfordringer for det samiske bygningsvernet. Et kvalifisert anslag sannsynliggjør at det er ca 1200 automatisk freda byggverk i landet og ytterligere ca 870 som vil bli det i løpet av 20 år. Dette tallet er en stor utfordring for det samiske bygningsvernet. Mange av bygningene er i dårlig stand og har dessuten en usikker bruks- og vedlikeholdssituasjon i og med at mange av dem ligger i fraflyttingsområder. Det er også lite tilskuddsmidler til bygningsvern, samtidig som kunnskapene om samiske bygninger er lav, både i forvaltning, i lokalsamfunn og blant håndverkere. Samiske byggverk er dessuten ikke systematisk registrert i noen kulturminnebaser, og der det er registrert bygninger i kulturminnebaser som kan identifiseres som samiske, framgår ikke dette. I kapitlet drøfter vi registreringsopplegg for samiske byggverk og foreslår et prosjekt for dette. I kapitlet foreslås det videre tiltak for bedre samarbeidsrutiner i den offentlige forvaltninga, og et anslag over Sametingets behov for stillinger til i arbeidet for vern og forvaltning av samiske byggverk.

Kapittel 6 gjennomgår lovgrunnlaget for det samiske bygningsvernet, kulturminneloven og plan- og bygningsloven. Lovanvendelsen drøftes med hovedvekt på dispensasjon for inngrep i automatisk freda samiske byggverk. Ut fra drøfting av noen endringsforslag til lover og forskrifter foreslås tiltak. De foreslåtte tiltakene er bl.a. å utarbeide en forskrift til kulturminneloven hjemlet i § 28 om behandling av automatisk freda samiske byggverk i forhold til §§ 3, 8 og 11, og å utarbeide en fylldig og illustrert veileder til behandling av byggverkene.

Kapittel 7 inneholder et konkret forslag til gjennomføring av verneplaner. Dette verneplanforslaget er også ment å kunne danne en viss norm for hvordan slikt arbeid kan gjennomføres i andre områder og bygningstyper/-anlegg. Verneplanforslaget omhandler automatisk freda byggverk i Sirbmá i Deatnu (Tana), hvor formålet både er konkret restaurering og opplæring av håndverkere, samtidig som en dokumenterer og skal hente erfaringer med slik arbeid.

Gård i Sirbmá, Deatnu fraflyttet men tatt vare på.

Innledning

Prosjektets bakgrunn

I februar 1996 tok Sametinget (da Samisk kulturminneråd) kontakt med Riksantikvaren med forespørsel om å utarbeide en verneplan for samiske bygninger. Riksantikvaren stilte seg positiv til at Samisk kulturminneråd tok opp dette saksfeltet. Et forprosjekt ble beskrevet, (Samisk kulturminneråd 1998). finansiert og gjennomført, og forprosjektets rapport forelå i oktober 1998. Rapporten beskrev hovedprosjektet og konkluderte med et utvalg problemstillinger som hovedprosjektet skulle arbeide med. Arbeidet med verneplanen startet i mars 2000 og har pågått i en tre års periode.

Prosjektets målsetting

Til tross for den sterke beskyttelsen samiske kulturminner har i kulturminneloven, spesielt gjennom bestemmelsen om 100 års fredningsgrense, har den samiske bygningsarven gradvis går tapt. Loven og dens intensjoner har ikke vært fulgt opp, noe som skyldes flere forhold. Det har hersket stor usikkerhet omkring bestemmelsen i loven også skal gjelde bygninger. Årsaken er dels at oversikter og evalueringer mangler, dels at forvaltningsapparatets generelle kunnskap om samisk byggeskikk og om automatisk freda samiske bygninger er begrenset og dels at myndighets- og ansvarsfordelingen har vært uklar.

Også når det gjelder samiske bygninger yngre enn 100 år, har en mangelfulle redskaper som grunnlag for bedømmelse av verneverdi, og som staker ut målsettinger og virkemidler. I mange samiske områder er etterkrigstiden et tidsskille i samisk bygningskultur. I Nord-Troms og Finnmark førte tyskernes brenning til at størstedelen av bygningsmassen forsvant. I de første årene etter krigen ble det reist en del bygninger og anlegg i tråd med gammel samisk bygningstradisjon. Men også for disse mangler forvaltningen et redskap for å drive et hensiktsmessig vernearbeid.

Prosjektets hovedmålsetting er å avklare disse viktige spørsmålene og skaffe Sametinget et fundament for forvaltning av den samiske bygningsarven, slik at den kan reddes for etterslekta, å stake ut en verne- og forvaltningsstrategi, dessuten være en faglig rettesnor i forvaltningsarbeidet.

Det siste året har Sametinget vært tilført bygningsvernkompetanse, og har dermed kunnet gå løs på bygningsvernoppgavene parallelt med arbeidet med dette prosjektet. Fortsatt deler en i noen grad arbeidsfeltet med fylkeskommunen kulturminnevern, men ansvarsforholdet har i løpet av prosjektperioden i stor grad blitt tydeligere, og Sametinget har overtatt sitt ansvar for den samiske bygningsarven. Den tidligere uklare ansvarssituasjonen er avløst av mye praktisk bygningsvernarbeid. Dette er en prosess som ble utløst av prosjektarbeidet og som har gått parallelt med det.

Problemstillinger

Forprosjektet drøftet mange problemstillinger innafor bygningsvernet og kom til at en måtte prioritere noen. Rettesnora var å raskt kunne komme i gang med bedre vern og restaurering av bygninger og bygningsmiljøer. Vurdert i forhold til dette målet, plukket forprosjektet ut disse problemstillingene for hovedprosjektet:

- Definisjon av samiske bygninger og bygningsmiljøer
En viktig forutsetning for en bedre og mer helhetlig forvaltning av samiske bygninger er at det etableres en felles forståelse av hva samiske bygninger er.
- Identifisering/lokalisering av samiske bygninger og bygningsmiljøer
Et hensiktsmessig og helhetlig vernearbeid er en umulig oppgave så lenge samiske bygninger ikke lar seg identifisere i oversikter og registre.
- Utredning av lovgrunnlag og vurdering av forvaltningspraksiser
Det er viktig å få til en felles forståelse av hvordan kulturminneloven skal forstås og praktiseres når det gjelder samiske bygninger. Prinsipper for myndighetsfordeling, ansvarsfordeling og samarbeidsrutiner må utredes.
- Utredning av erfaringer og verdikriterier.
For å etablere et grunnlag for forslag om konkrete tiltak vil det være nødvendig med en evaluering av verneprosjekter og en diskusjon av verdikriterier.
- Konkrete vernetiltak.
 1. En verneplan for automatisk freda stabbur
 2. Bevaringstiltak for samiske gårdsanlegg
 3. Dokumentasjons- og vernetiltak for stående, eldre gammer
 4. Tiltak for registrering og vern av tekniske anlegg tilknyttet samisk næringsvirksomhet

Hovedprosjektet har i hovedsak fulgt forprosjektets problemstillinger. Utvikling av en definisjon av samiske bygninger har stått i fokus for arbeidet. Det er arbeidet med identifisering av samiske bygninger, spesielt bygninger som er automatisk freda eller blir det i løpet av en 20 års periode. Kriterier for verneverdivurderinger er utviklet ut fra en gjennomgang av erfaringer med samiske bygningsvernprosjekter og verdier i det samiske samfunnet. Samisk bygningshistorie, byggeskikk og bygningstyper er beskrevet for alle feltområdene, og en har drøftet et opplegg for registrering av samiske byggverk. En har vurdert situasjonen for den samiske bygningsarven og utfordringene som ligger i denne, dessuten drøftet lovgrunnlag og forvaltningspraksis. Punktet om konkrete vernetiltak har ikke fått den oppmerksomhet som forprosjektet la opp til, da bare et verneplanforslag er fullført.

På kulturminnebefaring langs håndgjort vei, mot Stormoen i Skjerstad kommune. Ingrid Lien og Sten Jerry Stormo, veivisere og huseiere.

Gisle Jakbelln og Knut Sundsfjord i rekonstruert båtskytt på Stia gård i Gildeskål, der de i samarbeid har stått for i standsetting, som hhv leder av Nordland fortidsminneforening og huseier/veiviser.

Gjennomføring av prosjektet

Arbeidet med prosjektet har vært underlagt Sametinget, avdeling for miljø- og kulturvern. Til å arbeide med prosjektet har Sametinget engasjert arkitekt Randi Sjølie som prosjektleder i et treårig engasjement. Under prosjektet er gjennomført et feltarbeid over tre somre, med utvalgte feltområder innafor sør-, midt- og nordsamiske områder. Sør-Varanger museum har utført feltarbeidet for prosjektet i sjøsamiske miljøer i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) kommune, mens Forvaltningsplanen for Skoltebyen (Baglo 2002) har vært kilde til materiale fra østsamiske miljøer. Utover dette er feltarbeidet utført av prosjektleder. Til sammen 143 lokaliteter er besøkt. Det er utarbeidet feltrapporter for hver av de tre sesongene (Sjølie 2000, 2001, 2002) og egne feltrapporter for hver enkelt lokalitet. I arbeidet med prosjektet har en anvendt prinsippet med lokal forståelse. Ved feltarbeidet i de forskjellige lokale områdene som er besøkt, er prosjektets problemstillinger drøftet med huseiere under befaringene og med lokalsamfunnene på lokalsamfunnsmøter, i alt 11 møter. Huseierne har også bidratt med sine kunnskaper i forhold til bygningenes historie. Rundt 125 personer rundt i Sápmi har på denne måten vært leverandører til prosjektet. Prosjektet har utgitt informasjonsskriv til et bredt utvalg av forvaltning, museer og forskningsinstitusjoner, og lagt inn informasjon på en egen bygningsvernside på Sametingets internettsider. En egen referansegruppe har vært engasjert til hjelp for prosjektarbeider. Denne gruppa har hatt halvårlige møter løpet av prosjektperioden, hvor en har diskutert seg gjennom de forskjellige problemstillingene. Møtene har vært strukturert rundt prosjektets problemstillinger, slik:

- Møte 1. Kommunikasjon, informasjon og kunnskapsutveksling.
- Møte 2. Samisk bygningshistorie og samiske bygningstyper
- Møte 3. Verneverdikriterier med evaluering av bygningsvernprosjekter
- Møte 4. Hva er en samisk bygning
- Møte 5. Lovforståelse/forvaltningspraksis
- Møte 6. Hovedrapport

Referansegruppa har vært sammensatt ut fra et ønske om at prosjektet skulle få ta i bruk de innsikter og den kompetanse som finnes både i kulturminneforvaltningen og i andre fagmiljøer innafor bygningsvern. Den har hatt flg. medlemmer:

Arkeolog Elin R. Myrvold, NIKU, Tromsø

Konservator/Arkitekt Randi Ødegård, Kulturetaten, Troms fylkeskommune

Rådgiver Ingegerd Holand, Riksantikvaren, Oslo

Arkitekt Kjell Borgen, Øvrevollveien 72, 1358 Jar

Duojár Jon Ole Andersen, Kárášjohka-Karasjok

Forfatter Leif Elsvatn, Aarborte –Hattfjelldal

Underdirektør Janne Hansen, Sametinget har også deltatt på alle referansegruppas møter.

En høringsutgave av hovedrapporten har vært ute til bred høring i perioden mars-juni 2003. Det kom inn 21 uttalelser. Et utvalg av innspillene er innarbeidet i rapporten. Sametingsrådet behandlet rapporten i august 2003.

Kap. 1 Samiske bygningers verdi for samiske samfunn

1.01 Innledning

"Kulturminner og kulturmiljøer er møteplasser mellom fortiden, nåtiden og framtiden. De er en del av det fysiske miljøet, håndfaste og originale vitnesbyrd om menneskers liv og virke i tidligere tider. At fortidens generasjoner på en måte er til stede i omgivelsene og landskapet en selv ferdes i, kan gi en opplevelse av at historien angår en selv, av at man inngår i en større sammenheng. Disse samme landskapene som deles med tidligere generasjoner, skal jo også deles med dem som kommer etter oss. Kulturminner og kulturmiljøer kan derfor gi perspektiver både bakover og framover i tiden." (NOU 2002:1:26).

Samisk kulturminneplan har som målsetting å verne samiske kulturminner og miljøer på en måte som bidrar til å styrke og videreføre samisk kultur, (Samisk kulturminneråd 1998:6).

Dette kapitlet er bygd opp med en kortfattet gjennomgang av den samiske bygningshistoria og en gjennomgang av verdier i det samiske samfunnet. Verdigjennomgangen skal gi et grunnlag for et aktivt samisk bygningsvern og være utgangspunkt for senere i rapporten å drøfte verneverdikriterier for bygningsvernet.

1.1 Samisk bygningshistorie

Det nåværende samiske bosettingsområdet er det nordlige Fennoskandia og Guoládat (Kola), på samisk kalt Sápmi. Tidligere gikk grensen for området lenger sør. Samene har hatt en veidekultur som baserte seg på sesongflyttinger mellom 3-4 faste bosteder i en årssyklus. Nomadisk reindrift ble utviklet på 15-1600-tallet, kanskje tidligere Samenes områder ble etter hvert innskrenket gjennom press fra andre grupper og delt opp av statenes grenser, slik at samene i dag bor i fire forskjellige stater. Samene med unntak av de som drev med reindrift, ble nødt til å gi opp sine flyttinger, bosette seg fast og ernære seg av en kombinasjon av jordbruk, fiske, jakt og utmarksnæring. Gjennom fornorskning og fortielse fra myndighetenes side helt fram til 1970-tallet, har de samiske samfunna mange steder blitt usynliggjorte for folk som kommer utafra. Bare i Nord-Troms og Finnmark finnes i dag større sammenhengende samiske

bosettingsområder. Ellers i Sápmi finnes det mange samiske bygder som små øyer i samfunnet. Som en konsekvens av denne fortida har svært mange områder en tilknytning til ei samisk historie like under overflaten, mens tilknytningen for andre ligger noe lengre tilbake.

Det samiske folket har ofte vært omtalt som forskjellige grupper, avhengig av bosted, språk, kultur og næring. Dette er betegnelser som delvis er satt på samene fra utenforstående. Det finnes fem samiske hoveddialekter innafor landets grenser, sør-, pite-, lule-, nord- og østsamisk, regnet sørfra og nord/østover. En inndeling etter dialektområder blir også en inndeling etter geografi. I forhold til kultur og næring finnes det betegnelser som fjell-, elve-, skog- og sjøsamer. Disse forskjellige tilpassningene har gitt forskjeller i det materielle uttrykket.

Det samiske samfunnet var organisert i siidaer, en styringsmessig og territoriell enhet som holdt sammen og forholdt seg felles til nabosiidaene. I organiseringa av boplassene innafor fire steds mønsteret bodde siidaene samlet under deler av året og familievis andre deler. Dette førte til etablering av en form for bygningsmessige tettsteder, slik som Boris Gleb, Skoltebyen, Kárášjohka, Ohcejohka (Utsjok), Čohkkeras (Jukkasjärvi). Disse tettstedene var etter kirkas etablering knyttet til kirkestedet. Flere av disse stedene er i dag uten stående bygninger, mens andre er utviklet fram mot moderne tettsteder.

Fra gammelt av brukte samene torvgammer (goahti) til husvære både for seg sjøl og for husdyra. Dette kunne være fellesgammer hvor både dyr og mennesker bodde sammen eller separate gammer. Gammer ble også brukt til forskjellige andre bygningsformål. Til mer mobile formål ble brukt den lettere goahti med teltduk/greine eller den enklere lávvu (telt). Denne samiske boligen som man kan si hadde mytiske funksjoner og var en gjenspeiling av kosmos, er godt beskrevet i litteraturen (se bl.a. Grydeland 1996, Leem 1767,). Den runde boligen hadde en fast inndelt plan, hvor alle funksjoner og forskjellige familiemedlemmer og andre personer som hadde tilhold der, hadde faste plasser. Ildstedet med røykåpningen i taket lå i sentrum, mellom ildstedet og døråpningen var plassen for brennselet, og bak ildstedet var plassen for matlaging og matvarer. Begge disse områdene var avgrenset av tjuke stokker eller steiner. Matlagingsområdet, kalt boaššu hadde også mytiske og rituelle funksjoner og gjerne egen inngang for spesielle formål. De kvinnelige gudene Sáráhká, Uksáhká og Juksáhká hørte også til i boligen, og hadde bestemte tilholdssteder og oppgaver.

Goahti, både den torvtekkete og den lette, ble konstruert med bærende buer (bealljit) lagd av naturlig grodde bjørkestammer. De ble sammenføydd i toppen på en bestemt måte, og kunne tas fra hverandre igjen ved flytting. Veggene av stående virke ble reist mot konstruksjonen. Materialvalget i gammen var tilpasset den lokale forekomsten av trevirke, slik at både bartrær og lauvtrær kunne brukes. Trevirket ble brukt rundt og avbarket. I torvgammen var veggene isolert med torv, tekket med never og ris under torva. En annen gammekonstruksjon er stavgammen. Den er konstruert mer som et stavreist hus, med stolper i veggene og sperrer i taket. I skogsområdene på svensk side har vært brukt gammer med treteking. Lávvu, eller telt, er enklere konstruert med lange teltstenger, tre av dem med kløfter, og er mest brukt til sommerbruk.

Boplassen for en samisk familie var praktisk utstyrt. I tillegg til gammer kunne det være stabbur på stolper, stativer av forskjellig slag til bestemte formål, plattformer, kjøttgjemmer og melkegroper. Naturens beskaffenhet ble utnyttet i utformningen av boplassen, en bergknaus kunne bli brukt som fjerde rom i bua eller en stor stein kunne tjene som fot for et stabbur. Hellere kunne også utnyttes til bruksformål. Det var en utstrakt bruk av naturens ressurser rundt boplassen, både nært og noe lengre unna. Dette satte varierte kulturspor etter seg i landskapet. Bruken har knyttet stedsnavn og myter om bruk og personer knyttet til bruken til mange steder i kulturlandskapet.

Boliggamme på Saanti (Essand), Tydal kommune. Gammen er nylig satt i stand.

Restaurert stabbur på sommerboplassen Jobkegaske i Røyrvik kommune.

Det har fra langt tilbake vært et innslag av trehus i den samiske byggeskikken. På 1600-tallet beskrives disse som "boder" eller "stabbur". De har etter kildene å dømme allerede da hatt forskjellig bruksformål og forskjellig konstruksjon. De kunne være både lette/luftige og tunge/tette. De har gjerne stått på stolper, høye eller lave, noen på en stolpe. Disse små lagerhusene har i det mobile livet vært plassert på de stedene hvor familiene hadde sine forskjellige sesongbosteder. Sesongen, og dermed bostedet, bestemte hva man hadde bruk for av utstyret sitt. Laftete bolighus er tidlig beskrevet bl.a. hos østsamene i Pasvikskogene.

Laftete bolighus begynte sin innpass blant samene i Troms og Finnmark på begynnelsen av 1800-tallet. Hvor raskt gammen ble byttet ut i de enkelte områdene varierte mye. I 1860 og 1888 gjorde etnologen J.A. Friis sine optellinger av etnisitet, boligforhold og språk. I 1860 bodde 60 % av de samiske husstandene i Finnmark i gammer. I Kárášjohka bodde da bare en familie i gamme, mens i Muosát (Måsøy) bodde en familie i trehus. I 1888 bodde 4 % av de norske og finske husstandene i gamme mens 44 % av samene gjorde det. I mellomkrigstida ble gammen uaktuell som bolig, mens gammefjøset var vanlig fram til siste krig. Denne overgangen til tømmerbolig varierte også ellers i Sápmi. Det finnes eksempler på bruk av gammebolig til etter 1950.

I denne endringsprosessen vek gammen for laftehuset som bolig og fellesgammen for enkelthus, gjerne laftet bolig og gammefjøs. Det foregikk også en differensiering fra fellesgamme med ett rom til gammetyper hvor dyr og mennesker hadde mer atskilte områder, både innganger og oppholdsrom. Som en slags overgangsløsning ble gammebygg og trehusbygg ofte kombinert både i boliger og uthus. En laftet stue kunne få et gammerom for utvidelse av arealet når familien vokste, og gammer kunne ha inngangstilbygg i tre. I uthus kunne fjøsdelen være gammebygg og høylåven trehusbygg. Unge par i etableringsfasen kunne sette seg opp en gamme for å kunne flytte for seg sjøl.

Samtidig med overgangen fra gamme til trehus foregikk det en bearbeiding av gammen. Endringen gjaldt både selve konstruksjonen og materialbruken. Det sentralt plasserte ildstedet med åpent tak forsvant og ble avløst av tørmurt peis og senere ovn, plassert mot yttervegg. Dette kan sees på som et uttrykk for at det kosmologiske prinsippet var blitt fjernere. Denne endringa faller også sammen med kristning av Sápmi, og kan skyldes at den gamle samiske religionen mistet sin innflytelse. Buesperrekonstruksjonen ble på slutten av 1800-tallet avløst av stavgammen, en stolpekonstruksjon med sperretak. Gammebyggerne tok etter hvert også i bruk spiker, papp, plater, skurlast, gjenbruksmateriale fra laftehus ettersom det ble tilgjengelig. I gammeinteriøret ble det tatt opp flere og flere elementer fra trehuset, som ovn med pipe, vinduer, panel, tregulv, fast innredning. Det tradisjonelle stativ for oppbevaring av høy, luovvi, ble også gjenstand for forandring i denne perioden og ble byttet ut med høylåver i stavkonstruksjon. Buesperrekonstruksjonen ble degradert til bruk mest i fjøs, (Sjölle 1995:22).

De samiske gårdene var ikke organisert etter idealene fra de norske eller finske jordbruksbygdene, der geometrien gikk igjen i firkanttun eller rekketun. Det var andre behov som bestemte, slik som landskapet, klimaet eller den enkeltes bruksbehov, de var organisert etter et organisk topologisk prinsipp, (Borgen 1995:) Den samiske gården besto av mange små hus med spesialisert funksjon, og slik kunne husene på den samiske gården se ut før krigen: et laftet og upanelt bolighus med to rom og lavt soveloft, to-tre stabbur i rekke, både laftet og stavreist, en høysjå i stavkonstruksjon, gammefjøs for hhv ku og sau. I tillegg til dette fantes stativer av forskjellig slag til oppbevaring og tørking, der var gjerder og brønn og kanskje en utedo. Badstu, badegamme med røykovn, var også i bruk.

Den laftete to roms stua kan ha vært gjennom en lang prosess og fått moderne boligstandard. Et viktig skritt i boligstandardforbedringen har tydelig vært å etablere inngangstilbygg. Dette inngangstilbygget ble bygget inntil langveggen i lett konstruksjon og med pulttak. Det har senere inngått i selve huset og vært gjenstand for standardhevninger og utvidelser. Inngangen til boligen har vært et område hvor funksjonen har vært komplisert og standardhevning har vært viktig. Huset har gjerne vært utvidet fra to til tre rom, eller bygd opp i høyden til halvannen etasje, eller bare forhøyet et par stokkomfar. Paneling ute og inne har vært et viktig element i rekka av standardhevninger. Andre tiltak er fjerning av torvtekking ved nylegging av tak, legging av tregulv i gang, innlegging av bad. Det er vanskelig å si noe generelt om når de forskjellige typer ombygginger fant sted. Sannsynligvis har det vært store lokale forskjeller. Litt grovt kan det sies at paneling ute og skifte av torvtak skjedde etter krigen, mens paneling inne skjedde før krigen.

Tilpassningen med to steds bosetting holdt seg i mange fjorder svært lenge. Denne modellen har nok sine røtter tilbake i det gamle samfunnet der familiene kunne ha fire bosteder i løpet av et år, og er ikke en tradisjonell setring. I Várjjat (Varanger) var to steds modellen i bruk til på 1930-tallet, da folk bodde ovafor fjordbunnen om vinteren og utover langs fjorden om sommeren. Tilsvarende omtales også fra Divtasvuodna (Tysfjord) og fra Olmmáivággi (Manndalen) i Gáivuotna (Kåfjord). I Kárášjohka har Ássebakte, ved elva noe ovafor tettstedet, fungert som en slik sommerboplass. I dag er noen av disse sommerboplassene tatt i bruk som tradisjonelle hyttsteder (Ássebakte) eller som grunn for utvikling av nytt og moderne gårdsbruk (Olmmáivággi). I Várjjat (Varanger) har sommerboplassene blitt hovedbostedet.

Svært mange samebygder i Nord-Troms og Finnmark ble brent under krigen. Gjennom gjenreisinga og en generell fornyelse som fant sted i stort omfang på 1950-tallet, også utafor de nedbrente bygdene, fikk mange samebygder nye hus, både bolig og fjøs, etter standard tegninger. Disse har på mange måter blitt tilpasset den lokale samiske kulturen der de står, både gjennom bruk av sjølve husene og ved oppbygging av gårdens kulturmiljø. Gjenreisingsprosessen var mange steder svært smertefull for folk. De opplevde at de ikke ble respektert av myndighetene og at det var vanskelig å få gehør for ønsker om utformning til de nye bygningene.

I de seinere år er det kommet nye endringer, i form av nye hus, mens gamle hus er revet, ombygd eller flyttet. Der hvor moderne jordbruk har overlevd har ofte de gamle husene måttet vike for nye hus og moderne driftsmetoder. På enkelte gårder kan man fremdeles finne brukets og familiens første laftete stue, godt gjemt under et moderne skall, sammen med gjenreisingshuset og 80-tallshuset. Fortida finnes også tydelig dokumentert på gårdene i form av tufter etter forfedrenes bolig- og fjøsgammer.

I mange samebygder har også den moderne boligutformingen vært påvirket av religiøst syn. Læstadianismens krav til enkelhet har satt uskrevede regler for bygging, utvidelser og utstyr i boligen.

Lia gård i Skjerstad kommune, i bruk som fritidsbolig, bebodd fast til 2000. Gården har automatisk freda hus og nybygd bolig fra 1961

Boplass på Vårrevuolle (Bjørnsletta) i Gállafierda (Kaldfjorden) i Tromsø kommune, fraflyttet før 1960, i bruk som fritidsbolig.

I takt med nedlegging av jordbruket og fraflytting fra distriktene har også flere av samebygdene blitt fraflyttet. Tilbake står gamle bolighus, ubrukte og til forfall eller allerede revet. Fjøs, løer og sjåer står uten tilsyn, skoler, veier og annen infrastruktur er lite brukt og uten vedlikehold, kulturlandskapet gror til med gras og skog. Mange slike områder brukes likevel til fritidsopphold for familiene og som kilde til kontakt med og kunnskap om den gamle kulturen. Folk har flyttet til byer eller til mer sentrale strøk. I tråd med dette, er også de samiske områdene preget av sentralisert bosetting. De gamle sentra er bygd ut og helt nye sentra er utviklet på tidligere ubebygde grunn. Her er bygd opp moderne tettstedsmiljøer som er knyttet til det samiske samfunnet. I en del av den moderne boligbebyggelsen er det lagt vekt på å knytte an til samiske form- og farge tradisjoner. En spesiell samisk arkitektur er under utforming i institusjonsbygg.

(For samisk historie se bl.a. : Fjellström 1985, Manker og Vorren 1976, Wikan 1995, Leem 1776.)

1.2 Verdier i det samiske samfunnet

1.2.1 Felles verdier

Det samiske samfunnet er et flersidig, variert samfunn med et verdimangfold. Likevel finnes det sentrale felles verdier som må tillegges vekt i en kulturminnevernsammenheng. Slekta må regnes som en slik felles verdi. Slekta knytter forbindelsen bakover i tid og til den samiske kulturen. I lys av dette vil slektas bosted, næring, nærområde og utmarksområde bety mye for etterkommerne. Ikke bare kulturminnene etter slekta men også naturområdene hvor slekta hadde sin virksomhet og har satt sine immaterielle ”spor”, vil bety mye. Det å kunne følge i slektas fotspor i de samme områdene og med de samme aktivitetene, sjøl om det bare er som fritidssysse, må tillegges vekt. Kanskje spesielt de som er flyttet ut fra området, til andre områder eller til byer, vil ønske å kunne vende tilbake til disse områdene og oppleve slektas historie i form av natur og kulturminner. De vil kanskje også knytte sin samiske identitet til familiens baseområde. Slekta virksomhet i området er kanskje et avsluttet kapittel, som det vil være viktig å ta vare på. Spesielt i sørsamisk område hvor de samiske baseområdene er så små og spredte vil det være viktig å ta vare på kulturminner i slektas baseområder, og legge dem til rette slik at etterkommerne kan bruke dem.

Kulturen og slekta var grunnlagt på både kvinner og menn, og til en viss grad eksisterte en funksjonell arbeidsdeling mellom kjønnene. Denne var knyttet til daglig arbeid og til kulturelle uttrykk, til det å overleve og føre slekta og kulturen videre, og hadde slik sett både en praktisk og en kulturell funksjon. I vernesaker vil det være viktig å være årvåken for at slik arbeidsdeling skapte forskjellige arenaer i

bygningen og i kulturmiljøet, og sørge for at både menns og kvinners arenaer blir dokumentert og tatt vare på i konkret vernearbeid.

1.2.2 Samer skal overleve som folk

Den samiske kulturen har en selvsagt egenverdi, og målsettingen om at samer skal overleve og utvikle seg som folk er uomtvistelig. Det er med dette som utgangspunkt, og ikke ut fra verdi som absolutt begrep, kulturminnevernet må baseres. For at samer skal sikre, styrke og utvikle seg som folk finnes det noe det er viktig å ta vare på. Språket er en slik ting, de sporene til fortiden kulturminnene trekker er en annen. De felles kulturminnene trekker sporene tilbake til en kultur som utvilsomt var samisk i mange av områdene. Det vil være viktig å finne slike spor tilbake i så mange lokalområder som mulig, slik at sporene forteller om et sammenhengende samfunn. Språket har en viktig plass i kulturminnevernet. Språket må opprettholdes i vanlig bruk, men også språket som beskriver det samfunnet og de aktivitetene som er forlatt er det viktig å være bevisst på bevaringen av. Der ordforrådet i tilknytning til kulturminner er tapt, bør det innhentes. I bygningsvernet vil det være naturlig å etablere en språkbase for temaord på alle de samiske dialektene. Det er viktig å være klar over at i noen områder forsvant det samiske språket i tilknytning til at man gikk over til å bo i tømmerhus.

1.2.3 Kulturminner som referanseramme

Kulturminnene bidrar til de referanserammene som gjør det mulig å se sitt eget liv i en historisk sammenheng. De trekker linjer tilbake til fortiden og tidligere generasjoners aktiviteter i et område, og viser kunnskap om å utnytte ressursene med få hjelpemidler. Slekta aktivitet på boplassen har etterlatt seg både materielle og immaterielle kulturminner. De forteller om hele det rammeverk av rutiner og tradisjoner som var etablert for å skape levebrød og liv på stedet. Generasjoners etablerte kunnskap om stedet gjorde det mulig å få maksimalt ut av ressursene, uten å drive rovdrift på naturen. På et gårdsbruk hadde man et sammensatt næringsliv med det man kunne dyrke eller produsere, høste fra naturen, jakte, fiske, bytte til seg. Alt krevde omtanke og lokalkunnskap. Et eksempel er etableringen av potetland. Poteten er utsatt for å fryse, men mye kan endres ved godt lokalklima. Dette ble utnyttet ved å plassere potetlandet i terrenget der det var best beskyttet mot kald vind. Det ble gjerne holdt flere potetland for å kunne sikre seg mot variasjoner i været.

Dagens samiske samfunn er mye endret i forhold forrige generasjon. Det er ikke lenger nødvendig å ha generasjoners lokalkunnskap og ferdigheter for å overleve. Man kan kjøpe det meste på butikk. Likevel vil det være viktig å vedlikeholde referanserammene gjennom å bevare slekta kulturminner og oppta noen av aktivitetene, slik som å plukke multebær, fiske laks med stengsel, dyrke poteter, slå

Melkekjøle i kilde med rett temperatur året rundt, en utbredt teknikk tidligere, nå ikke godkjent av meieriet. På Kjerringdal gård i Olmmáivággi (Manndalen), Gáivuona suohkan (Kåfjord kommune)

Et stabbur med leabma hadde sine spesielle og nødvendige brukssegenskaper, nå er det kanskje ikke behov for dem. Stabbur i Sirbmá, Deannu gielda (Tana kommune).

jorda, hogge ved, tove ull, sy skaller og selvfølgelig hjelpe eldre slektninger som ennå holder på med tradisjonell drift. Kulturvern i en slik sammenheng vil måtte rettes inn mot å registrere og etablere kunnskap om helhetene og alle detaljene og sørge for at disse blir tatt vare på i en restaurerings-prosess. Det er viktig å ha omsorg for detaljene slik praksisen måtte være mens det livet enda var levende. Å endre detaljene og bryte opp helhetene i kulturvernsammenheng vil være med på å svekke referansekraften til kulturminnene. Det er også viktig å legge til rette for aktiviteter tilknyttet kulturmiljøene. (Husk at referanserammene like mye går på aktiviteter som selve bevaringen av det fysiske miljøet)

1.2.4 Høste for å leve videre

En grunnleggende verdi i vestlig tenkning er å omforme naturen, at verdien ligger i menneskeverket. Den menneskelige selvrealiseringsformen ligger i å overføre noe av egen kropp til naturen, og eiendomsretten bygger på ideen om å lage og å omforme. En konsekvens av dette synet er at de som ikke omformer ikke eier. Den samiske tradisjonen har ikke vært å omforme naturen, og en tapte derfor den formelle eiendomsretten til landet som en brukte. Innretting på arbeidet, selvrealiseringa i det samiske samfunnet ligger mer i å høste fra naturen. Høstinga var rettet inn mot å overleve i områdene, skaffe mat og husly til familien, beiteområde og flyttevei til reinflokken eller mat til sauene. Slik sikret, styrket og utviklet en familiens base i området. Høstinga fulgte gjerne en årstidssyklus, hvor det var nødvendig å ha inngående kjennskap til naturen på alle årstider i det lokale området for å få maksimalt ut av ressursene. Denne livssyklusen var arbeidskrevende og gjorde at tilnærminga understreket arbeidslyst og glede over å forstå naturen og alle dens varierte muligheter og derigjennom kunne skaffe seg et levebrød uten mer slit enn man taklet.

I tråd med dette synet etablerte slekta eller siidaen med de personene som hørte til, sitt område som de brukte. Innafor området bygde de nødvendige husvære og andre innretninger som skulle til for det livet som skulle leves der. Hele dette tilretteleggings- og høstingssystemet knyttet befolkningen til området. Både de materielle og de immaterielle kulturminnene ble en del av tilhørigheten. Dette kan bety at store områder vil kunne være en del av tilhørigheten til for eksempel et bygningsmiljø.

Det hellige fjellet Tjohkele i Snåasa (Snåsa).

1.2.5 Immaterielle kulturminner

Menneskelagde gjenstander og bearbeidet natur som kontinuitet blir igjen etter oss. Det samiske samfunnets bruk av naturen og forhold til naturen skapte også i stor grad immaterielle kulturminner i områdene de brukte. Dette kan være bruk av naturformasjoner til hellige steder, etablering av hellige fjell eller elver, navnsetting av naturformasjoner. I mange tilfeller var det samiske samfunnets forhold til bruk av naturen slik på et annet plan enn storsamfunnets. Vurderingen av verneverdi til tradisjonelle kulturminner må ta hensyn også til immaterielle verdier knyttet til både landskapet og de fysiske kulturminnene. Dette kan bl.a. bety at kulturlandskapsområdet omkring et synlig kulturminne vil få en helt annen dimensjon når kunnskapen om de immaterielle kulturminnene blir tatt med. De immaterielle kulturminnene kan være like sterke som de fysiske spor når det gjelder å minnes og å vise tilhørighet til et område hvor slekta har levd, f.eks. at *her* flyttet bestefar.

1.2.6 Ressursøkonomiske bygninger

Bygninger i den samiske kulturen er oftest lite påkostet, og de er ressursøkonomisk funksjonelle. Denne nøysomheten kan ikke sies å være et resultat av fattigdom. I den samiske kulturen ble det lagt mye arbeid og overskudd ned i mange ting, i klær, smykker og bruksgjenstander. Huset har vært lite påkosta, ikke fordi det var uten betydning, men fordi dets rolle primært kanskje var å være funksjonelt til sitt bruk. En bolig skulle for eksempel brukes til husly, søvn og matlaging, fram til en ny aktivitet utendørs eller i fjøs eller lignende, tok til. Den gamle boligens symbolske betydning ble svekket ved kristninga. I sin tur fikk læstadianismens krav til enkelhet betydning for utformning av boligen. Å bo som egen virksomhet var ikke tradisjon. Dette er nå i ferd med å endre seg, i takt med samfunnets generelle dyrking av det å bo. På samme måte skulle stabburet ha de funksjonelle egenskapene et stabbur til det spesielle formålet skulle ha, varm eller luftig og med funksjonelle innretninger, oppheng. Dette har konsekvenser for vernearbeidet. Ved vernearbeid på slike praktiske og nøkterne bygninger må løsningene følge opp de tradisjonelle. For eksempel å utstyre et stabbur med vindskier til pynt vil nærmest være å forfalske buret som kulturminne. Plasseringa av bygningene i et bygningsmiljø er også gjort ut fra en funksjonell tolkning. Det vil derfor være viktig å opprettholde plassering i forhold til andre hus og i forhold til naturens elementer.

Fleksibiliteten i forhold til natur og omgivelser var en konsekvens av samenes kulturelle, sosiale og miljømessige situasjon. Brukelighet og anvendbarhet er viktige begreper i en slik sammenheng. En gamme var tradisjonelt bygd opp av naturmaterialer som var nært tilgjengelig. I den senere tid er det mange

eksempler på at andre materialer som var tilgjengelige, høvelige og kanskje lettere å bearbeide ble brukt i gammer. Eksempler på dette er båtbord, bølgeblikk, sponplater, skurlast, plast.

Resursøkonomiske bygninger, stabbur laftet av bjørk, "Borta elven" på Fjellheim i Plassje (Røros).

..og stabbur bygd av hjemmekløyde bord, på Geavgoaisuolu (Fossholmen) i Deatnu (Tana)

1.2.7 Markering av likhet og forskjellighet

De samiske bygningenes verdi ligger dels i at det enkle og lite prangende nettopp dokumenterer samenes annerledeshet overfor "andre". Måten man organiserte seg på i forhold til norsk bondebebyggelse kan leses som at man ville markere avstand fra den geometriske orden, at man ikke ønsket å gi uttrykk for de samme idealer som bonden. I dette kan de lineære stabbursrekkene leses som en etnisk markering, samtidig som det er et uttrykk for solidaritet mellom samer med forskjellig næringstilpasning. Det må likevel ikke være slik at en bygning nødvendigvis må erklæres som spesifikt samisk for å ha verdi i en samisk kultursammenheng. Samtidig som de kunne signalisere forskjellighet, bygde og bodde folk i det samiske samfunnet ofte på samme måte som andre. De kunne også få norske bygdesnekkere til å bygge hus for seg. Det kunne til og med i noen sammenhenger være viktig å markere likhet med det norske samfunnet.

Signaler om forskjellighet eller likhet må vurderes som faktorer i objektenes verneverdi. Selv om bygninger ikke markerer forskjellighet, kan de likevel være viktige å ta vare på. Objektene dokumenterer måter å forholde seg til omgivelsene på. Dersom vi overfokuserer på etniske markører og forskjellighet kan vi komme til å overse andre ting og miste dokumentasjon av den allsidigheten som fantes i det samiske samfunnet. Samer, som andre folk, har andre ting fore enn til enhver tid å markere forskjellighet.

1.2.8 Markører for historisk tilstedeværelse

De viktigste næringene i den samiske kulturen har gjennomgått store endringer de siste generasjonene. Reindrifta er lagt om, det samme er fiskeriene, og jordbruket er i mange områder i stor grad lagt ned. Spor etter aktivitetene fra tidligere tider finnes gjerne bare i form av forlatte gårder, fangstplasser og arbeidsinnretninger som markerer seg i naturen. Disse har en sentral plass i samisk minne fordi de knytter slekta til fortida. Disse synlige, delvis oppløste kulturminnene viser samenes allmenne bruk av landet. Mangelen på skriftlige kilder gjør at de også har verdi som dokumenter til hevdvunnen bruk. Ivaretagelse av samiske kulturminner har slik en politisk dimensjon.

Fløytbukta med Goardel'ohkka (Blåmann) som bakteppe, forteller om samisk bosetting i Gáallafierda (Kaldfjorden) i Romsa (Tromsø).

Det samme gjør Turvo ved Glimma i Håbmer (Hamarøy).

Samene er urfolk i det nordlige Fennoskandia. Norsk, svensk, finsk og russisk kultur har senere etablert seg i områdene og stadig presset den samiske kulturen. De samiske bruksområdene er ofte tvangsmessig overtatt, kulturen undervurdert og folket undertrykket. Språk og kultur er langsomt svekket til fordel for storsamfunnets kultur. I mange fjorder ble den levende og erklærte samiske kulturen usynlig så seint som rundt 1950, i andre områder allerede på 1700-tallet. I dag er bare en lite del av områdene regnet som samiske. Mange har et tvetydig syn på både egen og andes etniske kulturelle tilknytning. Men den samiske forhistoria ligger under dagens samfunn. I alle områder vil det finnes kulturminner etter de forskjellige periodene. Vektleggingen fra kulturminnevernet vil bety mye for hvordan forhistoria i området vil bli fortolket, også hvordan folk sjøl vil forholde seg til egen kulturelle og etniske bakgrunn.

Et eksempel på dette er tilrettelegging av det fine gården Kjelveik i Sørfold kommune. Gården er presentert i Fotefarserien som husmannsplass, og husmannsvesenet og livet på gården er presentert ut fra en generell norsk kulturell synsvinkel. Ved nøye gjennomlesing av heftet viser det seg imidlertid at de som etablerte gården rundt 1750 og familiene som senere bodde der var samer. Den samiske delen av forhistoria er nærmest avskrevet gjennom formuleringen: "...og mot århundreskiftet (1900) var reindriftsfamilien fra Kjelveik blitt fiskerbønder ...". I en slik tilrettelegging blir den samiske forhistoria kraftig underkommunisert og stedet vil sannsynligvis bli fortolket som et norsk bosted i en norsk fjord. Man mister også muligheten til å fortelle den samiske forhistoria i området, som her kanskje handler om reindrift mellom innland og kyst, som senere ble fortrent fra tradisjonelle områder, oppgivelse av reindrifta, etablering av jordbruk og fiske, kanskje oppgivelse av det samiske språket og kulturen. Poenget med at samer som oftest ble henvist til å være husmenn under norske gårder forsvinner også i en slik framstilling hvor den etniske dimensjonen ikke er med.

I det samiske bygningsvernet er det aktuelt å ta vare på både anerkjent samiske kulturminner og slike minner hvor tilknytningen til samisk kultur ikke tidligere er anerkjent eller uttalt. Gjennom arbeid med vern av kulturmiljøer med bygninger har det flere ganger gjennom prosessen med å skaffe fram kunnskaper om historie og bruk, blitt gjort klart at kulturmiljøet har viktig tilknytning til samisk kultur som ikke i utgangspunktet var kjent. En slik prosess vil skaffe kunnskaper både om allsidighet i samisk kultur og om omfanget av geografisk utbredelse av kulturen til forskjellig tid. En ivaretagelse av et uttalt samisk kulturminne vil slå tydelig fast at samisk kultur fantes på dette stedet og til den aktuelle tida. Jo tettere slike anerkjent samiske kulturminner blir påvist og tatt vare på, jo mer klart blir det at den samisk forhistoria i området er noe allment, ikke uttrykk for at en enkelt samisk familie hadde slått seg ned der eller innvandret fra andre områder. Dette vil også sannsynliggjøre at dagens

innvånere i dette området er etterkommere etter de samene som bodde der før. Jo nyere slike samiske kulturminner er, jo tydeligere blir signalene om den samiske kulturen i området.

Drøftingen av etnisitet tilknyttet kulturminner og kulturminneforvaltning kan fortsatt være et kontroversielt tema i vernet av kulturminner.

At vern og ivaretagelse av samiske kulturminner virker truende på enkelte, viser eksemplet med istandsettinga av Klemethelleren i Hemnes kommune fra 1880-tallet. I 1995 ble den tilrettelagt for publikum med restaurert inngang. To-tre år senere ble helleren sprengt med en ladning dynamitt. Også ved tilrettelegginga av kulturmiljøet i Sørvassdalen i Vaapste (Vefsn), var det enkelte som hadde problemer med den samiske tilskrivinga og markerte dette gjennom handlinger.

Kap. 2 Identifisering av samiske bygninger

2.0.1 Innledning

I arbeidet med å ta vare på den samiske bygningsarven er det et springende punkt, nemlig hvilke eller hva slags bygninger og bygningsmiljøer som skal regnes som samiske. En slik påvisning vil ha to viktige følger, at bygningen skal forvaltes av Sametinget og at den skal regnes som automatisk freda etter kulturminneloven § 4 når den er 100 år gammel. Dette kapitlet skal drøfte og komme fram til et kriteriesett som forvaltningen skal bruke i sin saksbehandling i bygningsvernet.

Når det gjelder andre kulturminner enn byggverk er det etablert en felles forståelse om hva som skal regnes som samiske kulturminner, se for eksempel Audhild Schanches artikkel i Økokrims verk om Kulturminnevern, (Holme, 2002, bd. I:56). Ved forvaltning av førhistoriske kulturminner har det vært søkt etablert felles forståelse mellom fylkeskommunene og Sametinget om hvem som har hovedansvaret. Det vil likevel være behov for en kontinuerlig dialog og pragmatisk holdning mellom forvaltningsinstansene ved forvaltning av kulturminner fra forhistoria. Som en del av denne dialogen har kulturminneutvalget i sin utredning anbefalt at det vurderes å fordele hovedansvaret geografisk for forhistoriske kulturminner i områder der både Sametinget og fylkeskommunen i dag er forvaltere, (NOU 2002:1:109). Sametinget har i sin høringsuttalelse til utredningen bl.a. foreslått at Sametinget i første omgang gis et samlet forvaltningsansvar for forhistoriske og samiske kulturminner i Nord-Troms og Finnmark, (Sametinget R 67/02) ut fra en vurdering om at forhistoria i dette området i hovedsak er en samisk forhistorie.

Dette kapitlet gjennomgår noen problemstillinger før det i del 2 drøftes kriterier for identifisering av samiske byggverk. Drøftingen konkluderer med *fem kriterier* som en praktisk rettesnor for denne vurderinga som forvaltningen vil måtte gjøre i sitt arbeid med samisk bygningsvern. I en tredje del bringes oversikter over tradisjonelle samiske bygningstyper og bygningsmiljøer i en illustrert form.

2.0.2 Begreper

Samiske bygninger eller byggverk (slik det benevnes i kulturminneloven) er en type *samiske* kulturminner, ofte svært synlige kulturminner. I vår sammenheng for forvaltningen vil det egentlig være tilstrekkelig å

konsentrere seg om å finne ut av om bygningen er et *samisk kulturminne*. Det er likevel en viktig utfordring å drøfte hva som eksplisitt gjør en bygning uansett alder til en *samisk* bygning.

Begrepet byggverk oppfattes å innebære noe mer enn begrepet bygning, som mer er innholdslikt med begrepet hus. Byggverk vil omfatte varierte konstruksjoner med forskjellige formål, også omfatte deler av byggverk. I omgang med utforming av hus er det to sentrale begreper som brukes, litt om hverandre, byggeskikk og arkitektur. Det er vanlig å forstå arkitekturbegrepet som bygninger skapt gjennom en abstrakt prosess, altså formet av arkitekter, mens byggeskikk eller folkelig byggeskikk brukes om forming gjennom en konkret prosess, gjennom utprøving i praksis av lærte elementer (Christensen 1995:27). Tradisjonene føres videre fra den ene generasjon til den neste gjennom redskaper, håndgrep og kunnskaper om materialer og tekniske løsninger. Det er på denne måten bygninger, hus og gammer, har blitt formgitt i samiske bygder. I de siste åra har noen arkitekter skapt bygninger for formål i den samiske kulturen, slik som kulturhus og museer, også med bakgrunn i elementer de har hentet fra samisk byggeskikk. Dette dreier seg både om materialvalg og formforbilder.

Samisk byggverk med gjenreisingspreg på Luossanjárga i Deatnu (Tana)

Typebus på Kjerringdal i Olmmáivággi i Gáivuotna (Kåfjord). Et samisk byggverk?

2.0.3 Kulturell tilhørighet til kulturminner

Det har ikke vært vanlig å tilskrive bygningskulturminner etnisitet. De lå innafor landets grenser og tilhørte dermed kulturarven i Norge. Det har derimot vært vanlig å snakke om en nasjonal byggeskikk og lokale byggeskikker. I det nasjonale byggeskikkbegrepet ligger en vurdering av at likhetene i byggeskikk over landet var større enn forskjellene mellom lokale typer. Begrepet den nasjonale byggeskikken har også sin rot i bevegelsen for å bygge landet som nasjon og å ta forbilder fra det som ble regnet som det virkelige nasjonale, bondekulturen og stavkirkene.

Arkeologisk forskning de siste 20 åra har satt utforskning av den samiske fortida på dagsorden, og det er påvist mange ”nye” lokaliteter med samiske kulturminner. Dette har aktualisert vurderingen av en kulturell tilhørighet også av den stående bygningsarven, dvs de aller nyeste kulturminnene etter den samiske kulturen. Uten å vurdere også bygningsarven som samiske kulturminner, vil en egentlig si at samekulturen ikke lenger lager selvstendige kulturuttrykk, etter at bosettingen i gammer opphørte. Bygninger i den samiske kulturen har delvis hatt problemer med å bli ansett å omfattes av lovens bestemmelse for samiske kulturminner før de var falt ned og blitt ”ei samisk tuft”.

En slik etnisk tilskrivning til bygninger er ikke enkel. Den kan også bli vanskeligere jo nyere bygningen er, da det vil være mindre tilgjengelig kunnskap om forskjeller på samisk kultur og annen kultur i enkelte områder innafor landets grenser, jo nyere den historia er som bygningen forholder seg til.

På samme måte som vi her drøfter samiske kulturminner, vil det være naturlig å tilskrive annen etnisitet til kulturminner, for eksempel kvensk eller romani. De nyinnvandrete etniske gruppene vil også etter hvert få behov for å tilskrive sine kulturminner til egen etnisitet. Det vil også være aktuelt at kulturminner har sider som knytter dem til flere kulturer, for eksempel både samisk, norsk og kvensk.

2.0.4 Hva har tidligere vært regnet som samiske bygninger

Det har dels vært uklart *hva* som skal regnes som en samisk stående bygning, dels at det ikke har vært erkjent at det finnes bygninger som kan karakteriseres som samiske. Dette har vært blandet sammen med vurderingen av spørsmålet om det finnes en samisk bygningskultur og hva som eventuelt er dens kjennetegn.

Unntatt fra dette er gammer som har vært regnet som samiske, nesten uansett i hvilken sammenheng de er registrert, dette sjøl om nordmenn og kvener i mange sammenhenger har bodd i gammer eller torvilte tømmerhus, (Niemi 1980). Den andre gruppen bygninger som har fått merkelappen samiske er stabbur, og da spesielt stabbur på høye stolper. Dette er bygninger som har vært knyttet til reindrift og nomadisk livsførsel. Stabbur i jordbrukslandskapet har fått tilsvarende status bare der de har vært organisert i såkalte stabbursrekker knyttet til verddeinstituttet i samisk kultur. Felles for disse bygningene er at de har utpregete kjennetegn i byggeskikken som knytter dem direkte til samisk kultur, slik den var i klassisk form. Den vanligste boligen på de samiske gårdene var to roms tømmerstuer. Dette huset er kalt den nordnorske to roms stua (Hage 1996b:50), og ble ikke regnet for mer samisk enn norsk eller kvensk.

Samisk byggverk fra tida med nomadisk tilpasning, 200 år gammelt stolpebur fra Aarborte – (Hattfjelldal).

Byggverk fra gjenreisningstida, typefjøs i Olmmaivággi (Mann dalen) Gáivuotna (Kåfjord). Samisk byggverk?

2.0.5 Hva regnes som samiske bygninger i dag

Siden SEFRAK ble planlagt og registreringene gjort, har erkjennelsen av samiske bygningsmiljøer og enkelt byggverk utviklet seg. Spesielt fra 1990, da kulturminnevernet ble desentralisert til fylkeskommunene og Samisk kulturminnevern, ble det flere saker og mer diskusjon omkring den samiske

bygningsskikken. Dette har fortsatt etter at Sametinget sjøl har overtatt forvaltninga av de samiske kulturminnene. I det følgende bringes noen eksempler på hvordan den samiske tilknytningen har vært vurdert i en del bygningssaker i denne perioden.

Elvebakken gård [Báhccavuotna (Balsfjord)] er et intakt sjøsamisk gårdsanlegg, der dagens bygningsmasse hovedsaklig er fra begynnelsen av 1900-tallet. (...) Den nåværende bygningsmasse på Elvebakken er ikke automatisk fredet etter Lov om kulturminner, men ligger i en gråsonerom som kan defineres som litt for unge bygninger. (Sak 9/99 SKMR)

Målsettinga med arbeidet er å ivareta og synliggjøre den markesamiske gården [Fjellhøgda gård i Ibestad] og kulturmiljøet omkring denne. (...) Sjøen og stua er eldre enn 100 år og følgelig automatisk fredet i h.h.t. Lov om kulturminner. (Sak 11/99 SKMR)

Fjærebuen i Kåfjord er nå sjeldne representanter for en samisk bygningstype og byggeskikk som var vanlig i Nord-Troms før krigen. De er videre uttrykk for den tradisjonelle sjøsamiske næringsstilpasningen. (Sak 12/99 SKMR)

Ifølge Finnmark fylkeskommune er løa [Lavunjárga i Deatnu (Tana)] registrert i SEFRÅK-registeret og må regnes som et automatisk fredet samisk kulturminne. (...) løa ligger på et tidligere småbruk sammen med bl.a. et bolighus fra 1867, redskapsbu og to eldre tømmerstabbur. (...) Løa ligger i et typisk sjøsamisk område, med jordbruk, sjø- og elvefiske som hovednæringsmiddel. (Sak 22/99 SKMR)

Stabburet ble i 1979 målt opp i forbindelse med SEFRÅK-registreringen. Det ble ved registreringen påført at stabburet trolig er satt opp i Bergeby [Unjárga (Nesseby)] i tiden like før 1850. bygningen er eldre enn 100 år og et automatisk fredet samisk kulturminne. (Sak 26/99 SKMR)

Etter opplysning fra eieren har stabburet opprinnelig tilhørt Vik-slektens stamfar i Kautokeino, Johannes Isaksen Tordola, f.1839 d.1910, og hans sønn Johan Johannesen Vik f. 1903 d. 1935 mens denne bodde i Suolovuopmi. I utgangspunktet er stabburet derfor allerede automatisk fredet. (brev fra Kautokeino bygdetun 16.01.99)

Harrvasstua Lappeoppsynsstasjon [Aarborte (Hattfjelldal)] har stor verdi for den samiske kulturhistoria i området. Den forteller en historie om avmakt og tap av rettigheter, men også om kulturutøvelse, samhold og tilhørighet. Kulturmiljøet på Harrvasstua uttrykker den norske statsmakts tilstedeværelse og kontroll av den samiske bruk og bosetting i området. Lappeoppsynsstasjonen forstås derfor som et sjeldent og verdifullt samisk kulturminne og kulturmiljø med stor tilhørighets-, symbol- og identitetsverdi. (Brev fra Sametinget til Riksantikvaren av 10.11.00)

Et variert utvalg byggverk og miljøer regnes nå som samiske, uten at en har noen standardisert vurderingsmal. En har etter hvert tatt i bruk en definisjon som vektlegger historisk og kulturell sammenheng som det viktigste kriterium. Byggverkenes tilknytning til samiske familier er vurdert som viktig. Denne synsmåten løser problemet for størstedelen av de aktuelle bygningene.

En vektlegging av kulturminnets kulturelle tilknytning er også i tråd med Sametingets kulturminneplan 1998-2001. Der står bl.a. at kulturminner kan defineres som samiske når levende eller nedtegnet samisk tradisjon er knyttet til dem og når lokale samiske kunnskaper knytter dem til en samisk

kultursammenheng. Et annet utgangspunkt for at kulturminner defineres som samiske er at forskningsresultater sannsynliggjør at de dokumenterer samisk historie og forhistorie.

2.0.6 Spesielle bygninger

Det finnes likevel endel tilfeller der tilknytningen til samisk kultur ikke gir klart nok svar på problemstillingen. Dette gjelder bl.a. grunnskoler og kirker i samiske bygder, dessuten spesielle bygninger, slik som Folkehøyskolen i Ivgu (Lyngen) og Harvasstua lappeoppsynsstasjon i Hattfjelldal. Slike bygninger ble bygget og plassert i samiske områder med en samisk befolkning for å forholde seg til samene på bestemte måter. En viktig del av funksjonen har vært å undertrykke og fornorske den samiske kulturen. Vanskelig kan det også være ved bygninger der den samiske tilknytningen har vært svært underordnet. Spørsmålet må da være om de symboliserer noe som har hatt betydning for samisk historie, både på godt og vondt.

Skolebygningene i samiske bygder som Sáttiidvuopmi (Sandemarka) i Skánik (Skånland), Måsske (Musken) i Divtasvuodna (Tysfjord) og Rasmyrvuovdi (Grasmyrskogen) på Sázzá (Senja) er nå greitt å regne som samiske kulturminner. Bygdefolket på de forskjellige stedene har sjøl begynt å vurdere dem slik, og har også kommet fram til et mer nyansert syn enn tidligere på skolens funksjon. Sjøl om skolene var spydspisser i fornorsking og manglende samiskundervisning, har de hatt viktige funksjoner for bygdesamholdet og oppvekst. De var også viktige arenaer for mange hendelser knyttet til barndom og oppvekst. Kirkebygg i samiske bygder, slik som Kárašjohka, Unjárga (Nesseby) og Goahgieddi (Kistrand) i Porsángu (Porsanger), vil måtte regnes som samiske kulturminner, da de fungerer som en integrert del av det samiske lokalsamfunnet. I tillegg kommer at det kirkelige samfunnet har hatt en stor betydning for vedlikehold av den samiske kulturen.

Gammelskolen i Måsske (Musken) Divtasvuodna (Tysfjord) er et samisk byggverk. Den er også automatisk freda da den er over 100 år gammel.

Folkehøyskolen Solhov i Ivgu (Lyngen) har hatt mange sameungdommer som elever. Det er likevel tvilsomt om den bør regnes som et samisk byggverk.
Foto: Lars Åke Andersen

Lappeoppsynsstasjonen Harvasstua var bygd for å holde kontroll med reindriften og oversikt over grensepasseringer i området. Stasjonen var likevel sentral for reindriften og dessuten plassert i et viktig område for reinsamling. Reindriften lokalt ønsker å se på dette som et samisk kulturminne ut fra den sterke tilknytningen til næringa, sjøl om sider av denne var negativ. De ønsker også å bevare området som en arena for sin virksomhet.

Folkehøyskoler, slik som Solhov i Ivgu (Lyngen), var etablert, formgitt og bygd av representanter fra det norske samfunnet, i en arkitektur som skulle understøtte en nasjonal byggeskikk og med det en nasjonal fellesskapsfølelse. Hoveddelen av skolens av elevene var samer og kvener, og de ble utsatt for kraftig fornorskning, samtidig som de fikk sjansen til noe utdanning. Her er ikke ennå gjennomført noen særskilt vurdering av kulturell tilknytning for kulturminnet. Der vil finnes samiske kulturminneaspekter knyttet til skolen, samtidig som det vil også i stor grad finnes norske og kvenske.

2.1 Drøfting av kriterier for identifisering

2.1.1 Innledning

Arbeidet med prosjektet, både i forprosjektfasen og i hovedprosjektet, har vist nødvendigheten av å utarbeide prinsipielle kriterier som forvaltninga kan nytte for vurdering av kulturell tilknytning til et byggverk. I stedet for å finne fram til en entydig definisjon, går en inn for at det stilles opp noen avgrensende basiskriterier. Dette vil gi muligheter for en større fleksibilitet enn en statisk definisjon vil gi, og det vil være egnet til å skjære igjennom detaljdiskusjoner og diskusjoner for hvert tilfelle. Tilnærmingen vil kunne takle stort spenn i problemstillinga. Både ved erklærte samebygder og blanda områder, hus som kan ha skiftet identitet, ha flerkulturell identitet og hus bygd av storsamfunnet i samebygder for sine formål vil en kunne gjøre bruk av slike kriterier. En slik fleksibilitet vil kunne tilfredsstille både Sametinget og resten av forvaltningen sine ønsker. Dette vil kunne skaffe ryddighet i forvaltningen, og dermed et godt grunnlag for samarbeid mellom myndighetsinstansene. Nedenfor drøfter en fem forskjellige kriterier for vurdering av kulturminnets kulturelle tilknytning. Kriteriene går noe over i hverandre. En slik drøfting av kulturminnet opp mot fem kriterier slik det her legges opp til, vil gi oss et argumenterende kulturminnevern. En konklusjon på en vernevurdering som plasserer et kulturminne som samisk vil også kunne imøtegås på samme drøftende måte av de som er uenige i konklusjonen.

2.1.2 Kulturminnets historiske og kulturelle tilknytning

Dette kriteriet er i dagens forvaltning etablert som det viktigste kriteriet for å bestemme den kulturelle tilknytninga til kulturminnet. Da dreier det seg bl.a. om historisk bakgrunn for miljøet, hvem som har bygd det, bygd for hvem, hvem som har brukt det, hvilken kulturell sammenheng det har fungert i, spesielle hendelser som er knyttet til miljøet. Det vil altså dreie seg om hvilken kontekst byggverket ligger i. Det vil ikke være avgjørende om vedkommende person som kulturminnet stammer fra regnes som same.

Sápmi, det samiske bosettingsområdet, strekker seg over seks-åtte fylker. Innafor disse områdene ligger kulturminner som kan være knyttet til en samisk historisk og kulturell sammenheng. Slike kulturminner har potensiale til å være kilder til samisk kultur og historie, altså samiske kulturminner. Ved å fokusere på historia til kulturminnene i dette området, vil en kunne få dokumentert den samiske forhistoria i svært mange lokalområder. Dette er en viktig funksjon for kulturminnevernet.

De samiske bygningskulturminnene er først og fremst påvist i bygder hvor bosettinga i dag har et samisk flertall. Dette henger også sammen med at man først og fremst har lett etter dem her. Likevel er det i løpet av prosjektet påvist samiske hus og bygder i lokalsamfunn der den samiske historia i dag ikke er så tydelig, der den er dekket over eller marginalisert i de seinere åra. En må kunne regne med å finne samiske

bygningsskulpturminner over hele Sápmi, der en har hatt samiske kontekster, også i Agder, der samer slo seg ned med reindrift på 1800-tallet. Det finnes ingen kartfesting av verken samebygder eller tidligere samiske bosettingsområder. Slike sammenhenger er antydning gjennom Friis sine bosettingskart fra 1800-tallet, folketellinger, gjennom forskjellig historisk forskningsmateriale og gjennom lokalkunnskap som i liten grad er sammenfattet.

De samiske bosettingsområdet deles i dag inn på flere måter, i sørsamisk område, pitesamisk, lulesamisk og nordsamisk. Det finnes også andre inndelinger, der den næringsmessige tilpassningen er rettesnor for inndeling, slik som sjsamisk, elvesamisk, markesamisk og reinnomadisk kultur. Innafor Sápmi Områdene nord for Ivguvuotna (Lyngenfjorden) har tradisjonelt vært regnet som samiske, fra kyst til innland, mens områdene lenger sør har vært bosatt av andre på den ytterste kystlinja. Kanskje bør en få utarbeidet oversikter over geografisk plassering av de samiske bosettingsområdene og dermed den mulige samiske kulturminnebestanden.

Geografisk plassering kan ikke ekskludere samiske bygninger, de kan finnes over hele Sápmi. En identifisering av dem i samebygder eller i samiske flertallsområder vil likevel bestyrke en positiv vurdering av minnet.

Den historiske og kulturelle sammenhengen vil ha flere andre aspekter. Bosettingshistoria i Sápmi kan knyttes tilbake til forhistorisk tid, og samer er urfolk i disse områdene. Samene har i mesteparten av sin bosettingshistorie praktisert et årstidsbasert flytte- og bosettingsmønster, og etterlatt seg et allsidig spekter kulturminner knyttet til bosetting, næringsutøvelse og kulturelle ytringer forøvrig. I de seinere hundreårene har folket utviklet fast bosetting og etter hvert mer permanente hus. Næringssida er vel det viktigste aspektet ved kulturen. Samekulturen hadde i forhistoria hovedvekt på jakt, fangst og fiske, mens næringstilpassningen senere er blitt mer differensiert, gjennom reindrift, fiske og jordbruk. Enda mer spesialiserte næringer ble praktisert, innafor håndverk og handel. Båtbygging har for eksempel vært en viktig samisk kunnskap. I dag er samekulturen preget av moderne mangfold.

Kantstua i Riasten, Plassje (Røros) 80 år gammel stue, tilknyttet bruk i reindrifta

Gårdsbruk i Bievra, Deatnu (Tana), gårdsmiljø med freda byggverk sammen med moderne bygninger.

Kulturen har også en mer immateriell side, med religionsutøvelse og symbolproduksjon for øvrig. Kulturminner med symbolsk eller religiøs innhold finnes derfor i mange sammenhenger. I kulturmøter med andre folkegrupper kan det ha vært sett på som nødvendig å markere innflytelse eller tilstedeværelse i bosetting og næring. For slike sammenhenger har det vært utviklet egne innretninger som visuelle signaler, eller slik signalfunksjon kan ha vært tillagt innretninger med også andre funksjoner. Dette kan være tunorganisering (bl.a. stabbursrekker), bygningsutvalg, møblering på tunet med andre elementer enn

bygninger, farger. Likevel vil ikke slike momenter være avgjørende for å erklære byggverket som samisk, snarere fungere som en rettesnor i å finne fram til samiske bygningsmiljøer.

Mange samiske byggverk ligger i fjorder eller områder der den samiske etnisiteten kan være dekket mer og mindre over, eller at folk har erklært seg som norsk og latt det virke tilbake på historia til familien. De kan ha tillagt andre momenter, for eksempel funksjonen, vekt framfor etnisiteten. Denne situasjonen kan gjelde hele bygder eller bare enkelte familier med deres bygningsmiljøer. I slike kulturmiljøer vil en måtte legge vekt på den lokale oppfatninga av etnisiteten. En må likevel ikke la verdifulle allment aksepterte samiske kulturminner gå tapt der en eier ikke er villig til å definere sitt miljø som samisk. En vil også i noen områder kunne få en utvikling hvor etnisiteten til kulturminnet vil kunne endre seg fra norsk til samisk i tråd med en endring av sjøloppfattelsen til eier av kulturminnet.

Mange områder i det samiske bosettingsområdet har en fleretnisk historie, samisk, finsk og norsk, og kulturminnene der kan være kilder til kunnskap om denne sammensatte historia, samtidig som de er kilder til historia til hver enkelt av de etniske gruppene. Noen miljøer har også skiftet kulturell tilknytning gjennom at området har byttet eiere gjennom salg, og hvor de nye eierne har knyttet miljøet til en annen kultur. Gjennom en vurdering av historia vil en kunne komme fram til at kulturminnet har en fleretnisk historie og tilknytning, hvor et element er den samiske historia. Konsekvensen i forhold til lovverket må vurderes for det enkelte kulturminnet, skal kulturminnet forvaltes som samisk kulturminne eller som annet kulturminne. I tilfeller hvor forvaltningen blir norsk er det viktig at den samiske historia knyttet til kulturminnet også får sin plass i forbindelse med tilrettelegging. På den andre sida må en vektlegging av det samiske aspektet ved et kulturminne som viktigst og en samisk forvaltning, ikke forhindre at også andre grupper kan knyttes til kulturminnet.

Et eksempel på slik skifte av etnisk tilknytning er ei bygd på Sáltođuottar (Saltfjellet) som var etablert av samer men er senere overtatt av norske bumenn. Denne bygda er omtalt av Sverre Fjellheim i forbindelse med utredningsarbeid for *Verneplan for Saltfjellet*.

2.1.3 Funksjonen til kulturminnet

Brukssammenhengen til byggverket og det miljøet det står i, kan ha mange forskjellige aspekter, bl.a. en næringsmessig, en sosial, en religiøs, en mytisk, en samhandlingsside, en fornorskingsside. Blant de identifiserte samiske bygningskulturminnene finnes mange næringsmessige funksjoner representert. Langt de fleste hører likevel inn under en fast jordbruksbosetting. Enkelte står i sammenhenger hvor den næringsmessige tilknytningen har vært en kombinasjonsdrift, med tradisjonelt jordbruk og reindrift, noen også med jordbruk og skogsarbeid. Der finnes minner fra den nomadiske reindriften, i form av sesongboplasser, sjøl om ikke mange av dem er bevart som stående byggverk. I dag er det mangfoldet som preger næringsfunksjonen til byggverkene.

Til viktige bygningskulturminner knyttet til den samiske kulturen hører grunnskoler og andre institusjoner i samebygder. De kan i utgangspunktet ha hatt hovedvekt på fornorskning, kristning og oppdragelse, mens de etter hvert har fått en viktig rolle som samiske kulturbærere, gjennom sin sentrale plass i de samiske samfunnene. Bygningene på det forhenværende misjonssenteret Fredly i Divtasvuodna (Tysfjord) er i dag vurdert som samiske bygningskulturminner.

Av kulturminner med andre næringsfunksjoner en vil få til vurdering er spesialinstitusjoner av forskjellig slag, tekniske minner, kommunikasjonsminner, slik som båtstøer, veier, stier, bruer, vannforsyning,

elveforbygninger, kraftlinjer med mer. Bygd og fungert i en samisk kulturell sammenheng bør dette kunne vurderes som samiske kulturminner.

Det religiøse aspektet vil være greitt å håndtere når det gjelder det kristelige. Viktige bygninger her er kirkelige institusjoner som kirker og bedehus. Læstadianismen har hatt og har en sentral posisjon i mange samiske bygder, fra Divtasvuodna (Tysfjord) til Øst-Finnmark, og har vært sentral i å vektlegge den samiske kulturen. Den kan ha vært premissleverandør for en enkel og nøysom stil i boligbygging og innredning, som fortsatt kan være i funksjon. Den østsamiske kulturen har på sin side vært knyttet til ortodoks kristendom gjennom sin tilknytning til østlig kultur. Det mytiske innholdet i kulturminnene eller det som knytter an til gammel religion kan være vanskeligere å erkjenne og beskrive, men likevel viktig og nærværende i den materielle kulturen. Her kan være snakk om aspekter ved bygningene, slik som at hus skulle ha spesiell orientering i forhold til himmelretninger eller natur, at hus måtte flyttes hvis det viste seg at plassen var opptatt av ”de andre”, eller at en bås i fjøset bestandig skulle stå tom for å gi plass til kua til ”de andre”.

Den samiske kulturen er rik på samhandlingsfunksjoner, både samer i mellom og mellom samer og nordmenn. Verddeprinsippet er en avtale mellom familier eller venner, mellom fastboende og flyttende samer. I det gamle samfunnet kunne dette manifestere seg i stabbursrekker på gårdene, der de som levde som nomader hadde sine baser i stabbur på gårdene hos de fastboende bøndene. I Brekkenområdet i Plassje (Røros) hadde samene under flyttinga med reinen fra sommer- til vinterområde, tilhold på bondegårdene. De losjerte på de samme gårdene og i faste rom på gården som de hadde til sin disposisjon, (Falkenberg 1985:22). Bl.a. i Návuoatna (Kvenangen) er det eksempler på samhandlingsfunksjoner samer i mellom og i Dividalen i Indre Troms mellom reindrivende samer og fastboende nordmenn.

Samiske bygningskulturminner hører i hovedsak til i primærnæringene, jordbruk, fiske, reindrift, jakt og utmarksnæring. Dette er bygninger og bygningsmiljøer det er lett å identifisere, og det finnes god billedokumentasjon av de særpregete førkrigs samiske gårdene, på kysten, i elvedalene og i markebygdene. Å innsnevre de samiske bygningskulturminnene til å gjelde bare disse næringstilpassningene, kan frata den samiske kulturen mange viktige og varierte kulturminner og kan skape et bilde av en samisk kultur som marginal og statisk. Det riktige bildet av den samiske kulturen er at den er mangfoldig og etterlater seg varierte kulturminner, også når det gjelder funksjon. Den næringsmessig funksjonen kan ikke ekskludere noen kulturminner fra å være samiske, heller ikke være avgjørende for om de er samiske. Næringsfunksjonen kan imidlertid bestyrke en positiv vurdering hvis minnene hører til de tradisjonelle samiske næringene reindrift og jordbruk. I dag rommer Sápmi også moderne tettsteder med et variert næringsliv og forskjellige kulturytringer.

2.1.4 Miljømessig sammenheng

Samiske byggverk inngår i miljømessige sammenhenger som vanligvis vil avspeile den kulturelle tilknytningen. Det kan være et bygningsmiljø av stående hus, (for eksempel en gård) eller det kan være et kulturmiljø med historisk dybde, der vi sammen med dagens hus kan se spor etter den nære og fjerne fortidas hus i form av gammetufter, næringsinnretninger og bruken av landskapet omkring. Det kan også være spor etter fangstanlegg og etter hellige steder. Byggverk som kan synes å ha lite tilknytning til samisk kultur og historie kan også regnes som samiske gjennom å ligge i ei samisk bygd eller i et kulturlandskap som overordnet regnes som samisk. Der hus uten en spesiell samisk historie inngår i nære nabolag med erklærte samiske hus kan det også være naturlig å regne at disse også omfattes av bestemmelsene for

samiske kulturminner. De botaniske verdiene er også elementer i kulturlandskapet og kan være med på å beskrive det eller sette en avgrensning for det. Reindrifta i sine forskjellige faser har gitt vekstmiljø for spesielle floraer, slik som for eksempel områder der rein gikk i gjerder og ble melket på trøplasser. Samiske jordbruksmetoder, kanskje med et spesielt utvalg av husdyr og en spesiell måte å behandle gjødsel på, ga sin flora.

Bygningsmiljøene har vært tilpasset de naturlige forutsetningene på stedet og de rammene landskapet og dets rom setter. Bygningene innbyrdes organisering, organisering i forhold til vann, vind og vær, sammenheng med annen bebyggelse, fordeling av funksjoner, antall hus, bruken av uteområder og utmarka rundt boplassen forteller om kulturell tilknytning. Måten å drive jordbruk på, for eksempel hvordan kyra ble ledet mellom fjøs og beite, fikk sitt materielle uttrykk i gårdens organisering. Både bygninger, gjerder, vedstabler og annen møblering var elementer i miljøet. Det kan se ut til at de samiske gårdene er organisert mer etter en organisk topologisk modell enn vanlig norske eller finske gårder, hvor geometrien er mer styrende for organiseringa. Likevel kan mange samiske gjenreisingsgårder ha den samme geometrien som de norske, med hus og fjøs plassert vinkelrett på hverandre. Eierforhold i et sammensatt miljø, hvor flere familiemedlemmer kan eie hver sine hus på en gård kan ha vært viktig.

Et samisk bygningsmiljø kan også være et tettsted. Flere av dagens moderne tettsteder har røtter i tidligere tiders felles sesongboplasser for siidaen. Bygningsmiljøet avspeiler viktige funksjoner, i tidligere tider kanskje sosialt samvær og kirketilknytning, i dag kanskje handelsvirksomhet og fritidsaktiviteter.

2.1.5 Byggeskikk

I prosessen med å lete fram samiske hus har det tradisjonelle vært å lete etter det som et hus med tydelige samiske kjennetegn i byggeskikk, dvs. i teknikk, konstruksjon, dimensjon, materialbruk, formspråk, farger, bearbeiding, merking av tømmer eller andre detaljer. Man har lett etter en egen samisk byggeskikk, før man ville si noe om en samisk etnisk kulturell tilknytning til bygningskulturminnene. I sin tilnærming har man også ekskludert en mulig samisk byggeskikk i bebyggelse som ikke har noen særegen samisk funksjon, slik som for eksempel gårdsbruket med kombinasjonsdrift jordbruk og fiske. I slike sammenhenger har man lagt vekt på det felles nordnorske i byggeskikken, som den nordnorske to roms stua eller småbruket med sitt mangesysleri og sine mange små hus tilpasset forskjellige formål.

I nyere hus og hus tegna av arkitekter for funksjoner knytta til den samiske kulturen har det vært forsøkt utviklet et moderne samisk arkitekturformspråk, gjennom å bygge på elementer fra gamle samiske former, slik som låvvuen, det sentrale rommet eller avrundete former. Motiver fra ornamentikk på bruksgjenstander er også brukt. En har anvendt naturmaterialer, som tretak, torv, skifer og ubearbeidet trevirke. En egen fargesetting er også prøvd i slike moderne sammenhenger. Her har en bygd på fargene i koster, sjal og bånd, som kontrasterer til naturmaterialenes dempete fargeholdning.

Gjennom feltarbeidet i prosjektet har en identifisert samiske byggverk, og ut fra dette har det vært mulig å beskrive byggeskikk i disse utvalgte områdene. For beskrivelse innafor sør-, midt- og nordsamiske områder, se Kap. 3. Ved å bruke et større grunnlagsmateriale ville beskrivelsen kunne ha blitt mer detaljert og distinkt. Samtidig som vi prøver å beskrive typiske særtrekk ved de samiske husa, er det viktig å være klar over at likhetskultur kan også være samisk, dvs. samer har lagt vekt på å bygge likt med andre i sitt område. Byggeskikken bør ikke ekskludere et byggverk fra å bli regnet som samisk, samtidig som hus i en samisk byggeskikk vil styrke den kulturelle tilhørigheten til huset.

2.1.6 Eier og lokalsamfunn

Hva eieren og lokalsamfunnet sier må tillegges vekt i vurderinga i forhold til kulturell tilknytning. Lokal oppfatning vil alltid være viktig, og spesielt viktig når det gjelder å bekrefte en samisk kulturell tilknytning til et kulturminne. Naturlig nok vil det være forskjellig syn på den kulturelle og etniske tilknytningen i et lokalsamfunn. Dette kan skyldes både forskjellig syn og en reell lokal forskjell. Mange bygder i Sápmi har en historie der samisk, kvensk og norsk kultur har levd side om side. Mange personer vil også hevde at de står med en fot i hver kultur og regner seg og sin slekt som flerkulturelle, mens i noen slekter går den forskjellige vurderinga tvers gjennom slekta, ja gjennom søskenflokker. Der lokalsamfunn og eiere er klare i sin vurdering av byggverket eller miljøet som samisk, bør en være forsiktig med å overprøve dette. Vanskeligst vil det være der eieren ikke er enig i kategorien samisk kulturminne, mens bygda som helhet vurderer annerledes. Eiere og forvaltning bør kunne ha anledning til å uttale seg der det er uenighet eller usikkerhet om samisk tilknytning. Der eier er sterkt uenig bør Sametinget være forsiktig med å erklære det for å være et samisk byggverk, sjøl om en ikke må være for tilbakeholden der viktige samiske byggverk er truet.

2.1.7 Oppsummering

Her er lagt fram fem kriterier for hva som kan kjennetegne samiske byggverk. Kriteriene overlapper hverandre en del, og de kan igjen splittes opp i flere delkriterier. Når et kulturminne skal vurderes med hensyn til kulturell tilknytning, bør kulturminnets forhold til alle kriteriene drøftes. Som bakgrunn for drøftingen må nødvendig kildemateriale om kulturminnet og det området det ligger i være tilgjengelig. En konklusjon på drøftingen må omfatte en helhetsvurdering, sjøl om kriteriet om historisk og kulturell sammenheng, sammen med lokalsamfunnets syn, vil måtte tillegges sentral vekt, og det vil ikke nødvendigvis være noe krav at kulturminnet tilfredsstiller alle kriterier. En vurdering av det *hensiktsmessige* i forhold til valg vern- og forvaltningsmodell må også inngå i helhetsvurderinga. En slik drøfting av kulturminnet opp mot fem kriterier for å avgjøre kulturell tilknytning slik det her legges opp til, vil gi oss et argumenterende og mer fleksibelt kulturminnevern. En konklusjon på en verne vurdering som plasserer et kulturminne som samisk vil kunne imøtegås på samme drøftende måte av de som ønsker å overprøve konklusjonen.

2.1.8 Sammenfatning av kriteriene for identifisering av samiske byggverk

1. Historisk og kulturell sammenheng	• Bosettingshistorie • Næringshistorie • Geografisk beliggenhet • Symbolsk betydning • Visuelt signal
2. Funksjonen til kulturminnet	• Næringsmessig, sesongmessig funksjon • Sosial funksjon • Religiøs funksjon • Samhandlingsfunksjon • Fornorskningsfunksjon
3. Miljømessig sammenheng	• Del av et kulturmiljø • Organisering av bygningsmiljøet • Forhold til omkringliggende landskap • Andre kulturminner i området • Botanisk kulturlandskap
4. Byggeskikk	• Sørsamiske områder • Midtsamiske områder • Nordsamiske områder
5. Lokale oppfatninger	• Lokalsamfunn • Eier

Kap. 3 Områder med samiske bygninger

3.0.1 Innledning

Dette kapitlet vil gå gjennom feltmaterialet, knyttet til de forskjellige områdenes kultur og historie og en oppsummering av det en mener kan sees på som karakteristiske trekk ved byggeskikken i de forskjellige områdene. Feltmaterialet og kriteriene for identifisering av samiske byggverk brukes så til å identifisere samiske byggverk og automatisk freda byggverk i de forskjellige feltområdene. Spesielle feltrapporter er utarbeidet for hver av de tre feltsesongene: *Byggeskikk i sørsamisk område 2000*, *Byggeskikk i lule, pite og deler av nordsamisk område 2001*, *Byggeskikk i nordsamiske områder 2002*. For mer detaljert gjennomgang av feltmaterialet henvises til disse.

Løe fra jordbruksmiljø i Deatnu (Tana)

Jordkjeller fra reindriftsboplass i Plassje (Røros)

3.0.2 Feltmaterialet

Feltarbeidet som er gjennomført i forbindelse med prosjektet har omfattet 143 lokaliteter i 19 kommuner. Disse kommunene ligger over hele Sápmi, fra Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) til Plassje (Røros). I de befarte områdene er sett på både enkeltbygninger og hele anlegg. En viktig del av feltarbeidet var å finne fram til dokumentasjon omkring historia til lokalitetene og drøfte med eiere deres syn på kulturell tilknytning. De fleste av disse anleggene var i utgangspunktet av sine lokalsamfunn regnet som samiske, eller hadde iallfall noen tilknytningspunkter til samisk historie. Gjennom prosjektets undersøkelser og drøftinger er erkjennelsen av og kunnskapen om samiske bygningskulturminner utvidet, på den måten at bygninger som i utgangspunktet ikke ble regnet som samiske, eller der tilknytning ikke var drøftet, etter hvert i prosessen kunne regnes som samiske. I tillegg til prosjektets egne feltundersøkelser har en brukt materiale fra Sametingets befaringer i forbindelse med en veiplan i Moskvuotna (Ullsfjorden), Troms; Sametingets forvaltningsplan for Skoltebyen, Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) (Baglo 2002) et feltmateriale fra et forskningsprosjekt i Deatnu (Tana) (Sjölje 1995) og befaringer utført for prosjektet i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) av Grenselandsmuseet. De utvalgte lokalitetene utgjør et representativt tverrsnitt av mulige samiske bygningskulturminner innafor Norges grenser.

En har valgt å gruppere materialet om hovedtrekkene innafor samisk kultur og historie i tre hovedavsnitt der hensynet til både kultur og geografi er det ordnede prinsippet, nemlig sørsamisk, midtsamisk og nordsamisk. I tillegg har en innarbeidet underavsnitt der en mener det er nødvendig av hensyn til å få fram spesielle kjennetegn. Denne inndeling gjør det mulig å fokusere på viktige særtrekk i bygningskulturen.

Tabell 1: Oversikt over befarte lokaliteter

<i>Suohkan</i>	KOMMUNE	<i>SIJTE</i>	(Reindriftsområde)	Antall lok.
<i>Aarborte</i>	Hattfjelldal	<i>Byrkije</i>	(Børgefjell)	16
<i>Gaale</i>	Grane	<i>Voengelb-Njaarke</i>		
<i>Raavrevijbke</i>	Røyrvik	<i>Luvlie-Nååmesje</i>	(Østre Namdal)	12
<i>Snåasa</i>	Snåsa	<i>Låarte</i>	(Luru)	
<i>Tydal</i>		<i>Saanti</i>	(Essand)	13
<i>Plassje</i>	Røros	<i>Gæebrie</i>	(Riast-Hylling)	
<i>Skjerstad</i>			Dunderland/Harodal/ Glommen	13
<i>Gildeskål</i>				2
<i>Divtasvuodna</i>	Tysfjord		Hamarøy/Mørkvatn/ Skrotstind/Vinkfjell	14
<i>Hábmer</i>	Hamarøy			2
<i>Evenášši</i>	Evenes	<i>Roabak</i>	Grovfjord	6
<i>Skánik</i>	Skånland			26
<i>Leaŋgáviika</i>	Lenvik	<i>Nuorta Sáǰǰá</i>	Nord Senja	4
<i>Ránáidsnolu</i>	Tranøy	<i>Oarjjit Sáǰǰá</i>	Sør Senja	8
<i>Romsa</i>	Tromsø	<i>Sállir</i>	Kvaløya	3
		<i>Lábku</i>	Lakselvdalen	2
			Andesdalen/Stormheim	2 (19)
<i>Ingva</i>	Lyngen	<i>Ittunjárga</i>	Rendalen	2
<i>Gáivuotna</i>	Kåfjord	<i>Nuortanjárga</i>	Helligskogen	4
<i>Deatnu</i>	Deatnu (Tana)	<i>Buolbmát</i>	Polmak	9
<i>Mátta-Várjjat</i>	Sør-Varanger			5

3.1 Sørsamisk område

Sørsamisk område omfatter områdene fra Femund i Hedmark til Saltoduoottar (Saltfjellet) i Nordland. Dette er området for det sørsamiske språket. Sentrale epoker i sørsamisk reindriftshistorie er: *fangsbasert reindrift* (fram til 1600-tallet), *nomadisk reindrift* (fram til 1900), og *ekstensiv reindrift*, slik den drives i dag, (Fjellheim 1999). I perioden med den nomadiske reindriften ble reinen melket. Dette forutsatte at reinen var forholdsvis tam og at den ble passet hele tida. Det territoriet den enkelte siida disponerte ble klassifisert i ulike landskapstyper og sesongområder som tilfredsstilte behovene til en nomadisk reindrift gjennom de forskjellige årstidene. I de forskjellige sesongområdene ble det etablert det som kalles basisområder. Spor etter slike basisområder er det lettest å finne i sommerlandet, og disse finnes vanligvis i skogbandet med kort vei til snaufjellet. Her var gode beiteforhold, bjørkeskog til ly, ved og byggematerialer, tørre boplasser, gjerdeplasser, drikkevannskilder og oppbevaringsplasser for melkekaggene. Familiene som levde av reinen bodde i gammer og telt og hele familien flyttet med reinen året rundt. Denne næringstilpassningen ga de kulturlandskapene med de kulturminnene vi kjenner til: bl.a. gammetufter (*gåetie-sijjie*), reingjerdeplasser og melkegroper (*boerne*).

Slutten av 1800-tallet førte med seg en stor og dramatisk omstilling for den sørsamiske reindriften og dermed for hele det sørsamiske samfunnet. Reindriften gikk over fra å være en næring basert på produksjon av kjøtt og melk mest til eget bruk, til produksjon av kjøtt i hovedsak for salg. De viktigste endringene var at en sluttet å melke reinen, at reindriftsfamiliene etablerte fast bosetting med jordbruk i kombinasjon med

reindrift og at gjetinga gjennom nye fysiske krav ble til en sak mest for mannfolkene. Omstillinga og jordbruksetableringa fikk store konsekvenser også for bygge- og boskikken. Iøynefallende er at antall bygninger og størrelsen på byggearealer økte mye. Innafor reindriftsmiljøet ble det bygd opp tradisjonelle gårdsbruk med mange og forholdsvis store hus. Familien hadde disse som fast bosted året rundt. Kona skjøttet gjerne jordbruket når mannen måtte være i andre deler av territoriet for å passe arbeidet med reinflokkene. Gårdsbrukene ble helst plassert i sommerbasisområdet til siidaen, hvor de tidligere hadde hatt sommerbosetting, slik som f.eks. Fjellheim ved Riasten i Plassje (Røros) og Maajehjaevrie (Majavatn) i Gaale (Grane). Det betyr at gårdene ligger i et kulturlandskap med stor tidsdybde og variasjonsrikdom i kulturminnebestanden, fra den nomadiske reindriften og kanskje også helt fra fangstsamfunnets dager. Geita som husdyr kom vanligvis først på de samiske gårdene, seinere kua. Etablering av fast bosetting, i tømmerhus - i Plassje (Røros)-traktene i løpet av 1920-40 gikk alle samefamilier over fra å bo i gammer til å bo permanent i trehus - førte også til at samene opptok et liv mer i tråd med norske bønder, både i boskikk, klesdrakt og språk. Den samiske livsstilen kunne ha vansker med å overleve i huset der ingenting var samisk og der bolig og innbo bare hadde norske navn.

De sørsamiske reinfamilienes jordbruksetablering, kombinasjonsbrukstida, var kortvarig, bare rundt 50 år. I løpet av 1950-tallet ble dette jordbruket nedlagt, familiene flytta til bygds og bygde seg bolighus der. Boplassen med gårdsbruket gikk gjerne tilbake til reindriften som sesongboplass, men nå i bruk bare i kortere perioder, senere som mer tradisjonelle sommerboliger.

Den norske bondekoloniseringa kom til forskjellig tid i de sørsamiske områdene. I Plassje (Røros)/Tydal hvor den begynte tidlig, begynte en ekspansjon fra jordbruksområdene i dalene og innover i mer fjellnære områder i form av seteretableringer fra 1700-tallet. Ikke sjelden ble disse setrene etablert på reinens gjerdeplasser, hvor reinens gjødsling hadde ført til frodig grasvekst. Dette førte til rettighetskonflikter som har vart ved like til i dag, og det har vært ført flere rettssaker om rettighetsspørsmålene.

Lenger nord, i Aarborte (Hattfjelldal) kom bondeetableringa mye senere. Først rundt 1830 begynte bønder bl.a. fra Gudbrandsdalen og Østerdalen, å slå seg ned her. De valgte de bredeste dalene, og samenes boplasser, både innafor reindrift og jordbruk, ser ut til å ha blitt henvist til de små dalene og til områdene øverst mot fjellet. I Raavrevijhke (Røyrvik) kom også den norske bondeetableringa seint, ved overgangen til 1800-tallet. Denne etableringa har aldri blitt omfattende i Røyrvik, sjøl om det er ryddet norske gårder i samiske kulturlandskap, slik som for eksempel ved Hutnejaevrie (Hudningsvatnet).

Fra tidlig på 1800-tallet hadde flere samer i Aarborte (Hattfjelldal) ryddet gårder og drevet med jordbruk som enenæring eller i kombinasjon med andre næringer enn reindrift. Viktigste tilleggsnæring til jordbruk her var skogsarbeid, men også jakt og fiske. Samenes jordbruk har en ubrutt tradisjon i Aarborte (Hattfjelldal) fram til i dag. Der finnes bygder med overveiende samisk jordbruksbefolkning, slik som Aankejaevrie (Unkervatn) og Aalesjaevrie (Elsvatn). Flere av gårdene er fortsatt i drift. I Aarborte (Hattfjelldal) etablerte staten lappeoppsynsstasjon for bl.a. å hevde bondenes rettigheter overfor reindriften og å kontrollere ferdselen over grensen.

Fra rundt 1910 etablerte en samisk reindriftsfamilie kombinasjonsbruk ved østsida av Lyjmede (Limingen), på Nyvikmoen i Røyrvik. Dette bruket ble kjernen i en liten samisk jordbruksbygd der som fortsatt eksisterer. Noe før etablerte en annen reindriftsfamilie gårdsbruk ved sørsida av Dåtnejaevrie (Tunnsjøen).

3.1.1 Byggeskikk i sørsamiske områder

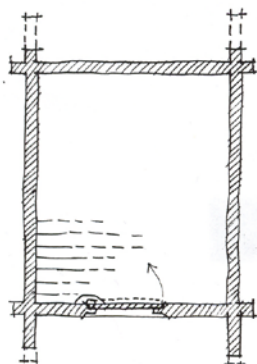
I dette området har Saemien Sijte tidligere forsøkt å identifisere alle samiske bygninger fra før 1940, i form av registrering i sørsamisk kulturminnedatabase. Materialet består av stående gammer, stabbur og gårdsanlegg. Denne registreringen har tatt utgangspunkt i lokal samisk kunnskap om historie, bosetting og kultur i det enkelte området. De registerførte bygningene regnes altså av det lokale samiske samfunnet for å være samiske, i hovedsak ut fra kriteriet tilknytning til samisk kultur og historie. Bygningene i basen, til sammen ca 50, utgjør bygninger innafor næringsfunksjonene jordbruk og reindrift, miljøene er sesongboplasser og gårdsbruk. I dette området beskriver de samiske lokalsamfunn sin lokale byggeskikk som en felles byggeskikk som omfatter områder på begge sider av grensen mellom Norge og Sverige.

Lafta bur er den oftest registrerte bygningstypen. Her finnes lafta bur på høye stolper (opp mot 1,4 m) og små, innover slående dører, med dørbladene topphengslet. En annen burtype har lave fundamenter og et langt utstikkende tak i front. Begge disse typene har vært knyttet til sesongboplass i reindriftskulturen.

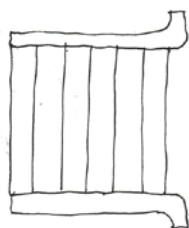
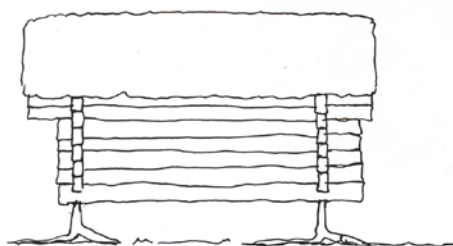
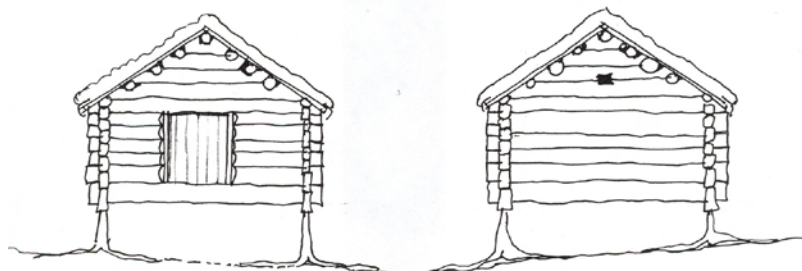
Det finnes verdestabbur plassert på bumannsgård.

Der reindriftsfamilier hadde fast nattkvarter på gårder på sine flytteveier disponerte de faste rom, eller hele hus. Dette har vært brukt bl.a. i Praahke (Brekken), uten at det ennå har vært mulig å finne fram til konkrete eksempler i dagens bygninger (Falkenberg 1985).

Her finnes gårdsbruk med bl.a. lafta stuehus, gjerne av gjenbruksmaterialer og utvidet i flere byggetrinn, lafta fjøs, høysjåer i lettere konstruksjoner og sommerfjøs gjerne i utkanten av gårdene. Jordkjellere halvveis innebygd i bakkeskråninger er vanlig på gårdene. Buesperregammer finnes også, både i den høye, sørsamiske varianten og en utgave som minner mer om den nordsamiske.

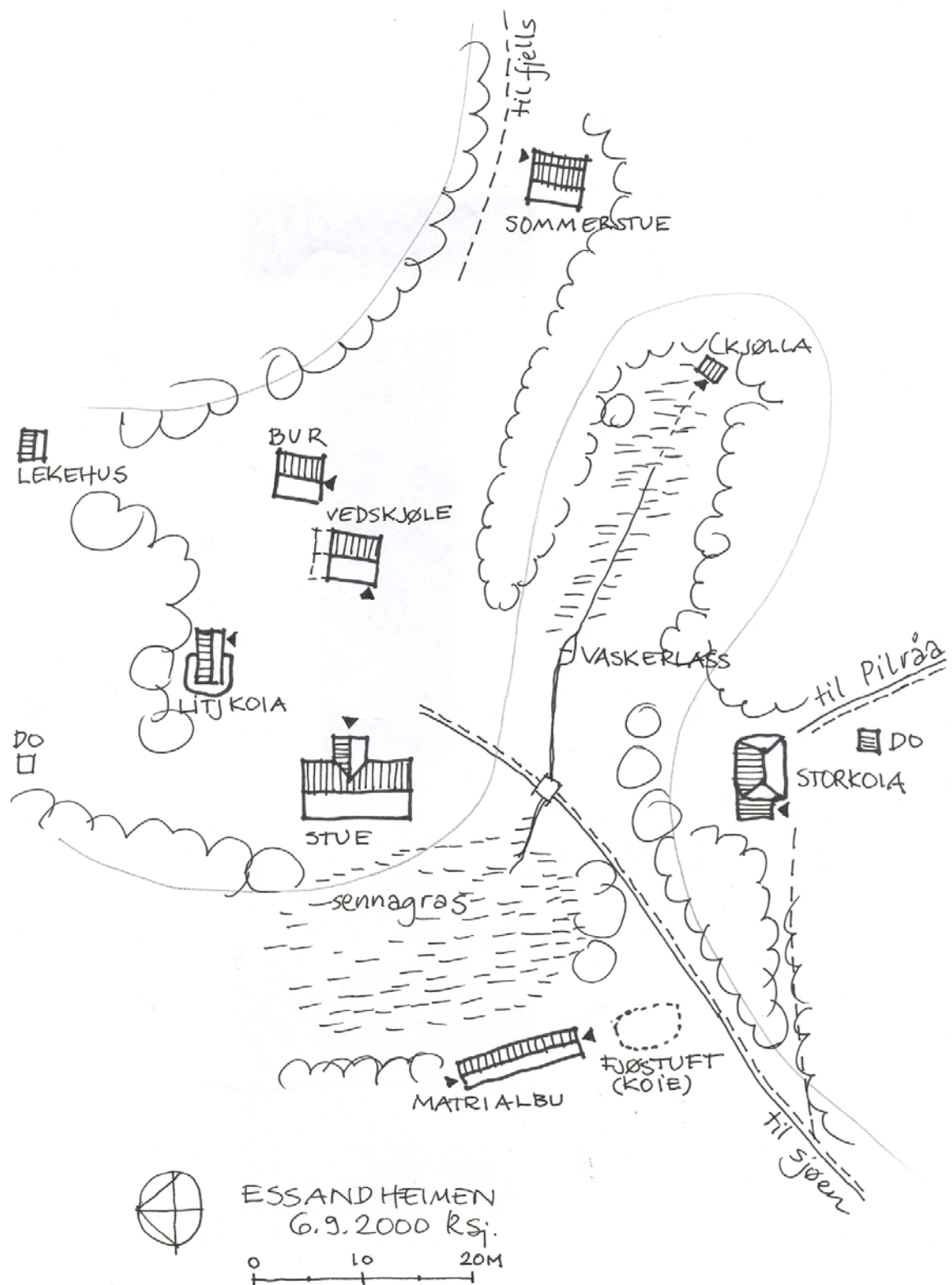

BURET I GAMSTUHAUGAN
Rekonstruksjon
mål 1:50 sept 2000 R.Sjålie

dørblad 1:20

Buret i Gamstuhagan, Snåasa

Tunplan for gården Essandheimen i Tydal kommune. Gården har vært base for reindrift, jordbruk og turisme.

Det finnes også hus knyttet til andre næringsfunksjoner, slik som den såkalte Finnpålstua i Snåasa (Snåsa), som var brukt av en person med mange forskjellige aktiviteter i bygdesamfunnet. Huset er et lite, lafta

stuehus, plassert i utkanten på en bumannsgård i bygda. Tradisjonen sier stua har vært flyttet mellom flere gårder.

Nybygg for samiske institusjoner, slik som Sijti Jarng, Saemien Sijte og sameskolene, har i noen tilfeller blitt formgitt som arkitektur ut fra et samisk formspråk.

Bygningsmiljøet på gårdsbrukene er har gjerne mange hus for forskjellige funksjoner, og husene er ordnet i forhold til natur og bruk, ikke i forhold til geometri.

I disse områdene har en hatt tilgang til lokalt byggetømmer av bartrær. Bartrevirke har også vært brukt i gammer. Også løvtrevirke har vært brukt i byggeskikken.

Tabell 2. Påviste hustyper i sørsamisk område

Betegnelse på sørsamisk	Betegnelse på norsk	Kontekst, bruk
ståapoe	Stuehus, stuggu,	Stuehuset er gjerne den tradisjonelle boligen på gårdsbruket. Også der boligen ligger uten tilknytning til gårdsbruk kan den betegnes som stue.
ståapoe	Bolighus	Bolighus betegner et nyere hus til bruk som bolig.
giesiegåtie	Sommerstuggu	Sommerstuggu er en enklere og mindre varm bolig på gården, dit en flyttet ut om sommeren for å avlaste den faste boligen.
	Seterstuggu	Seterstuggu er boligen på setra.
Haajtjoe eller hæhtjoe	Hytte	Et hus ikke tilknyttet næring.
gåtie	Boliggamme, koie	Bolig
Buvrie	Bur	Bur eller stabbur er et lagerhus for forskjellige lagerformål, matvarer eller gjenstander. Buret kunne også brukes til å sove i om sommeren. Bur finnes i forskjellig utførelse, både laftet og i lettere konstruksjon.
båvretje(diminutiv av buvrie)	Bu	Lite og enkelt overnattingshus. Ble også brukt om lagerhus.
Fievsie, govsegåtie	Fjøs	Fjøset brukes til å huse kyra om vinteren, andre husdyr kunne også ha tilhold der. Huset var isolert for vinterbruk, med tømmer eller torvvegger. Fjøs kan det også hete der fjøsdelen er bygd sammen med løe, enten modellen med fjøskasse og høystål og med høylem i andre etasje eller med fjøs og løe i samme etasje.
giesiefievsie	Sommerfjøs	Sommerfjøset var en uisolert bygning, lettere enn fjøset, gjerne i panelt stavverk. Det var gjerne plassert i utkanten av gården slik at beiten nærmest gården ble spart om sommeren ved at kyra da beitet i utmarka.
laaroo	Løe, lae	Løa var til oppbevaring av høyet. Den kunne ligge på gården, i samme bygning som fjøset eller frittliggende. Løa fantes også i forskjellige varianter på områder der det ble slått høy. Vanligvis lett og luftig konstruksjon i stavverk, men også luftig og grov laftung var brukt.
moereskåhte	Vedskjul,	Bygning for oppbevaring av veden, lett og luftig konstruksjon.

skæhtjoe moeresieke	vedskott, vedskjôle	
snårhkafievsie	Grisefjøs	Husvære for gris. Også andre husdyrslag kunne ha eget husvære, slik som stall eller sauefjøs. Huset var vinterisolert.
gaaltije	Vasshus, kjellhus	Vasshuset var plassert over en kilde, der formålet var å oppbevare melka for å holde den kjølig.
boerne	Masstue	Masstua var til oppbevaring av mat, gjerne gravd inn i bakken.
bissmegåetie	Vaskehus	Hus for klesvask, eller der en vasker seg sjøl
ohtjegåetie	Do	
Nævstie, vinhtsegåetie	Båtsjå	Hus bygd under en kvelvet båt
Smærjoe, smirregåetie	Smie	Hus for smedarbeider, med ildsted.
gerniegåetie	Kvern	Hus med kvern for maling av mel, ble plassert ved et fossefall, der vannet var drivkraft for kvernhjulet

*Løe på Strandvika ved Dåtnejaevrie (Tunnsjøen).
Sørsamisk område*

*Høyskytt på Svartvatn i Skjerstad kommune.
Midtsamisk område*

3.2 Midtsamisk område

Dette området omfatter områdene fra Sáltoduottar (Saltfjellet) til og med Sázzá (Senja). Dette området inneholder flere dialektområder og flere former for næringstilpasninger.

Samene her har i stor grad vært nomader med en årstidsflytting mellom flere bosteder. Reindrifta fra rundt 15-1600-tallet førte med seg en mer omfattende årstidsflytting. Familiene flyttet fram og tilbake over kjølen, dvs. over det som i dag er grensen mellom Norga (Norge) og Ruotta (Sverige). Det vanlige var å ha opphold på svensk side om vinteren og i fjordene på norsk side om sommeren. Det betyr at familiene hadde tilhold og tilknytning i begge land og at områder hørte kulturelt sammen på tvers av grensen.

Innafor dette området finnes tre samiske hoveddialekter som knyttes til tre forskjellige kulturområder, pite, lule og nordsamisk område. Denne kulturelle delinga knytter seg også til områdene på svensk side, slik at, grovt regnet, det pitesamiske forholder seg til Pite, det lulesamiske til Lule, og søndre del av det nordsamiske til Tornedalen. Pitesamisk område er fra Ranafjorden til Saltovuodna (Saltenfjorden),

lulesamisk område derfra til Ofuohtta (Ofoten) og nordsamisk nord for Ofuohtta (Ofoten). Innafor hvert av disse hovedområdene hørte familiene til spesielle sidaer eller samebyer, og flyttet gjerne mellom de samme områdene. For eksempel var det slik at familiene som brukte Stuoranjárga (Skånland og Evenes) om sommeren hadde vintersete i Čohkkeras (Juhkasjärvi) området på svensk side.

Fram gjennom historia har det foregått en prosess der samenes områder har blitt innskrenket til fordel for en norsk bonde- og fisker etablering. Samene var blitt henvist til fjorder og innland, mens den norske kulturen besatte ytterkysten og øyene. Samtidig med dette landnåmet, gikk en fornorskings- og bofasthetsprosess, på den måten at samiske familier ble bønder, fiskere eller håndverkere. Fram til 1755 eksisterte systemet med finneodel, noe som ga samer rettigheter til grunn på etnisk grunnlag. Da dette systemet opphørte, forvant også oversikt over etnisk bakgrunn til befolkningen i de offentlige kildene og myndighetene la vekt på det felles norske. I dagliglivet forsvant likevel ikke den etniske dimensjonen, folket var fortsatt samer. Fornorskning etter tvang gjennom regler fra myndighetene ble satt i verk fra 1800-tallet, da det bl.a. ble krevd norsk språk og navn for å få utmålt jord. Slik gikk også mye av de gamle samiske stedsnavnene ut av bruk.

Gjennom historia har derfor samefamiliene i dette området blitt sett på som en del av den nordlandske fiskerbondebefolkninga, og kulturminnene etter deres virksomhet blitt sett på som ”vanlige” norske kulturminner. Et beskrivende eksempel er museumsgården Kjelvik i Storfjord, hvor aspektet som husmannsplass er vektlagt som hovedsaken på en markesamisk gård. Mange har også sjøl valgt å nedtone det samiske i sin bakgrunn og definere seg og sine forfedre og dermed sine kulturminner, som norske. Med henvisning til det man vet om samisk bosetting er det sannsynlig at det vil kunne identifiseres samiske bygninger i de fleste fjorder i området. I forhold til den tvetydige fortida vil det kunne knytte seg forskjellige grader av konflikt i forhold til etnisiteten til enkelte av kulturminnene.

Da statsgrensen mellom Norga (Norge) og Ruotta (Sverige) ble etablert fra 1751, fastsatte Lappekodisillen at reindrifta over grensen kunne fortsette. På slutten av 1800-tallet ble disse rettighetene til å krysse statsgrensen innskrenket gjennom nye lover. Omfattende nyrydding av gårdsbruk i Indre Troms og i grensetraktene i Søndre Nordland i tradisjonelle reinbeiteområder var en del av dette bildet.

3.2.1 Markesamisk tilpassning

På 1700-tallet startet i disse områdene en prosess som har gitt opphav til det som kalles den markesamiske kulturen. Familier som før årstidsflyttet fram og tilbake over grensen, bosatte seg fast og ryddet gårder i kystlandskapet på norsk side. De markesamiske gårdene ligger noe opp fra sjøen, i områder som ikke allerede var opptatt på etableringstidspunktet. Dette kunne også tidligere ha vært sommerboplassen til familien. Denne markesamiske etableringa fant i grove trekk sted i alle fjordområdene fra Helgelandskysten fra det pitesamiske området og nord til Sážžá (Senja), men var mest intens i den nordligste delen av dette området, fra Divtasvuodna (Tysfjord) til Sážžá (Senja). Det er også her en finner de store markebygdene, slik som i Skánik/Evenášši (Skånland/Evenes), i fjordene i Sør-Troms og på innersida av Sážžá (Senja). Flere av markebygdene har vært folkerike og har bl.a. hatt egne grunnskoler.

De markesamiske gårdene var bygd opp på vanlig vis, og familiene drev med jordbruk og fiske som folk flest, mannfolka dro også på fiske på Lofuohta (Lofoten) og Finnmarka. Samene ga likevel den gården de bygde opp sitt eget preg, etablerte sin gård ut fra de kunnskapene og erfaringene de hadde som reinnomader, ikke ut fra bondesamfunnets verdsett. Geitehold var viktig i de samiske bygdene. Familiene

hadde gjerne et allsidig mangesysleri, omfattende utnytting av utmarksresurser, var flinke håndverkere og båtbyggere. De første generasjonene med hus på de markesamiske gårdene var gjerne gammer, både for husdyr og folk. I forhold til grunnboka ble mange markesamiske gårder etablert som husmannsplasser under allerede etablerte gårder, slik som f.eks. prestegården eller andre storgårder, og senere fradelt som selvstendige bruk.

Slik utviklet markebygdene seg til viktige jordbruksbygder og viktige baseområder for den samiske kulturen. Folket der har også vært sterkt knyttet til læstadianismen, noe som av mange tillegges vekt i det samiske kulturvedlikeholdet. I dag er mesteparten av det markesamiske jordbruket nedlagt, på linje med annet distriktsjordbruk, mange av gårdene fraflytta og delvis forfalt og bygdene delvis avfolka. I mange tilfeller er bebyggelsen tatt i bruk som fritidsbebyggelse. Familiene bruker de i standsatte gamle husene til fritidsformål, dessuten som kulturell base for sin samiske kulturtilhørighet. I enkelte av tilfellene er jordbruket modernisert og i drift.

Stabbur på Sandvoll, Kåsmo, Skjerstad. Buret er flyttet mange ganger, sist fra Svartvatn i Øverdalen. Midtsamisk område

MikkelOlsaburet i Roabak (Grovfjord), Skánik (Skånland). Midtsamisk område

3.2.2 Skjerstad-Báiddár (Beiarn)-Gildeskål

Disse kommunene ligger i pitesamisk område, som på norsk side strekker seg fra Sáltovuodna (Saltenfjorden) til Ranafjorden. Også her begynte reinsamer på 1700-tallet å etablere fast bosetting i en markesamisk kontekst. Markegårdene hadde en fot i det samiske samfunnet og en i det norske. Noen gikk ganske fort over i nordmenns levemåte, mens andre fortsatte lenge med reindrift i kombinasjon med jordbruk. Da grensen ble stengt på 1800-tallet, gikk den nomadiske livsforma i oppløsning. De siste pitesamiske nomadene slo seg ned ved Ljøsenhammaren, på grensen mellom Skjerstad og Saltdal, hvor etterkommerne senere utviklet en markesamisk boplass. Det finnes samebygder, slik som Kåsmosletta og Øverdalen, og enkeltgårder med samiske familier. I Oldereidmark har en familie bodd i minst ni generasjoner. Reindriftsfamiliene har vekslet. Johan Henrik Andersen Stormo og hans familie etablerte seg med reindrift på Sáltoduottar (Saltfjellet) rundt 1900, bosatte seg og bygde gårdsbruk i Skjerstad. Han kom da fra Bálát (Ballangen) hvor han var født. Nye reineierfamilier kom inn i området fra 1945. Det er lite igjen av det samiske språket i området, og samisk stedsnavn er bare unntaksvis i bruk.

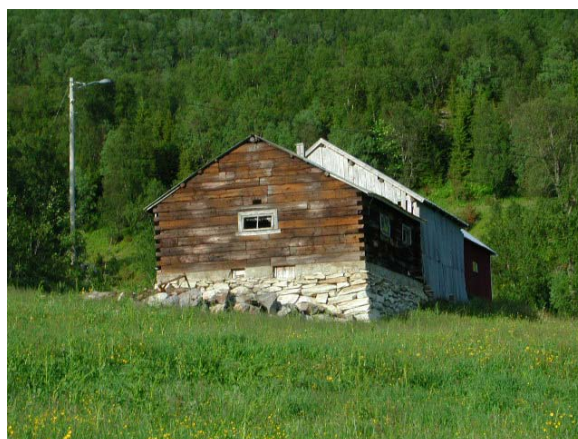
3.2.3 Divtasvuodna (Tysfjord)- Hábmmer (Hamarøy)

Tysfjord (Divtasvuodna) og Hábmmer (Hamarøy) er del av et samisk bosettingsområde hvor den norske kulturen gradvis har overtatt, også delvis i fjordene. Kommunene ligger i et lulesamisk område, som på norsk side strekker seg fra Sáltovuodna (Saltfjorden) til Ofuohtta (Ofoten). I dag har området en blandet befolkning, også en sammensatt *samisk* befolkning. Her er mange samiske kulturminner, mens ytterkysten domineres av kulturminner av norrøn type. Gásluokta (Kjøpsvik), Ájládde (Helland) og Tjárru (Kjårnes) var tidligere de største samegårdene, og sannsynlige siidasentre i det gamle samfunnet. Først på 16-1700-tallet ble det etablert norsk handelssted på Gásluokta (Kjøpsvik). Uhtsvuodna (Grunnfjordbotn) var en viktig møte- og handelsplass, både for sjøsamere, svenskesamer og nordmenn.

Fra 1700-tallet skjedde en markesamisk utvikling i fjorden gjennom at reineiende samer med vinterboplasser i Jiellevárre (Gällivare) og Jáhkámáhkke (Jokkmokk) slo seg ned i sommerlandet sitt her. Dette skjedde først og fremst i de indre fjordene, Oarjjevuodna (Hellmofjorden), Grunnfjorden (Rudnávuodna), Spællá (Mannfjorden), Gievsefierdda (Indre Tysfjorden), Áhkávuodna (Stefjorden) og Láttevuodna (Fuglfjorden). Etablerere fra Jiellevárre (Gällivare) slo seg i hovedsak ned på nordsida, i Gásluokta/Áhkávuodna (Kjøpsvik/Stefjord), mens de fleste sør for dette kom fra Johkamohkki (Jokkmokk). Det ble likevel kulturen fra Jáhkámáhkke (Jokkmokk) som ble dominerende i den samiske befolkningen i Divtasvuodna (Tysfjord). Det ble snakket både sjøsamisk og lulesamisk dialekt, og de tidligere reineierne overtok det sjøsamiske levesettet.

Fjøs i Sátiidvuopmi (Sandemarka), Skánik (Skånland). Den eldste delen av fjøset er 150 år gammel. Midtsamisk område

"Slipersfjøs" på Snoalta (Kvitfors), Skánik (Skånland), fra ca 1950. Betegnelsen stammer fra materialene fjøset ble bygd av, jernbanesviller fra Ofotbanen. Midtsamisk område.

På 1960-tallet ble det indre av Divtasvuodna (Tysfjorden) avfolka som fast bosted gjennom en statsdrevet boligaksjon, og folk fikk etablere ny bolig bl.a. i Ájluokta (Drag), Svállábakte (Bjørkvik) og Stuorgiedde (Storjord). Måsske (Musken) ble ikke avfolket, men beholdt skolekretsen og er nå ei homogen samebygd. I dag bruker folket i fjorden de fraflytta husene som sommerboliger. Hurtigbåten har sommerrute helt inn i fjordbunnen, Vuodnabahta (Hellemobotten). I dag finnes tyngdepunktet av den samiske bosettinga i kommunen på vestsida av Divtasvuodna (Tysfjorden). Den lokale samiske dialekten – lulesamsamisk – er fortsatt i bruk, og det drives aktivt arbeid for språkvitalisering.

Reindrifta i kretsen drives av et par familier. En småskala reindrift, en såkalt lulesamisk reindrift, har måttet vike plassen for større reineiende innflyttet etter 1850 fra det nordsamiske området.

3.2.4 Stuoranjárga

Stuoranjárga – en samisk betegnelse på Skánik (Skåneland) og Evenášši (Evenes) - har både rester etter gammel sjøsamisk bosetting og flere store samiske markebygder. I Skánik (Skåneland) ligger bygdene Sátiidvuopmi (Sandemarka) mot nordsida og Vuopmegeahči (Trøsseemarka) med bl.a. Snoalta (Kvitfors), Hoanttas (Nipen) og Husmmaroggi (Husjord) mot sør. I Evenášši (Evenes) finnes Gállogieddi (Myrnes), Evenášmárku (Evensmark), Duorga (Snubba) og Veggen. I flere av disse bygdene var det egne skoler. Grovfjordområdet, med noe barskog, har vært kjent som et sted for samisk båtbygging. Også i Roabavuotna (Grovfjord) finnes mye samisk bosetting, og mest ved Skoaberjávri (Skoddebergvann) øverst i dalen. Familiene som i sin tid etablerte markebygdene på Stuoranjárga hadde en årstidsflytting mellom Stuoranjárga og Čohkkiras (Jukkasjärvi) på svensk side. Fraflytting har i dag rammet deler av områdene, mens andre har en livskraftig samisk befolkning. Det samiske språket brukes av enkelte og språkvitaliseringstiltak er i gang.

3.2.5 Sážžá (Senja)

De markesamiske bygdene ligger på innersida av Sážžá (Senja). Det siste sommerbeiteområdet for reindriftsfamilier som flyttet mellom kysten her og innlandet rundt Duortnosjohka (Tornedalen), lå i LarsLarsadalen.

Det var også her, i Tverråsen de første markesamene slo seg ned. I dag ligger markebygdene rundt Rásmyrvuovdi (Grasmyrskogen), nederste del av vassdraget fra LarsLarsadalen. Skolen i Rásmyrvuovdi (Grasmyrskogen) ble etablert i 1863, som første skole på Sážžá (Senja) og første skole i ei samisk markebygd. I dag er jordbruket i bygdene for det meste lagt ned, og bygdene ”forgubbes” og tømmes. Det samiske språket var levende opp til 1970-tallet. Av dagens 40-50-åringer er det bare få som behersker samisk.

*Tømmerebbakken, i
Rásmyrvuovdi
(Grasmyrskogen) på
Sážžá (Senja)*

*I forgrunnen fjøsamme med
løe, bak stuehuset fra 1910.*

Midtsamisk område

3.2.6 Byggeskikk i midtsamiske områder

I noen av de markesamiske bygdene har det siden 1980-tallet vært etablert bygdemuseer, der bygningene må sies å ha vært identifisert som samiske. Dette gjelder gårdene Gállogieddi, Vilgesvárri og Gahpervággi (Kaperdalen). En har dessuten Gorsaš-gammen og gammen på Skifte i Loabák (Lavangen) og Stia i Sundsfjord, Gildeskål. Byggeskikken på den markesamiske gården er beskrevet i to ”Fotefar”-hefter om Gállogieddi og Vilgesvárri, (Myrvoll 1995 og 1996).

Byggeskikken i området er påvist i bygninger og bygningsmiljøer knyttet til gårdsbruk med allsidig næringskombinasjoner, enkelte med reindrift. Det finnes også andre miljøer, slik som skoler og institusjonsbygninger.

Dette er områder hvor det i hovedsak ikke vokser bartrær, og byggematerialer av furu eller gran derfor måtte hentes langveis fra og var dyrt. I området finnes utstrakt bruk av lauvtre som bjørk og osp i uthusbygningene, både i konstruksjoner og som kledning. De mange store og små løer viser en spesielt fin bruk av bjørk i tradisjonelle bygningskonstruksjoner. Byggeskikken avspeiler en allsidig bruk av alle tilgjengelige naturmaterialer i husbygginga. Et eksempel på dette er bruk av bjørkenever til ytterkledning på veggene, slik det er gjort i uthus i Gahpervággi (Kaperdalen).

Stuehusa er grovt regnet av to typer, de eldste lafta to (eller tre) roms stuene med soveloft og de nyere femtitallshusa med 2 – 4 rom, loft og forholdsvis bratt tak. To roms stuene var opprinnelig upanelte og hadde torvtak. Senere har de bl.a. fått panel og gjerne nytt oppbygd tak. Femtitallshusa har fra starten hatt panel og papptak. Til begge hovedtypene har vært gjort endringer, med påbygging av flere rom, bl.a. gang, og høyere loft. Både i den gamle stua og i femtitallshuset var det vanlig at familiene bodde tre generasjoner sammen i huset.

Av de aller eldste fjøsbygningene, lavfjøsmodellen, er det kun få tilbake i området. Dette er svært gamle bygninger, den eldste ca 200 gammel. De er lafta eller gråsteinsmurt, gjerne med ildsted. Tidligere ble det kokt mat til kyra og dette krevde ildsted i fjøset. De andre fjøsa er to-etasjes, med lafta fjøskasse, høystål og høytrev på lemnen.

Høylaene i området er for en stor del konstruert med bjørkematerialer og med torvtak. Det kan være svært store takverk satt sammen av bjørk. Veggene er stavreiste, noen også sjeltra. Vanlig veggkledning er stående, fastspikra bord. Der finnes noen laevegger tekka med bjørkeris, og gjenbruksbord fra båter er ikke uvanlig. Høylaene er av to typer, frittliggende eller sammenbygd med lågfjøset til en lang bygning. En fullt utbygd lae har innganger med gjennomkjøring plassert på midten av bygningskroppen og et høystål på hver side av denne midtgangen.

En del stabbur er tradisjonelle lafta bur, noen av dem i bjørk. Mange bur er ført opp som stavbygg i bjørkekonstruksjoner og med bjørk i vegger og tak. Mange sjåer er også konstruert slik.

Jordkjeller bygd for å ta vare på potetene, er vanlig i områdene. De er dekket med et tjukt lag jord over de tørrmurte steinkonstruksjonene for å holde seg frostfrie. De er gjerne plassert inntil en skråning, slik at en har spart arbeid med iallfall en ”vegg”.

Sommerfjøs har vært vanlig i bygdene. Et sommerfjøs sto i utkanten av jordene, gjerne litt opp for gården. Bruk av sommerfjøs i gårdsdrifta sparte jordene rundt gården for beite om sommeren.

De tre skolehusa i området er av to typer, den ene med skolestue, internat og lærerleilighet, den andre med skolestue og lærerleilighet. Flere av de samiske bygdene har vært så tett bebodd at det var mulig med daglig skolegang uten å ha internat.

Også i dette området er det utformet arkitekteregnede nybygg for samiske institusjoner, som Árran, med utgangspunkt i samiske formtradisjoner, her formet som en lávvu.

Tabell 3. Påviste hustyper i midtsamiske områder.

Betegnelser	på	samisk	Betegnelser på	Kontekst, bruk
Guovdageaidnu	Skánnik	Julev	norsk	
Viessu	Huonaš/Stohpu	Dáhpe	Stuehus, stue	Stuehuset er gjerne den tradisjonelle boligen på gårdsbruket. Også der boligen ligger uten tilknytning til gårdsbruk kan den betegnes som stue eller stuehus.
Viessu	Huonaš/Stohpu	Dáhpe	Bolighus	Betegnelser for nyere bolig, både på gårdsbruk og som enebolig.
Goahti	Goahti	Goahte	Boliggamme	
Návet	Vieksi	Fiekse	FJØS	Fjøset brukes til å huse kyra om vinteren, andre husdyr kunne også ha tilhold der. Huset (den delen hvor kyra var) var isolert for vinterbruk, med tømmer eller torvvegger. Fjøs heter det også der bygningen inneholder fjøskasse og høystål, med høylem i andre etasje.
	Áivestála	Áivveládo	Fjøskasse	
	Jielva		Høystål	
			Høylem	
Návet	Vieksi	Fiekse	Lågfjøs, einbotna fjøs	Fjøs i en etasje, kan være sammenbygd med løe på samme plan
Omiidgoahti	Vieksegoahti	Fieksegoahte	Fjøsгамме	
Láhtu	Láddu	Ládo	Driftsbygning	Moderne hus for fjøs og evt. andre funksjoner på en gård.
Stállja	Stállja	Stálla	Hestestall	Stallen brukes til å huse hesten
Láhtu	Láddu	Ládo	låve, løe, lae, høysjytt	Løa var til oppbevaring av høyet. Den kunne ligge på gården, i samme bygning som fjøset eller frittliggende. Løa fantes også vekk fra gården,

				på områder der det ble slått høy.
Áiti	Šoavvu/ Stábbuvri/ Njalla	Ájtte	Stabbur (forskjellige typer)	Stabbur er et hus for forskjellige lagerformål, matvarer og gjenstander. Gårder kunne ha flere spesialiserte stabbur, både lafta og i lett konstruksjon. Ble også brukt til å sove i om sommeren.
	Šoavvu	Skiedjá	Sjá (forskjellige typer)	En enkel, liten bygning med forskjellige lagerfunksjoner
Muorraviessu	Muorrašoavvu	Muorra- skiedjá	Vedsjá	Bygning for oppbevaring av ved, lett konstruksjon
Geallir	Olgogeallir		Jordkjeller	Rom bygd opp av tørrmurt stein, overdekket med jord. Til frostfri og kjølig oppbevaring av mat, spesielt poteter.
	Dollagoahti		Eldhus	Hus med ildsted, hvor det ble kokt, bakt og vaska klær.
Návstu/ Návste	Návsti		Naust	Hus nært fjæra, fiskeredskaper og eller båten ble oppbevart.
	Geassevieksi	Giessefiekses	Sommerfjøs	Sommerfjøsset var lettere enn hovedfjøsset, gjerne uisolerte vegger. Det var gjerne plassert i utkanten av gården slik at dyra kunne beite på utmark og jordene nærmest gården ble spart.
	Mielkeája Rudni		Melkehus, vasshus	Melkehuset var plassert over eller ved en kilde, der formålet var å oppbevare melka for å holde den kjølig.
			Sláttebu	Enkelt husvære for dagopphold på utslått, til bruk under slåttonna.
			Kvilebu	Enkelt husvære for dagopphold under næring, f.eks under skogsarbeid
			Gammeskjul	
Skuvlaviessu	Skovlastohpu/ Skovlahuonaš	Skávládáhpe	Skolehus	Hus for grunnskole, også med internat
Boarrásiid siida	Vuorrasiid siida	Vuorrasij sijjda	Aldershjem	
	Veštea		Verksted	For forskjellige formål
			Reingjeterhytte	
Millu	Millu		Mølle	Hus med kvern for maling av

				mel, ble plassert ved et fossefall, der vannet var drivkraft for kvernhjulet.
Barta	Hytta		Hytte	Husvære for kortere opphold, ikke tilknyttet næring.
Goahtesadji	Goahtesadji	Goahtesadje	Gammetuft	
	Huonašmuvra		Husmur	
Vintagáivo			Vippebrønn	
			Elveforbygning	Steinsatt kant for å hindre flom i elva å ødelegge jorder og hus.
Luodda	Bálggis	Rahte	Vei	En vei bygd for fotgjengere og hest, gjerne bygd med håndmakt.

3.3 Nordsamisk område

Fra førhistorisk tid har den samiske kulturen vært enerådende i Finnmark og Nord-Troms. Dette var lenge et område som ikke var oppdelt av statsgrenser. Området inneholdt rike resurser som de omkringboende folk gjerne ville ha del i. Den norske kulturen gjorde seg etter hvert gjeldende gjennom innvanding og bosetting i fiskevær langs ytterkysten, de svenske birkarlene presset på fra syd og karelerne søkte mot Guoládat (Kola) og Finnmark og russerne fulgte etter, (Aarseth 1989:47). Nordmenn var mest interessert i å utnytte fiskeresursene i havet, mens birkarler og russere mest konsentrerte seg om skinnhandel. Alle partene skattla samene, slik at enkelte områder i Øst-Finnmark, Anár (Enare) og Beahcám (Petsamo) tidvis var skattlagt av tre stater samtidig. Disse områdene ble betegnet som fellesområdet. At nordområdene hadde store resurser viser også de mange kriger som ble utkjempet i Davvirikkat (Norden) om rettigheter i nordområdene.

Den samiske veidekulturen organiserte sine lokalsamfunn i siidaer. Dette var enheter knyttet til bestemte landområder, og med en fast organisering av samfunnsliv og resursutnytting. Innafor disse områdene innrettet folk seg med en årstidsflytting mellom 2 – 4 bosteder, for å kunne utnytte naturens resurser til rett tid. Deanuleahki (Tanadalen) var delt i to siidaer, Ohcejohka (Utsjok) og Deanusiida, de østsamiske områdene i fire, Njávdam (Neiden), Bahccevái (Pasvik), Suonjil og Beahcám (Petsamo). (Vorren 1989:15 og 29).

Fra utgangen av middelalderen opphørte villreinjakten og reindriftsnomadismen ble en raskt voksende tilpasning for mange familier, samtidig som mange ettervert måtte bosette seg fast og bli jordbrukere og fiskere. Flytting med reinen over store avstander gikk på tvers av de gamle siidagrensene og førte til behov for nye rettsregler og samarbeidsformer. Rundt 1700 mistet den førkristne religionen sitt fotfeste. Det gamle samiske lokalsamfunnet med innarbeidete sedvaner og anerkjente bruksgrenser var slik i oppløsning på den tida de nordiske landene fant tida inne til å trekke faste grenser gjennom sameland, (Aarseth 1989:54). Grensen som ble trukket gjennom Deanuleahki (Tanadalen), (og dermed gjennom bygda Sirbmá), mellom daværende Ruotŋa (Sverige) og Norga (Norge) kom i 1751, mens grensen som fikk betydning for østsamesiidaene ble trukket i 1826, men ikke håndhevet før rundt 1920.

Innvandringa til NordTroms og Finnmark tok til utover 14- og 1500 tallet med bl.a. Bergenshandel. Den ble større fra 1700-tallet, da både nordmenn og finlendere (kvener) innvandret. I innvandringsprosessen

ble de samiske samfunna trengt innover fra ytterkysten, til fjordbunnene, dalene og fjellområdene. Både nordmenn og finlendere bosatte seg i hovedsak i egne områder og bygder, en oppdeling som har vart ved like til i dag, hvor en også finner karakteristisk byggeskikk med røtter i hhv finsk og norsk byggeskikk. I NordTroms og Finnmark finnes i dag større samiske flertallsområder. Her finnes flere former for næringstilpassning, hvor de vanligste er sjøsamisk og reindrif.

Pomorhandelen fra 1700-1920 gjorde det mulig for sjøsamer og andre bosatte i nordområdene å få solgt fisken sin til russerne. I bytte kunne de kjøpe bl.a. mel og byggematerialer, noe som kom godt med, også i husbygginga i nordområdene som hadde lite naturlig egen vekst av bartrær og dermed ikke var sjølforsynt med byggetømmer.

3.3.1 Sjøsamisk tilpassning

Denne betegnelsen brukes om den samiske befolkningen som har og har hatt et mer eller mindre stasjonært tilhold i kystområdene fra Nordland i sør til Kola i nordøst. Det viktigste økonomiske grunnlaget for sjøsamene har vært fiske og fangst av marine resurser kombinert med husdyrhold. I tillegg har et begrenset reinsdyrhold og utmarksnæringer som jakt, fangst og bærplukking vært viktige økonomiske faktorer. Tidligere flyttet sjøsamene mellom flere boplasser i løpet av en årssyklus. Etter at husdyrhold ble mer vanlig, på 15-1600 tallet, begrenset dette seg til flytting mellom to boplasser, en sommerboplass og en vinterboplass. Disse sesongflyttingene er best dokumentert i Varanger, men også i andre fjorder i Finnmark er beskrevet lignende bosettingsmønstre. Vinterboplassen lå i de innerste fjordområdene, et stykke inn i landet der det var skog, mens sommerboplassen lå et stykke ut langs fjorden. Den vanligste hustypen på sjøamegårdene var torvgammer. På vinterboplassen bodde familiene i fellesgamme, som var en felles bolig for mennesker og husdyr. Fra 1800 og framover ble det etter hvert tatt i bruk tømmerhus til boligformål, og rundt 1900 var dette blitt vanlig, mens fjøsgammen var i bruk til på 1950-tallet. I tillegg til gammer/hus var boplassen også utstyrt med stabbur og luovvi (lagringsstativ for høy), (Schanche).

Kolsrud beskriver sjøsamene i Čoalmmenuorri (Rognsund) i Alta mye tilsvarende, og sier bl.a. at husene på boplassen lå ned mot sjøen. Breisida av boliggammen lå som oftest med inngangen mot sjøsida, (Kolsrud 1955:102). I mellomkrigstida ble det vanlig å bo i trehus, det vanlige ble en standardisert hustype med to rom og soveloft, med trapp opp fra kjøkkenet, og husene lå ikke lenger så nært sjøen, (Kolsrud 1955:114).

I Nordland og Troms, og kanskje også i Vest-Finnmark, kan sjøsamene ha begynt å holde husdyr på 900-1000-tallet, i Várjjat (Varanger) tilbake til 1200 tallet. Av husdyr holdt de både geit, sau og kyr. De hadde også rein som husdyr, for kjøtt, melk, skinn og for transport. Etter 1900 ble denne typen tamreinhold mindre viktig, bl.a. fordi hesten overtok rollen som trekkdyr. Den viktigste resursen for sjøsamene var fisket i fjorden. Fisket foregikk hele året, men var størst om våren og utover sommeren da fjordene fikk store innsig av sei, hyse og torsk. Jakt, fangst, innlandsfiske og sanking av bær og nyttevekster var en del av næringsgrunnlaget, (Schanche).

3.3.2 Gálláfierda (Kaldfjorden) i Troms

Gálláfierda (Kaldfjorden) ligger på Sállir (Kvaløya) i Tromsø kommune. Siden Gálláfierda (Kaldfjorden) ligger så nært Romsa (Tromsø), bare ca 15 km fra sentrum, har fjorden fått sin del av befolkningstilveksten rundt byen de siste 30 åra. Den er kjent som en sjøsamisk fjord, der det samiske

språket nå er gått ut av bruk. Tilbake til 1960-tallet fantes det fortsatt noen samisk språklige blant innfødte Kaldfjordværing, (Pedersen 1996: 235).

Den første gangen en hører om fjorden i historiske kilder er svenske skattelister fra 1561 over samer ved den nordnorske kysten. Det samiske språket i Gálláfiérda (Kaldfjorden) er beskrevet av J. Quigstad i 1925, som også samlet inn over 100 samiske stedsnavn fra området (Pedersen 1996:236). På gården Fløytbukta, på samisk Guđomohkki, slo bestefar til dagens eiere seg ned i 1870. Deres far snakka samisk og gikk i kofte da han var liten. De mener at både gården deres og fjorden har ei samisk historie. Sosiolog Lisbet Holtedal forklarer noen av forskjellene i kultur mellom Gálláfiérda (Kaldfjorden) og nabofjorden Earsvuotna (Ersfjorden) med at de to fjordene har taklet den sjøsamiske kulturen forskjellig, (Holtedal 1986:40ff).

3.3.3 Olmmáivággi (Manndalen) i Gáivuotna (Kåfjord)

Olmmáivággi (Manndalen) er ei typisk sjøsamisk bygd. Det er usikkert når samer bosatte seg fast i bygda. Den første melding om slik bosetting finnes i matrikkelen for 1723 som har bokført to oppsittere i dalen. Før den tid har sjøsamer benyttet områdene i sin årstidsbaserte resursutnytting. I 1796 var antall oppsittere 13, og i 1907 51. Bosettingen av bygda skjedde først i områdene nærmest sjøen, senere lenger opp, (Schøtt 1958:14). Friis 1861 har en oversikt hvor de bosatte i Olmmáivággi (Manndalen) i hovedsak var samer. Antall husstander var registrert til 25. En liten gruppe finske familier er oppført bosatt på Løkvoll, sentralt i bygda. I tillegg til de fastboende sjøsamene har bygda hatt innslag reindriftssamer som flyttet mellom Duortnosjohka (Tornedalen) eller Guovdageaidnu og kysten her. I folketellinga for 1891 er oppgitt at 8 familier bodde i fellesgamme. Det vanligste bolighuset fram til 1944 var laftete stuer av bjørk eller older. Noen få hadde hus i 1,5 etasjer bygd av furutømmer fra Skibotn og Nordreisa. Tømmerstuene målte 3,5 – 7-8 m, var oppdelt i to eller tre rom og hadde en jordkjeller under huset. Huset. Foruten våningshuset hørte en rekke uthus til gården. Det var kjøttsjå, tømmerbu, eldhus, vedsjå, høysjå og fegammer, (Schjøtt 1958:24). Áhkkávággi (Kjerringdalen) er den delen av bygda som har beholdt den samiske kulturen lengst. Der var det også flest gammer i bruk i 1938, 50-60 stykker. Bygda ble totalbrent etter krigen, vinteren 1944-45, og folk i bygda var evakuert i samme periode. Etter krigen startet gjenreisinga. Den ble forholdsvis seint ferdig i Olmmáivággi (Manndalen), og en stor del av befolkninga bodde i brakker etter 1950, (Lyngstad 1991:96).

I dag er Olmmáivággi (Manndalen) ei levende samisk jordbruksbygd. Det samiske språket er for det meste ute av bruk, men en aktiv revitalisering er i gang, bl.a. gjennom arbeidet til Ája samisk senter, og til Rátnubuvri (Grenebua).

Saueskjuol under Áhkavárri, Gáivuotna (Tysfjord). Ca 50 år

Stua på Kjoleng, Vuotnasiida (Sjøvassbotn) Moskevuotna

3.3.4 Sirbmá i Deatnu (Tana)

Etter grensedragningen i 1751 ble Ohcejohka (Utsjok) siida, som Sirbmá hørte til, delt i to, hvor mesteparten av siidaen ble liggende på finsk-svensk side av grensen. Slik ble bygdene i Deatnu (Tana), som opprinnelig lå midt i et samisk bosettingsområde, grensebygder i en yterkant av Norge. Likevel har de bevart karakteren av å være nabobygder. Folk i slekt med hverandre bor på begge sider av elva, og folk flytter fram og tilbake over grensen, eller tar arbeid på andre sida. Hus er blitt flyttet over grensen. Vinterboplassen til siidaen var i Ohcejohka, et gammelt kirkested. Etter gammel skikk på mange kirkesteder i Sápmi ligger der ved kirka en hytteby, der familiene hadde sin kirkehytte stående. Disse hyttene ble brukt av familiene under kirkehelger. Fram til ca 1840 var Ohcejohka kirke en liten tømret kirke, som da ble erstattet med den store mursteinskirka som står der i dag. Bygging av denne kirka førte med seg flere nyheter til dalen, bl.a. hest som trekkdyr, (Sjøløe 1995:37)

Lappecodicillen fra 1751 la opp til at reindrifta fortsatt skulle kunne krysse grensene med rein på sine årstidsflyttinger. Dette førte til at reindrifta også i Øst-Finnmark økte i omfang og flytting over grensene fikk større betydning. De fastboende samene, både de med stasjonær reindrift og de som drev jordbruk følte seg fortrenget, (Aarseth 1989:61). I 1852 ble grensen mot Finland stengt for reindrift, som følge av at Russland overtok ansvaret for det finske området.

Antall bofaste i Deatnu (Tana) økte, og Sirbmá ble etter hvert ei samisk jordbruksbygd. I 1960 bodde det 228 mennesker der. Veien ble bygd i 1950-åra, og det ble mulig å levere melk til meieriet i Čáhcesuolu (Vadsø). Laksefisket var viktig og elva sentral, som kommunikasjonsåre fram til veien kom. Laksefisket var en viktig forutsetning for bosettinga i dalen. I Sirbmá har folk også bygd husene sine i forhold laksefisket (Dikkanen 1989:128).

3.3.5 Sjøsamiske områder i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger)

Allerede før grensen ble gått opp i 1826, hadde østsameområdet fått et tilskudd av sjøsamere med luthersk tilknytning. Denne befolkningen kom som tilflyttere fra vest, fra Unjárga (Nesseby) eller fra Anár (Enare). Første gang dette skjedde var i årene 1735-40 da bosatte 6 familier seg ved Váddjehokka (Klokkerelv) i Reaisvuotna (Bugøyfjorden), (Vorren 1979:66) Ved folketellinga i 1801 bodde det 10 samiske familier på Salám (Skogerøya) og 12 ved Báhcaveaivuotna (Bøkfjorden). I 1845 var det seks samiske hushold i Uchavuotna (Langfjorden), sannsynligvis på Goadat (Sandnes), og i 1855 var det 16 samiske og tre norske gårder ved Uchavuotna (Langfjorden), (Vikan, 2002:8). Friis sitt bosettingskart fra 1861 viser en utstrakt samisk bosetting i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger), eksempelvis 16 familier på Goadat (Sandnes), Goadat (Sandnes), 17 på Salám (Skogerøya), 9 rundt Nirvágohppi (Storbukt), sju rundt Nuvvosgohppi (Høybukt). Den første faste skolen i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) ble etablert ved fjorden på Goadat (Sandnes) i 1867. Før 1900 var det også etablert skole i Nuvvosgohppi (Høybukt). Flere innflyttere slo seg først ned der Kirkenes i dag ligger, før de flyttet til Sandnes. Sjøsamene praktiserte også her en tosteds bosetting, med sommertilhold på Salám (Skogerøya) eller andre steder på kysten og vinteropphold inne i fjordene, slik som på Sandnes. Tidligere bodde skoltene i Nuvvosgohppi (Høybukt) vår og høst. Fra 1850-tallet ble det matrikulert eiendommer der for fastboende sjøsamere. Stedet ble et naturlig stoppested for skoltene når de kom fra Báhcaveadji (Pasvik) nedetter Uchavuotna (Langfjorden) og over Nuvvosguolbba

(Høybuktno) om våren på vei til sine sommer plasser ute i fjordene, og det samme om høsten når de flyttet tilbake til Báhcáveadjí (Pasvik.)

3.3.6 Østsamiske områder

Østsamene (skoltene) har hatt sine tradisjonelle bosettingsområder i grenseområdene mellom Norge (Norge), Suopma (Finland) og Ruošša (Russland), først og fremst langs elvene Lotto (Lotta), Tuloma, Notta, Beahcám (Petsamo), Báhcáveadjí (Pasvik) og Njávdam (Neiden). Dette området utgjorde deler av det såkalte fellesdistriktet mellom Norge og Russland. Grensen mellom østsamene og sjøsamene i Várjjat (Varanger) gikk i Raisvuotna (Bugøyfjorden). Et kulturelt særtrekk ved denne gruppa er at de ble kristnet langt tidligere enn andre samiske folkegrupper, og da til den ortodokse tro. Kristninga tilskrives den Hellige Trifan, skoltenes apostel. Etter etableringa av et kloster i Beahcám (Petsamo) på 1500-tallet var østsamene underlagt russisk kirkeordning og rettslig styre. Det østsamiske språket er en av de samiske hoveddialektene.

Østsamene har hatt et halvnomadisk bosettingsmønster, med flytting mellom fire boplasser. Deler av året bodde hele siidaen på samme sted, mens de bodde mer familievis andre tider av året. Østsamenes siidaområder og flyttemønster kan ha blitt etablert det siste årtusen før Kristus og har vært intakte langt fram i tid, like til grensene ble stengt rundt 1920. Fra historisk tid kjenner vi sju østsamiske siidaer: Báhcáveadjí (Pasvik), Beahcám (Petsamo), Suonnjel, Nuettjaur, Muotki, Sarvves og Njávdam (Neiden), (Baglo 2002:7). Det østsamiske samfunnet brøt sammen under statsgrensetrekkinger, innflytting av andre grupper og verdenskrig, (se bl.a. Baglo 2002 og Andressen 1999).

Njávdam (Neiden) siida var den vestligste av østsamesiidaene. Før grensetrekkingen i 1826 var elvesletta under Skoltefossen – Skoltebyen - siidaens sommerboplass. Vinterboplassen ble liggende på finsk side av grensa. Vårplassene lå utover i fjorden og å øyene, mens høstplassene lå i innlandet, delvis på finsk side av grensa. Etter 1840 ble Njávdam (Neiden) bosatt av finske bondefamilier som snart utkonkurrerte østsamene og overtok kontrollen over resursene, spesielt laksefisket. Bare en person bor i dag i Skoltebyen, de andre østsamiske familiene som fortsatt bor i Njávdam (Neiden), bor rundt i bygda. Neidensamene besto i 1700 av 17 familier, i 1825 av 5 og i 1926 av 5 familier, (Vorren 1989:29).

Forvaltningsplanen for Skoltebyen i Neiden har beskrevet bygningene der. Dette dreier seg om stabbur og to roms lafta stuehus. Fotografen Ellisif Wessel har i sine foto fra tidlig 1900-tall vist østsamenes boliger, i form av rundtømmerhus i konsentrerte bosettinger for vinterbruk, lette, lafta boder på felles boplass for vår og høst, og sommergammel familievis ute i fjordene.

3.3.7 Byggeskikk i nordsamiske områder

I disse områdene har den sjøsamiske gården vært uttrykk for den viktigste samiske byggeskikken. Gården lå ved fjæra i de mange fjordområdene langs kysten. Byggeskikken er beskrevet bl.a. på Varanger samiske museum og i annen litteratur, (Schanche; Kolsrud 1995; Schjøtt 1958). Viktig på gården etter at boliggammen gikk ut av bruk var den lafta to roms stua med bislag og soveloft. Mindre vanlig var midtgangshus eller korsplanhus. En har hatt gammefjøs eller lafta lågfjøs, gjerne forlenget med en høysjå, kanskje et par lafta stabbur eller andre mindre hus. Det fantes også to etasjes lafta fjøsbygninger med en skjeltret låve på lemnen. Denne hustypen er så å si forsvunnet, det siste eksemplaret finnes på

Strimpgården i Reaisvuotna (Bugøyfjord). Høysjåer fantes også frittliggende ute i de forskjellige slåtteområdene. Disse var gjerne skjeltret og erstattet skikken med å sette høyet på luovvi (krake). Naust for å sette inn båten var lite brukt, naustet eller garnnaustet var for fiskeredskapene og sto ved fjæra der lenninga for båten var. I innlandet der gårdsbosettinga var ved de store elvene, var ikke hustypene så forskjellige. Verdestabbur i rekker fantes flere gårder i disse områdene. Slike stabbursrekker var et uttrykk for vennsforbindelser mellom fastboende og reinnomader. Stabbur fantes i flere utførelser, både laftete og stavreiste. Disse hadde forskjellige kvaliteter og var tilpasset bruksformålet, luftig eller tett. Gården besto av mange små hus, tilpasset forskjellige bruksformål, og plassert utover et vidt område. Selve gårdsplanen var ikke bygd opp etter geometriske forbilder, men snarere ordnet i forhold til landskap, terreng og beboernes behov. Etter brenninga i Nord-Troms og Finnmark ble den sjøsamiske gården bygd opp igjen med gjenreisingas hustyper for hovedhusene stue og fjøs. Hovedhusene ble komplettert med et utvalg av små hus og andre ”installasjoner” som hørte med til gårdens miljø. Likevel ble det færre hus på gårdene. Dette kan skyldes at de nye husene, spesielt fjøset, rommet flere funksjoner i samme bygning enn de gamle.

Strimpfjøset i Reaisvuotna (Bugøyfjord), Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) Nordsamisk område.

foto: Ragna Kvendset

Onteribuset i Skoltebyen, Njávdam (Neiden). Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) Østsamisk område

foto: Arild Sæthre

Også i nordsamiske områder var det lite lokal tilgang på byggetømmer av bartrær. Det førte til en del bruk av lauvtrævirke som bjørk og alder til klassiske tømmerkonstruksjoner som laftehus. Dette var mer vanlig i Troms enn i Finnmark. Olmmáivággi har en tradisjonell saueskjul-type bygd av alder, med kledning av både stående og liggende virke i karateristisk utseende. I Finnmark var det god tilgang på tømmer gjennom pomorhandelen, også gjennom et visst utvalg av stedegen furu i de store dalene.

Karakteristisk byggeskikk finnes også i reindriftas vinter- og sommerbyer i Finnmark.

Tabell 4. Oversikt over bygningstyper i nordsamisk område:

Betegnelse på nordsamisk	Betegnelse på norsk	Kontekst, bruk
Stohpu	Stue	Stuehuset er gjerne den tradisjonelle boligen på gårdsbruket. Også der boligen ligger uten tilknytning til gårdsbruk kan den betegnes som stue
Visti	Bolig	Bolighus betegner et nyere hus til bruk som bolig

Viesu		
Áiti	Stabbur, forskjellige	Stabbur er et lagerhus for forskjellige lagerformål, for utstyr eller matvarer.
Bárta	Bue	Lite og enkelt overnattingshus
Bárta	Hytte	Et overnattingshus, ikke knyttet til næring
Návet	Fjøs Fjøskasse Høystål Høylem	Fjøset brukes til å huse kyra om vinteren, andre husdyr kunne også ha tilhold der. Husdyrrommet var isolert for vinterbruk, med tømmer eller torvvegger. Fjøs kan det også hete der fjøsdelen er bygd sammen med løe, enten modellen med fjøskasse og høystål og med høylem i andre etasje eller med fjøs og løe i samme plan.
Gáicanávet	Geitfjøs	Spesielt fjøs for geiter
Sávzzaidnávet	Sauefjøs	Fjøs for sauer
	Lågfjøs	Fjøsmodell der huset er i en etasje, evt. med løe ved sida av.
Návet	Driftsbygning	Moderne fjøs
Láhtu	Høysjå, løe	Hus for oppbevaring av høy, enten knyttet til fjøset eller som frittliggende bygning. Kunne ligge på gården eller for seg sjøl på utmarksslåttområde.
Skadjá	Sjå	Liten og enkel bygning for forskjellige formål
Muorravisti	Vedsjå	Hus for oppbevaring av ved
	Melkekjøle	Hus for avkjøling av melka, gjerne bygd over bekk eller kilde.
	Boligbrakke	Provisorisk bolig, gjerne brukt om de boligene som ble reist midlertidig like etter krigen.
	Naust	Hus i fjæra, for oppbevaring av båt og/eller fiskeutstyr.
Fiervááite	Sjøbu	Hus i fjæra for forskjellige formål knyttet til fiske
Biilastállja	Garasje	Hus for bil eller maskiner
Skuvlavisti	Skolehus	
Goahti	Boliggamme	
	Fjøsgamme	
	Laksegame	Gamme for kjølig oppbevaring av laks.
	Utmarksgamme	
Sávzzaidbuvri	Saueskjul	Enkel bygning til ly for sauer som går på beite i utmark.
Riebanbuvri	Skyteskjul	
Ruggu	Kai	
Skiipadealádat	Slipp	
	Elveforbygning	Steinsatt kant for å hindre flom i elva å ødelegge jorder, veier og bygninger.

3.4 Automatisk freda samiske byggverk

Det er gjennomført identifisering av samiske byggverk i feltmaterialet. Utgangspunkt for identifiseringa er kriteriene slik de er gjennomgått i kap 2. Hus bygd etter 1960 er ikke vurdert, uten at det betyr at de ikke kan regnes som samiske. For en del av de befarte miljøene gjelder at en ikke har gjennomført noen endelig identifisering. I første omgang dreier dette seg om manglende drøftinger med eierne.

Ut fra oversikten over identifiserte samiske byggverk er plukket ut de som på nåværende tidspunkt må regnes som automatisk freda. En nøyere gjennomgang med bl.a. fokus på alder og eiers syn vil være nødvendig i forbindelse med tinglysning av byggverkene som automatisk freda byggverk etter kulturminneloven.

I feltområdet fra sommeren 2000, som omfattet sørsamiske områder har en kunnet påvise 20 sannsynlige automatisk freda stående bygninger og fire tydelige tufter. De stående bygningene fordeler seg på hustyper med 13 bur, 2 stuehus og 4 andre. I tillegg til dette er det 17 stående bygninger som i løpet av kort tid (10-20 år) vil komme i gruppa over automatisk freda kulturminner. I denne gruppa er det 11 stuehus.

I feltområdet fra sommeren 2001, som omfatter områdene fra Sáltoduottar (Saltfjellet) til og med Sážžá (Senja) er det 46 sannsynlige automatisk freda stående bygninger og fem tydelige tufter. De stående bygningene fordeler seg på hustyper med 12 bur, 18 stuehus, 5 høysjåer, 3 fjøs, 3 jordkjeller, 2 skoler og 3 andre. I tillegg til dette er det 28 stående bygninger som i løpet av kort tid (10-20 år) vil komme i gruppa over automatisk freda kulturminner. I denne gruppa er det 15 stuehus.

I feltområdet fra sommeren 2002, som omfatter de nordligste områdene er det plukket ut automatisk freda bygninger i feltområdene i Romsa (Tromsø), i Gáivuotna (Kåfjord), Ivgu (Lyngen), i Deatnu (Tana) og i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger). Det dreier seg om 7 stuehus, 12 stabbur, 3 buer, 1 løe, 1 fjøs, 1 sjøbu og 1 skolehus, til sammen 26 hus.

Automatisk freda stabbur lafta av bjørk med lett tilbygg, på Lia i Skjerstad. Den lafta delen skal være 200 år gammel.

Automatisk freda stuehus, reparert og påbygd mange ganger, sist i 1975. Den eldste delen ca 100 år gammel. Hoanttas (Nipen) i Skánik (Skåne)

Kap. 4 Verneverdier

4.0.1 Innledning

Hva er et kulturminne? Kulturminneloven § 2 første ledd definerer dette som : ”...alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.” Etter loven er det kulturhistoriske eller arkitektoniske verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som skal vernes, (jf. kulturminneloven § 2 tredje ledd). Problemet blir da å

definere hvilke bygninger som er verneverdige og å gradere verneverdien der det er nødvendig å velge ut noen bygninger eller miljøer framfor andre for bevaring. Riksantikvaren har arbeidet med å etablere verneverdikriterier for bygningsvernet (se nedafor). Her skal drøftes kriterier for det samiske bygningsvernet. Verneverdikriteriene vil hovedsakelig ha to bruksområder:

- Vurdere vern av bygninger nyere enn 100 år, for vernetiltak i form av vedtaksfredning, beskyttelse gjennom verneplan/vernetiltak og/eller tilskudd/veiledning fra myndighetene.
- Vurdere frigiving, dispensasjon eller tilrettelegging av automatisk freda bygninger.

I arbeidet med å vurdere verneverdier for det samiske bygningsvernet er det samlet inn data om de samiske bygningsvernprosjekter en har fått kunnskap om, i alt ca 90, dessuten intervjuet folk i forvaltningen som jobber eller har jobbet med vern av samiske bygninger. Det er gjort forsøk på å få materiale om hvordan det saksbehandles og vurderes i spørsmål om automatisk freda hus eldre enn 1536, noe som Riksantikvaren har myndighet til, men det foreligger ikke slike relevante saker i Riksantikvarens arkiv.

Dette kapitlet er bygd opp med en skjematisk gjennomgang av det historiske bygningsvernet i Norge med vekt på de verneverdikriterier som er anvendt i de forskjellige faser, dernest ser en spesielt på hvordan fylkeskommunene har arbeidet med vern av samiske bygninger som en del av sitt generelle vernearbeid, før en går over til å vurdere de samiske bygningsvernprosjektene og de kriteriene en har anvendt etter at Sametingets eget bygningsvern begynte å arbeide. Andre del av kapitlet inneholder et forslag til verneverdikriterier for det samiske bygningsvernet.

4.1 Historisk tilbakeblikk på bygningsvernet

Fortidsminneforeninga, stiftet i 1846, var en viktig aktør i det tidlige bygningsvernet i Norge (Norge). De rettet sitt vernearbeid inn mot å ta vare på praktverkene i norsk bygningshistorie, stavkirkene, slott og storgårder. Også minner etter den gamle norske bondekulturen hadde høy vernestatus.

Nasjonalromantikken og sjølstendighetsstrevet var viktig i kulturminnevernet. I 1905 fikk Norge sin første kulturminnelov, knyttet opp mot det å bygge en selvstendig norsk stat og beholde kulturminnene i landet.

I 1912 ble Riksantikvaren etablert, først og fremst for å overvåke bygningsvernet. Med bygningsfredningsloven av 1920 ble det mulig å vedta fredning av bygninger fra nyere tid. Det ble da utarbeidet en fredningsliste, hvor storgårder på landet, handelssteder på kysten og større kjøpmannsgården i byene dominerte. Fram til 1980-tallet hadde ikke utviklinga i synet på verneverdi gjenspeilet seg i utvalget på denne lista, verken temamessig eller geografisk. Samisk kulturhistorie var helt fraværende, og Finnmark var svakt representert. Fram mot i dag er dette noe endret, og en har etter planmessig arbeid fra Riksantikvar og fylkeskommuner, fått mange temaer representert på fredningslista. Tre kulturmiljøer med bygninger med uttalt samisk tilknytning er nå fredet ved vedtak etter kulturminnelovens bestemmelser. Dette er gårdene Lundemo og Påljorda i Deanu giella (Tana kommune) og Slettnes i Návuotna (Kvænangen). I 1978 ble den nye kulturminneloven vedtatt, med sin bestemmelse om at samiske kulturminner er automatisk fredet når de er 100 år gamle, uten at bestemmelsen fikk noen umiddelbar praktisk betydning for vernet av den samiske bygningsskatten.

En av de første vernetiltak rettet mot samiske bygninger var bevaringen av St Georgs kapell i Njávdam (Neiden) i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) på 1930-tallet. Noen egentlig i standsetting startet likevel ikke der før på 60-tallet. På 1930-tallet tok Etnografisk museum vare på et stolpebur i Aarborte (Hattfjelldal). Trøndelag folkemuseum i Troandin (Trondheim) fikk tilflyttet enkelte samiske bygninger på samme tid.

På 50-tallet ble bygninger fra en gård i Deanuleahki (Tanadalen) forsøkt reddet gjennom flytting til et bygdetun i Kárášjohka, (nå Sámiid Vuorká-Dávvirat (De samiske samlinger)).

Likevel var det før 1945 publisert endel vitenskapelige arbeider om den samiske bygningskulturen, (for eksempel Leem 1767, Vreim 1937, Gjessing 1942, Falkenberg 1944, og det finnes et stort men ubearbeidet, dokumentasjonsmateriale av bygningsmiljøer i Finnmark, i form av fotografier fra 1860-tallet og framover til 1940. Viktige fotosamlinger er S. Tromholt (1880-åra), Friis, Lagerkranz, Paulaharju, Bonaparte, Lindahl, Wilse, Kleppe. Lokale museer, Tromsø museum og Finnmarksbiblioteket har også fotosamlinger fra samiske områder.

4.1.1 Riksantikvar og fylkeskommune

Riksantikvaren som ansvarlig for bygningsvernet i Norge, utviklet vernerverdikriterier til bruk i dette arbeidet. I bunnen av arbeidet ligger kulturminneloven med dens formål:

"Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse resurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet." (jf. kulturminneloven § 1)

Den nye kulturminneloven fra 1978 var et resultat av en nyorientering, etter at etterkrigstidas store økonomiske omveltninger, endringer i næringer og stor bygge- og anleggsaktiviteter hadde ført til at mengder av eldre bygninger og andre kulturminner hadde forsvunnet. Finnmark og Nord-Troms sto i en særstilling da mesteparten av bygningsarven her var brent ned av den tyske okkupanten og av krigshandlinger generelt. Likevel ble det ingen fart over bygningsvernet verken i Nord-Norge eller i samiske områder, og mange førkrigsbygninger som ikke var ødelagt av krigen, forsvant i 1970 og 80-åra. Første fredningsvedtak for bygninger i Finnmark etter kulturminneloven av 1978 ble stadfestet i 1990, mens det i Troms og Nordland var gjort en del fredninger i 1942 etter eldre lovverk, spesielt av handelshus og prestegårder.

Bygningsvernet ble desentralisert til fylkeskommunene i 1990 gjennom den store omorganiseringen av kulturminnevernet. Samtidig ble det samiske kulturminnevernet opprettet, med formell myndighet lagt til et eget organ under Tromsø museum, samisk etnografisk avdeling. Allerede fra 60-tallet hadde fylkene en fylkeskonservator knyttet til fylkesmannen, i Nordland fra 1960-tallet, i Troms fra 1965 og i Finnmark fra 1977. Disse stillingene var i hovedsak knyttet til museumsarbeidet. Den enkelte konservator tok likevel tak i bygningsvernsaker etter interesse. Vern og vurdering av samiske bygninger ble en integrert del av ansvaret for disse fagstillingene. Fra 1990 ble fylkeskommunene tilført resurser til bl.a. bygningsvern og fortsatte å arbeide også med samiske bygninger i en overgangsperiode, da det samiske kulturminnevernet verken hadde kompetanse eller resurser til å arbeide med bygningsvern. Det innebærer at bygningsvernarbeidet i de områdene der hovedtyngden av samiske bygningsmiljøer finnes, kom seint i gang, og at innrettinga har fokusert mot den felles norske kulturarven. Vern av *samiske* bygninger har ikke stått fram som viktig.

4.1.2 Registrering av bygninger (SEFRAK)

Det var nødvendig med omfattende tiltak for å redde viktige deler av bygningsarven. I 1974 satte Riksantikvaren i gang de storstilte SEFRAK-registreringene som skulle skaffe grunnlagsmaterialet til bygningsvernet. Registreringsarbeidet ble sluttført i 2000, i og med etableringa av Nasjonalt bygningsregister (NB), hvor SEFRAK-materialet er en integrert del. I SEFRAK skulle alle landets bygninger bygd før 1900 (i Nord-Troms og Finnmark før 1944) registreres. I registreringsmalen var også lagt opp til å tilskrive de registrerte husenes verneverdi. Dette var en enkel mal, hvor verdiene var fire forskjellige grader innafor hvert av områdene 'egenverdi' og 'som del av miljø'. Resultatet av denne vurderinga ble tilfeldig pga varierende personresurser, og ble etter hvert gitt opp.

Kulturminnelovens bestemmelse om samiske kulturminner ble vedtatt i 1978, etter at malen for registreringene var utarbeidet og registreringene godt i gang. Samisk kulturtilknytning til hus ble ikke registrert som standardopplysning. I enkelte kommuner ble det gjennomført registreringsprosjekter hvor slik tilknytning kom fram gjennom betegnelsen på kulturminnet, f.eks. *áiti* – (stabbur) eller i kommentarer i tekstdelen. Kulturminnelovens bestemmelse ble ikke fulgt opp med et reelt samisk bygningsvern, og forståelsen om at bestemmelsen ikke omfattet bygninger var utbredt. En viktig følge av dette er at kun en samisk bygning i SEFRAK var registrert som automatisk freda etter kulturminneloven. I Troms var framkommet et tall på 750 hus eldre enn 100 år, ved telling i SEFRAK i kretser med overveldende samisk bosetting. Fylkeskonservator Jens Storm Munch rettet i 1990 en henvendelse til Riksantikvaren hvor han presenterte dette tallet og sin forståelse av kulturminnelovens bestemmelse forhold til samiske hus om at dette var automatisk freda byggverk. Han fikk ikke skriftlig svar, men en slags beskjed om at bestemmelsen i loven ikke var ment å skulle omfatte hus, bare andre samiske kulturminner (muntlig info fra Jens Storm Munch 7.3.2001).

Gammelstua på Lia i Skjerstad, registrert i SEFRAK som bygd i 1889, men ingen registrering av at dette er et automatisk freda samisk byggverk.

Stabbur i Sirbmá, Deatnu (Tana) registrert i SEFRAK som áiti bygd på begynnelsen av 1800-tallet, men ingen anføring av at dette er et automatisk freda samisk byggverk.

I forbindelse med forberedelsen til innleggingen av SEFRAK-dataene i Norsk bygningsregister (NB) ble det i 1992 utviklet et program til hjelp i evalueringa av bygningene. Dette evalueringsprogrammet var bygd opp etter Riksantikvarens retningslinjer for vurdering av verneverdier, men med noe endret struktur. Planen for bygningsregistret var at bare et utvalg av bygningene, de mest verneverdige, skulle legges inn. Finnmark fylkeskommune gjennomførte et prøveprosjekt MiniNOREK (Finnmark fylkeskommune 1994) etter dette opplegget, med evaluering av bygninger i noen kretser i Finnmark. I denne evalueringa ble også verneverdikriteriet "automatisk freda samisk hus" brukt. Denne evalueringa ble imidlertid ikke

gjennomført utover prøveprosjektet, og alle dataene fra SEFRAK ble lagt inn i NB, sjøl om bygningene også etter registreringstidspunktet var blitt revet.

4.2 Hvordan har vern av samiske bygningskulturminner vært vurdert

Valg av konkrete bevaringsprosjekter har ikke bestandig vært begrunnet ut fra en nøktern gjennomgang av verneverdikriterier og med bakgrunn i en god oversikt over kulturminnebestanden. Like gjerne har det vært initiativ, organisatoriske muligheter eller tilfeldigheter som har avgjort valget. Forhold omkring bevaring av samiske byggverk har endra seg, og det kan være fruktbart å dele vernearbeidet inn i forskjellige tidsepoker.

4.2.1 De første samiske bygningsvernprosjektene

I sørsamisk område i Aarborte (Hattfjelldal) kommune ble det i 1934 tatt vare på et stolpebur. Prof. Solberg fra Etnografisk museum i Oslo fikk gjennomført arbeidene (Marek 1992:66; SEFRAK 1826/109/01), både med tilbakeføring av dør og tilbakeflytting. Buret var tidligere var tatt ut av sin sammenheng og flyttet til den norske nabogården. Etnografisk museum har ingen arkivopplysninger om dette arbeidet. I nabosiidaen var et tilsvarende stolpebur rundt 1925 flyttet ut av sin sammenheng og satt opp på den sørsamiske stevneplassen på Majavatn, hvor det siden har vært med på å markere et samisk kulturmiljø i tilknytning til kapellet, (Elsvatn 1994).

I den østsamiske siidaen i Njávdam (Neiden) ble det på 30-tallet gjort tiltak for å ta vare på det gamle kapellet der, etter at det en periode etter siste gudstjeneste i 1925 var brukt som høysjå, (Wikan 1995:267) Et lafta stabbur, som sto igjen i Pasvikdalen etter østsamene, ble flytta til Neiden i 1965 for å bli en del av det planlagte østsametunet. Initiativet for satsingen på å rekonstruere østsametunet eller Skoltebyen som den også kalles, var tatt allerede på 1960-tallet. Fredningen ble imidlertid ikke vedtatt før i 2000. Fra det første initiativet ble tatt i 1960 til vedtaket ble gjort i 2000 sees en endring i motivasjonen fra en folkloristisk og eksotisk utenfra synsvinkel, til en markering av identitet og rettigheter.

Kjennetegn for denne fasen er at motivasjon for vernet var en folkloristisk og eksotisk utenfra synsvinkel. Vernetiltak ble gjennomført etter mer tilfeldige initiativ, fra sentrale miljøer, eller fra lokale personer utafor det samiske miljøet.

4.2.2 Etablering av samiske bygdetun

Flytting av samiske bygninger til museumsområder knytter seg til den landsomfattende tradisjonen med å etablere bygdetun. Dette ble gjort både for å redde bygningsarven og for å etablere museer. Det ble ansett for å være en helt akseptabel metode for å redde verneverdige, trua bygninger.

I en periode ble det delvis flyttet, delvis nyetablert samiske bygningsmiljøer på flere bygdetun. På Sámi Vuorka Davvirat i Kárášjohka (Karasjok) ble den samiske museumsgården etablert i 1958, vesentlig ved at bygningene fra en gård på Jávrebánjárga i Deanuleahki (Tanadalen) ble flyttet til museumsområdet. Til Amtmannsgammen museum i Unjárga (Nesseby) ble det på 60-tallet flyttet to stabbur, dessuten rekonstruert en gamme og en njállá. I Guovdageaidnu (Kautokeino) ble et bygningsmiljø med gårdsbruk

og reindriftsboplass etablert på Guovdageinnu Gilišilju (Kautokeino bygdetun) på 1980-tallet. Bygningene hadde tidligere stått rundt om i kommunen. I tillegg ble det rekonstruert gammer og fjøs. Til Deanu Musea (Tana museum) ble på 1980-tallet flyttet enkelte bygninger som var truet rundt i lokalsamfunnet. Museet har også liggende demonterte bygninger for planlagt gjenoppsetting på museumsområdet.

Kjennetegn for denne fasen er etablering av bygdetun etter tradisjonell modell, delvis for å bygge museer, men også for å redde hus som var truet. Verneverdivurderingene var sannsynligvis knyttet til det å redde utsatte, tradisjonelle bygninger. Initiativ til disse redningsaksjonene kan ha kommet fra lokalsamfunnene.

4.2.3 Vern av samiske bygningsmiljøer etter fylkeskommunalt initiativ.

Spesielt i Finnmark og Troms ble det arbeidet med flere vernesaker. Viktige medspillere for fylkeskonservatorene var de lokale museene og ivrige lokale kulturvernere. Fylkeskonservatoren i Finnmark tok på 80-tallet initiativ til å frede samiske bygningsmiljøer etter kulturminneloven. Dette gjelder to gårdsanlegg i Deatnu (Tana), en stabbursrekke og hovedbygningen på det som skulle bli Deanu Musea (Tana museum). Fredningene ble stadfestet først i 1990 av Riksantikvaren, mens stabbursrekka ble unntatt fredningsvedtak (og er senere oppløst). Et arbeid med fredning av Skoltebyen i Njávdam (Neiden) startet også i denne perioden. Utover dette ble det gjort vernetiltak overfor endel enkeltbygninger: Hirstistabburet i Ruostefielbmá (Rustefjelbma) i Deatnu (Tana), (det aller første bygningsvernprosjektet for fylkeskonservatoren i Finnmark), Molfarnessjåen i Ráiru (Kviby) og stabburene i Liidnavuodna (Lerretsfjord), begge Alta kommune. Et stort prosjekt var istandsettingen av Isak Saba-gården i Unjárga (Nesseby), som var mye forfalt. Restene av bygningen ble demontert og reparert på verksted og dernest satt tilbake på sin gamle tomt ferdig restaurert. (Finnmark fylkeskommunes arkiv).

Samiske bygningsmiljøer vernet og restaurert på 1980-tallet Vilgesvárri i Skánik (Skåne),

Og Gahpervággi (Nedre Kaperdal) på Sáǰǰá (Senja).

I Troms ble det også jobbet med samiske bygningsprosjekter i denne perioden, slik som Gahpervággi (Kaperdalen) markesamisk museum på Sáǰǰá (Senja), Vilgesvárri markesamisk boplass i Skánik (Skåne) kommune og Miessegieddi (Holmenes gård) i Gáivuotna (Kåfjord) kommune. Dette skjedde i forbindelse med at en ønsket å knytte verneverdige bygningsmiljøer til distriktsmuseene.

Gjenreisingsården Slettne i Návuoatna (Kvænangen) kommune ble fredet etter kulturminneloven. Det ble også rekonstruert en gamme i Lavangsdalen i Báccavuotna (Balsfjord) i forbindelse med arkitekturvernåret i 1975, det eneste fylkesprosjektet i landet til denne markeringa som hadde samisk innhold.

Nord-Trøndelag fylkeskommune arbeidet på 1990-tallet med en verneplan for kulturmiljø. Et av disse kulturmiljøene er sommerboplassen Johkegaske i Røyrvik kommune, hvor det også ble utarbeidet reguleringsplan for området for å kunne regulere bygging av nye hus der. Dette planarbeidet er gjort i samråd med Samisk kulturminneråd.

På 1980-tallet, og spesielt etter at bygningsvernet ble overført til fylkeskommunene i 1990, ble spørsmålet om iverksetting av kulturminnelovens bestemmelse om automatisk fredning av samiske *bygninger* tatt opp, uten særlig resultat. Fortsatt var det i praksis slik at et samisk hus ikke hadde et reelt vern gjennom fredningsbestemmelsen i kulturminneloven før det falt ned og ble ei tuft. Fylkeskommunene økte volumet på antall bygningsvernsaker, også samiske, uten at disse ble tillagt spesiell verneverdi som samiske kulturminner.

Kjennetegn for denne fasen var at vernearbeidet ble styrt av fylkeskonservator/fylkeskommune sammen med lokalmuseene og lokale resurspersoner tok vare på bygninger og miljøer, også samiske. Vernearbeidet tok utgangspunkt i Riksantikvarens nye generelle vernekriterier (se ovafor) Hva som ble valgt ut, var i stor grad resultat av lokale initiativ og ønsker. Samiske kulturminner ble ikke spesielt vektlagt og forvaltninga nølte med aktivt å forholde seg til bestemmelsen i kulturminneloven hva gjaldt samiske kulturminner, (jf. kulturminneloven § 4 annet ledd).

4.2.4 Et eget samisk bygningsvern etableres

Samisk kulturminnevern ble etablert i 1990 med en desentralisert struktur, hadde en ikke kapasitet til å ta for seg bygningsvernet. Da Samisk kulturminneråd ble etablert i 1994 og overtok forvaltningen av kulturminnevernet, ble fortsatt hovedvekten lagt på den delen av kulturminnevernet som ikke omfattet bygningene, mens en gradvis tok initiativ og ansvar også for bygningsvernet. De siste tre åra har de samiske bygningsvernprosjektene økt kraftig i antall og initiativene fra huseiere og de samiske miljøene kjennetegner mange saker. Dette er et resultat av at det samiske kulturminnevernet nå er vel etablert, samt av prosesser i de samiske samfunna, hvor verdsetting av egen kultur har blitt synliggjort.

Kjennetegn for denne fasen er etablering av samisk bygningsvern på egne premisser. Interessen for vernet av samiske bygningsmiljøer tiltar når det begrunnes ut fra en samisk synsvinkel, ut fra verdsettingen av egen kultur og egne kulturminner. "Nye" samiske bygninger blir gjort allment kjent. Automatisk freda samiske hus etter kulturminneloven er akseptert.

4.3 Erfaringer fra samiske bygningsvernprosjekter

Det er samlet data fra rundt 90 nyere kulturminnevernprosjekter med et samisk kulturelt innhold hvor stående bygninger er med. Her er fortsatt mangler fra tida fram til i dag, og lista må fortløpende ajourføres for nye prosjekter i tida framover. Bygningsvernprosjektene omhandler både enkeltbygninger og bygningsmiljøer, dessuten nybygging av tradisjonelle gammer. Dette er prosjekter som har større eller mindre medvirkning fra det offentlige kulturminnevernapparatet. Private vedlikeholdsarbeider er ikke tatt med. Få av disse prosjektene er gamle og det store flertallet er fra det siste tiåret. Studier av disse prosjektene har skaffa fram mye kunnskap om samiske bygninger og miljøer, på kulturhistorien knyttet til kulturminnene, organisering av vernearbeidet, på registrering og beskrivelse av samiske bygninger og

miljøer dessuten på vurdering av verneverdier. En viktig erfaring i arbeidet med bygningsvernprosjekter i nord er at en samisk historie knyttet til anlegget ofte dukker fram eller blir erkjent i løpet av arbeidet. I det følgende blir noen erfaringer fra disse prosjektene drøftet.

4.3.1 Regional variasjon

Det er først og fremst i Finnmark og Troms det har vært noe særlig volum på arbeidet med vern av samiske byggverk. Et viktig lokalt samisk bygningsvern er også blitt utøvd av Sijti Jarng (Samisk kultursenter) i Aarborte (Hattfjelldal), i deler av det sørsamiske området i søndre Nordland. På 90-tallet har senteret stått for halvparten av alle samiske bygningsvernprosjekter i hele Nordland fylke.

Prosjektene med i denne gjennomgangen fordeler seg slik i antall:

Finnmark	Troms	Nordland	Nord-Trøndelag	Sør-Trøndelag	Sum
46	20	17	5	3	91

Bak denne fordelinga i antall kan det ligge flere faktorer, viktigst er sannsynligvis at den samiske kulturen har vært mest synlig lengst i nord. Et aktivt samisk kulturminnevern – slik Sijti Jarng har drevet – har hatt svært positiv innvirkning på vern av den samiske bygningsarven i nærområdet. Finnmark og Nord-Troms mistet store deler av sin gamle bygningsarv – også den samiske – gjennom brenninga under krigen, slik at potensialet av bygningskulturminner her er mye mindre enn det kunne ha vært.

Innafor bygningsvernprosjektene er andelen enkeltbygninger i forhold til hele miljøer større i Finnmark enn i Troms. I satsingen til Sijti Jarng er det også størst andel enkeltbygninger.

I Troms har det vært arbeidet med vern og restaurering av flere hele bygningsmiljøer, slik som gårdsanlegg. Innafor hvert prosjekt ligger derfor mange bygninger. Satsingen på å knytte verneverdige gårder til distriktsmuseene var en del av dette, slik det er omtalt tidligere. På flere av disse museumsgårdene er gjort store arbeider med restaurering, men også rekonstruksjon, av gammer, hus, gjerder og stativer, dessuten dokumentasjon av kulturhistorien på stedet. Troms var også en aktiv medspiller i prosjektet med tilretteleggingen på Gállogieddi markesamiske gård i Evenášmárku (Evenesmark), like over på nordlandsida av fylkesgrensen. Her var samarbeidsformene blitt tilrettelagt med delt forvaltningsansvar mellom Troms og Nordland og med lokale brukerorganisasjoner.

4.3.2 Ansvarforhold/eiere

I de fleste prosjektene er det forvaltningen, sammen med lokale museer som har initiert bevaringsarbeidene. Lokalavdelinger av Fortidsminneforeninga har også tatt viktige initiativ. Tiltak initiert fra forvaltninga har vært gjort i forståelse med eierne. At eierne sjøl ikke har gått løs på bevaringsarbeider kan skyldes flere forhold:

At anleggene har mange ganger har vært i dårlig stand og ikke lengre i bruk, og har derfor ikke representert noen verdi for dem. En kostbar og krevende istandsetting har derfor ikke vært nærliggende for eier. Intern uenighet blant eierne, gjerne blant eier i uskiftebo, kan også ha hindret initiativ fra eiersida. Det kan også være et syn blant eierne på at vern og restaurering av den samiske bygningsarven er en sak som forvaltningen bør ta seg av og bekoste.

Der Sijti Jarngje har ledet prosjekter for restaurering, har de i de fleste tilfellene avtalefestet overtakelse av ansvaret for videre vedlikehold av anlegget. De har også ønsket å overføre til seg retten til grunnen der bygningene står. Bakgrunnen for dette ligger i at senteret har ønsket å sikre kulturminnets framtid, og å sikre allmennhet og familie adgang til områdene. I flere tilfeller har forvaltningen hatt god og helt nødvendig hjelp fra lokalsamfunn og enkeltpersoner. Arbeidet med Sabahuset i Unjárga (Nesseby) er et eksempel på hvordan lokalsamfunn har engasjert seg i vernearbeid.

I de siste årene har huseiere blitt mer aktive i bevaringsprosessene. Noen eksempler på dette er: I Válgjohka i Deanuleahki (Tanadalen) hvor lokale eiere arbeidet med en bygdeutviklingsplan, der to viktige verneverdige gårder er med. I Rásmýrvuovdi (Grasmyrskogen) på Sázzá (Senja) er lokale eiere i arbeid med bevaring av både den gamle skolen og en markesamisk gård. I Låarte siida i Snåasa (Snåsa) har siidaen tatt initiativ til å sette i stand et stolpebur på fjellet i sitt område.

En del av bevaringsinitiativene har ikke kommet så langt som til konkret utføring av restaureringsarbeider. I de fleste tilfellene handler dette om lokaliteter forvaltningen etter en verne vurdering mener bør tas vare på, men hvor eierspørsmålet, plassering eller tilstand ikke ligger til rette for restaurering eller bruk.

4.3.3 Verneprosjektenes forhold til formell vernestatus

Formell vernestatus relateres til kulturminnelovens bestemmelser om fredning, (jf. kulturminneloven §§ 4, 15, 19 og 20) eller planvedtak knyttet til plan- og bygningsloven eller andre lover.

Fem større områder med samiske bygninger er vedtaksfreda etter kulturminneloven, (jf. §§ 15, 19 og 20). Dette er Skoltebyen, de tre gårdsbrukene Pálljorden, Lundemo og Slettnes, dessuten Tana gjestestue, som i dag er Deanu Musea (Tana museum). tre av disse miljøene finnes det automatisk freda bygninger, som slik har fått en utvidet beskyttelse gjennom kulturmiljøfredningen (Skoltebyen) og områdefredningen. Et av bygningsmiljøene med automatisk freda hus, Johkegaske i Røyrvik, er beskyttet av reguleringsplan med bestemmelser. Et annen miljø med det automatisk freda buret i Gamstuhauan i Snåasa (Snåsa), ligger i nasjonalparken Gressåmoen. De andre automatisk freda bygningene ligger uten spesiell beskyttelse utover lovens standardiserte sikringssone på fem meter.

Av de 91 anleggene på prosjektlista finnes det automatisk freda bygninger på 55 av dem, i alt ca 100 automatisk freda bygninger. I tillegg kommer de av bygdetunenes tilflytta hus som er eldre enn 100 år og må regnes som automatisk freda, til sammen ca 15 hus. Fredningsvedtakene på de fem miljøene omtalt ovafor omfatter også 12 nyere bygninger. Materialet inneholder derved ca 125 freda bygninger.

Det er registrert lite vurderinger i forhold til å vedta spesiell formell beskyttelse av flere hele miljøer der automatisk freda bygninger inngår. I enkelte tilfeller omtales miljøer som ”automatisk freda” uten at det er grunnlag for det. På mange av gårdene med et eller to automatisk freda hus har det vært bosetting i langt over 100 år. Det betyr at det sannsynligvis også finnes bosettingsspor eller immaterielle kulturminner som må regnes som automatisk freda. Slike kulturminner vil øke verneverdien ytterligere, og en bør vurdere å beskytte miljøene som helhet av formelt vern gjennom områdefredning eller utvidet sikringssone.

4.3.4 Bygningstyper

Bygningsvernprosjektene har involvert et variert utvalg av bygningstyper, enten ved at angjeldende enkelthus er blitt satt i stand eller ved at de inngår i et kulturmiljø med flere bygninger hvor det er blitt gjennomført arbeider. Bur eller stabbur er langt den viktigste typen. Både i Nordland og i Finnmark utgjør den 1/3 av det totale antall berørte bygninger. Troms har et spesielt stort utvalg av fjærebuer. I alle områdene er boliger involvert, og i Finnmark og Troms dreier dette seg både om den gamle stua og det nyere etterkrigshuset. Boligprovisorium og bårstue er også representert. Ellers er fjøs og sjåer med i mange prosjekter, i enkelte er også stall, geitfjøs eller sommerfjøs involvert. Av gammer (her både fjøsgammer og boligggammer) finns langt de fleste i Troms, hvor ca 1/4 av bygningene er gammer. Spesielt for Finnmark er at fem kirkehus er med på prosjektlista. Dette er kirkene Kárášjohka, Unjárga (Nesseby) og Goahgieddi (Kistrand), St. Georgs kapell og kirkehytte i Guovdageaidnu (Kautokeino). På Maahehjaevrie (Majavatn) i Gaale (Grane) er også et kapell involvert.

Høysjåen på Vilgesvárri Skánik (Skåne) med ristekåte vegger.

Gammen på Gahpervággi (Kaperdalen) Sápmá (Senja) med nevertékåte vegger i feaskir (bislaget). Begge disse byggverkene var ganske ødelagt da restaurerings- og rekonstruksjonsarbeidet startet på 1980-tallet.

4.3.5 Forholdet mellom restaurering og rekonstruksjon

I kulturminneforvaltningen er det nedfelt prinsipper for de arbeidene en setter i stand bygninger etter. Viktig her er prinsippet om *antikvarisk restaurering*. I dette ligger en hovedholding i at en fjerner minst mulig originalt materiale, og skifter ut et minimum, bare skadete deler. De nye delene som settes inn, bearbeides og formes som en kopi av de som skiftes ut.

I noen av verneprosjekter er det gjort *rekonstruksjon* av bygninger. I dette ligger en framgangsmåte hvor alle materialer erstattes og det nye huset blir en rekonstruksjon, en etterligning, av det gamle, oppført med nye materialer. Ved rekonstruksjon er det ikke så vanlig at retningslinjene med nøyaktig kopiering av hver bygningsdel blir fulgt. En nøyer seg gjerne med å beholde hovedprinsippene. Rekonstruksjon kan anvendes fordi den aktuelle bygningen er falt ned og er for dårlig til å bli satt opp igjen, eller en ikke har dokumentert godt nok den aktuelle bygningen til å kunne kopiere den. I museale anlegg er rekonstruksjon ofte brukt for å komplettere hele gårdsanlegg.

Metoden med rekonstruksjon brukes i stor grad ved i standsetting av gammer. Disse har kortere levetid enn tømmerhus, og ofte viser det seg at trevirket er så dårlig at det ikke er mulig å bevare det i den gammen som settes i stand. Framgangsmåten er i slekt med den tradisjonelle fornyelsen av gammer da de enda var i bruk. Etter 30 - 50 års bruk var gammen så dårlig at den måtte fornyes. Det ble gjerne gjort ved å føre opp en ny gamme ved sida av den gamle. Materialene fra den gamle gammen skulle stilles til side for å råtne opp, eller gammen skulle få falle sammen av seg sjøl. Før gammen måtte fornyes totalt, ble den også reparert for å holde lenger. Det dreie seg mest om å komplettere torvtekinga som sank sammen.

Nybygging av tradisjonelle gammer, i levende samiske kulturmiljøer eller direkte i museer, har vært gjort i mange sammenhenger, også knyttet til kurs eller undervisningsprosjekter. Dette kan ikke regnes som rekonstruksjoner, men mer som nybygging i tradisjonell utførelse. Ved slik bygging vil gammebyggerens individuelle tolkninger av tradisjonen være tilstede, og en viktig, tradisjonell kunnskap om bygging av gammer bevares. Formålet utover vern av tradisjonell kunnskap kan være å holde i hevd tradisjonen med gammer i bruk til variert utmarksresursbruk, og dessuten beholde gammen som viktige kulturelle symboler i kulturlandskapet. Dette må derfor også kunne regnes som bygningsvern.

Siden gammen vanskelig lar seg restaurere etter antikvariske prinsipper og må rekonstrueres, har det vært drøftet om metoden med rekonstruksjon bør få status som en spesielt samisk måte å drive bygningsvern på, også i forbindelse med andre typer konstruksjoner, som tømmerhus.

4.3.6 Dokumentasjonsnivå

Dokumentasjon av kulturminnelokaliteter med verneverdige bygninger bør inneholde bygningsmessig dokumentasjon med oppmåling, fotos, beskrivelse, skaderegistrering og tilstandsvurdering, kartfesting, dokumentasjon av bruk og historie. En verneverdivurdering bør også inngå. Informantkilder der dette er tilgjengelig, er viktig for dokumentasjon av den samiske kulturhistoria.

De forskjellige fylkene har hatt litt forskjellig tilnærming til samisk bygningsvern, noe som har gitt seg utslag i forskjellig dokumentasjon. For noen av prosjektene er det lagt vekt på dokumentasjon om bruk og historie, slik som på Elvebakken i Báhccavuotna (Balsfjord), mens det på andre er lagt vekt på oppmåling og bygningsteknisk beskrivelse, atter andre har bare en kort beskrivelse av bygningene, spesielt av skadene. De prosjektene som er inngått i *Fotefar mot nord*-serien har jevnt over en god dokumentasjon på den kulturelle sida. Dette gjelder anleggene Buorresárku (Bergeby) handel i Unjárga (Nesseby), Slettnes gård i Návuoatna (Kvenangen), Fjærebuene i Birtavárri i Gáivuotna (Kåfjord), Ivgubahta (Skibotn) markeds plass i Omasvuotna (Storfjord), Vilgesvárri i Skánik (Skånland), Gállogieddi i Evenášši (Evenes), Husmannsplassen Kjelvik i Sørfold, Ljosenhammaren i Skjerstad, Heggneset skogsarbeidergård i Aarborte (Hattfjelldal), Gåctie-sijjie i Rørvik, (Siri og Unstad 1997; Hage 1995 og 1996; Myrvold 1995 og 1996; Zakariassen og Braaten 1995; Brekke 2000; Elsvatn 1996; Thomassen 1995)

Vurdert ut fra idealsituasjonen varierer dokumentasjonsnivået på prosjektene mye, men det er jevnt over svakt. Sett i forhold til at det ofte dreier seg om automatisk freda hus, er dette bekymringsfullt. Det svake dokumentasjonsnivået og manglende verneverdivurderinger har gjort at mange verneprosjekter har kommet ut med dårlige resultater på restaureringsarbeidet. Spesielt tydelige er de endringene som er gjort med karakter av forskjønning av bygningene.

4.3.7 Kostnader og finansiering

I forhold til det store behovet for restaurering av freda og verneverdige samiske bygninger og planlegging av slike prosjekter, er det viktig med et grunnlagsmateriale som dokumenterer de kostnadene som allerede er bruk på prosjektene. Dette er ikke lett å finne ut av. Ingen av prosjektene har fått ført egne prosjektreknskap, og det er tydeligvis ikke sett på som viktig å drive økonomistyring i forhold til slike arbeider. Arbeidene er både planlagt og utført gjennom mange år, og finansieringen har vært spredd på svært mange tilskuddyttere og over lang tid. Der har også vært et stort utvalg av finansieringstilbud fra det offentliges side, som delvis har hatt kort varighet. Dette har ført til at den økonomiske dokumentasjonen finnes spredt hos de forskjellige tilskuddsytere og på de forskjellige år og prosjekter. Arbeidet det vil ta å gå gjennom regnskaper for bidragsyterne for så og sette sammen det nødvendige puslespillet for det enkelte bygningsvernprosjektet, vil sannsynligvis ikke stå i forhold til det behovet en har for disse tallene. Arbeidet med denne oversikten blir derfor ikke videreført.

Arbeidene er finansiert som spleiselag mellom de vanlige aktørene i kulturminnevernet:

1. Fylkeskommunen
2. Fylkesmannens landsbruksavdeling
3. Riksantikvaren
4. Sametinget (de siste åtte åra)
5. Kommunen
6. Landsdelsutvalget for Nord-Norge og Namdalen (Fotefar-prosjektene)
7. DU-fond, SND-midler.
8. Sysselsettingsmidler, i forskjellige ordninger etter skiftende tider.
9. Eierne, både med egeninnsats og med penger.
10. Lokalsamfunn, med dugnad (i enkelte tilfeller)
11. Fortidsminneforeninga
12. Tilfeldige organisasjoner, slik som Statsskog, fellesfløtinga, norsk kulturråd

I tillegg til konkrete arbeider er det brukt mye resurser i forvaltningen til planlegging, tilrettelegging, prosjektering og oppfølging av arbeidene.

4.3.8 Lokal samisk medvirkning/ringvirkninger lokalt

Sametingets målsetting er at kulturminnevernarbeidet skal verne samiske kulturminner og kulturmiljøer på en måte som bidrar til å styrke og videreføre samisk kultur. Den lokale medvirkningen i bygningsvernprosjektene har kanskje ikke i initiativfasen på det enkelte prosjekt vært så stor. Dette er imidlertid et forhold som har endret seg. Flere av miljøene der en har hatt bygningsvernprosjekter er blitt viktige kulturelle baser i sine lokalsamfunn., bl.a. for skoleundervisning og språkrevitalisering. Dette gjelder bl.a. de markesamiske gårdene i Evenášši/Skánik (Evenes/Skånland), Gállogieddi og Vilgesvárri, boplassene i Gáhpervággi (Kaperdalen) på Sázzá (Senja) og Miessegieddi (Holmenes gård) i Gáivuotna (Kåfjord), (Nord-Troms museum, 1992).

Sijti Jarngje har holdt på med bygningsvern mer systematisk, og arbeidet har fått ringvirkninger i sitt område. Eierne er dratt inn i prosessene, mens det er senteret som stort sett har tatt initiativ til bevaringsarbeid. Eierne har vært lite aktive men ikke motarbeidet prosjektene. De har også noen ganger utført arbeid for prosjektet på eget hus, noe senteret har dårlig erfaring med, da folk har for dårlige

kunnskaper om antikvarisk restaurering og senteret for lita tid til oppfølging. Sammen med bygningsvernprosjektene har det blitt formidlet kunnskaper om samisk kultur og historie, det har gått en bevisstgjøringsprosess i lokalsamfunnet om den verdien kulturminnene har for samisk kultur.

En erfaring som er gjort flere steder er at kunnskapen om samisk kultur og historie ofte blir klarere i løpet av arbeidet med et i standsettingsprosjekt. Den samiske kulturtilknytninga står også oftere tydeligere fram gjennom arbeidet med prosjektene. En sterkere synliggjøring av samisk kultur og historie i stadig flere områder er viktige resultater av bygningsvernprosjektene. Generell kunnskap om kulturminner og kulturminnevern i samiske områder har også økt.

Det har vært tenkt på næringsutvikling i tilknytning til bygningsvernprosjektene, men det har vært vanskelig å få til resultater. Noen lokale håndverkere har deltatt på kurs i restaurering, men kunnskapene har vært anvendt mest på hobbybasis og til fritidsbruk. Viktig ringvirkning er arbeidet med et kurscenter for samisk bygningsvern som Sijti Jarne arbeider med å få i gang.

I Skánik (Skånland) kommune driver *Sandmark bygdeutvikling as* reiselivsaktiviteter i tilknytning til markegårdene på Vilgesvárri. De fikk for noen år siden pris for sin tilrettelegging av tilbud for friluftsturisme på Vilgesvárri. Eierne av Holmen gård i Válgohka, Deatnu (Tana) arbeider aktivt med å utvikle et tilbud overfor skoler og reiseliv med utgangspunkt i sin gård.

De samiske museene driver noen steder en aktiv kulturformidling, både i lokalsamfunnet og utover dette, knyttet til sine bygningsmiljøer. Miessegieddi (Holmenes gård) i Gáivuotna (Kåfjord) trekkes i direkte inn i språkutvikling, både i bygda og i de språkbundene Ája språksenter driver. Både Vilgesvárri og Gállogieddi brukes som baser i språk- og kulturminnekurs.

4.3.9 Sammenligninger med det øvrige bygningsvernet

De samiske bygningsvernprosjektene handler om små bygninger i miljøer som stort sett dokumenterer kultur innafor reindrift og jordbruk/fiske. De sistnevnte er i stort flertall og forteller om de mange små og viktige variasjonene det var i næringstilpasningen i de forskjellige områdene. Byggverkene fra reindriften har ikke tilsvarende bredde over dokumentasjon av variasjonene.

Viktige bygningsvernprosjekter i det øvrige bygningsvernet finnes på lista over de vedtaksfreda anleggene. I Nord-Norge og Trøndelag dreier dette seg i stor grad prestisjetunge og store anlegg, slik som handelssteder, prestegårder og fyrstasjoner. Fylkene med byer innafor sine grenser, slik som Tromsø, Trondheim og Plassje (Røros), har også en viss vekt på bygårder, Trøndelag har et innslag av store bondegårder. Små og enkle hus og miljøer, tilsvarende de samiske, som dokumenterer småfolk og kombinasjonsnæring, finnes i mer begrenset omfang på lista.

En viktig del av det samiske bygningsvernet har vært rettet inn mot å ta vare på tradisjonelle gammer, da spesielt kunnskapen om å bygge gammer. Dette har ført til mange gamlebyggerprosjekter med opplæringsinnhold, hvor folk som ikke er fagfolk i bygningshåndverk deltar. Noe tilsvarende finnes ikke i det øvrige bygningsvernet. Mer kunnskap vil kunne gi bedre oversikt over særegenheter ved det samiske bygningsvernet.

4.4 Riksantikvarens verneverdikriterier

Til bruk i bygningsvernet utarbeidet Riksantikvaren egne retningslinjer (Bull 1987). Retningslinjene følger et opplegg hvor verneverdien er brutt ned til 11 delkriterier. Etter en drøfting av de enkelte delkriterier vil man få en uttrykk for den samla verneverdien gjennom en sammenfatning. Verneverdien blir da en samla framstilling.

Identitetsverdi: Kulturminnemiljøets eller enkeltobjektet som identitetsskapende element i omgivelsene for lokalbefolkning, et sosialt skikt, en etnisk gruppe, en religiøs gruppe etc.

Symbolverdi: Kulturminnemiljøet eller enkeltobjektet som symbol på et lokalmiljø, en betydningsfull hendelse etc. Symbolverdien og identitetsverdien henger nært sammen.

Historisk kildeverdi: Kulturminnemiljøer og enkeltobjekter som kilder til kunnskap om fortida.

- a) bo og leveforhold, sosiale forhold, arbeidsliv, næringsstruktur
- b) tekniske muligheter og begrensninger innenfor en periode, byggeskikk/arkitekturhistorie, stil og smaksnormer
- c) har kulturminnet en spesiell plass i historien ved å være det første eller et tidlig eksempel og dermed normgivende for en ny funksjonstype, en ny konstruksjonstype, en ny teknologi, en ny stilart
- d) Er kulturminnet nært knyttet til viktige begivenheter, viktige personer

Alder:

- a) høy alder generelt
- b) Høy alder innafor en bestemt type kulturminner
- c) Høy alder innafor et avgrenset geografisk område

Autentisitet: Kulturminnemiljøets eller enkeltobjektets grad av opprinnelighet eller ekthet i forhold til en definert periode. Dersom kulturminnet er endret, belyser kulturminnet endrete krav til funksjon og nye stilidealer på en interessant måte? Dersom kulturminnet har større, nyere materialeutskiftninger eller ombygginger vil dette redusere objektets verneverdi i betydelig grad.

Representativitet-sjeldenhet: Kulturminnemiljøets eller enkeltobjektets forekomshyppighet innenfor en bestemt type eller definert område. Kulturminnene har spesielt høy verdi dersom de har vært vanlige men er i ferd med å bli sjeldne, de har vært og er sjeldne.

Variasjon-homogenitet: Karakteriserer områder med mange kulturminner og den graden av variasjon de representerer. Området som helhet får økt verdi dersom kulturminnetettheten er stor. Dessuten blir det særlig verdifullt dersom kulturminnene viser stor variasjon i typer, stor variasjon i tid, stor grad av ensartethet i typer, stor grad av ensartethet i tid. Det homogene miljøet vil være spesielt sårbart overfor alle typer inngrep

Miljøverdi: Det enkelte kulturminnets grad av umistelighet i miljøet, ved at kulturminnet er spesielt synlig plassert eller ved at kulturminnet befinner seg i en sammenheng som ikke bør brytes opp.

Pedagogisk verdi: Kulturminnemiljøer og enkeltobjekters evne til å illustrere fortida spesielt tydelig. Vurder også mulighetene for aktivisering av eventuelt pedagogisk potensiale.

Skjønnhetsverdi, kunstnerisk verdi: Kulturminnemiljøenes og enkeltobjektene verdi som umiddelbart vakre i seg selv og/eller i sammenheng med omgivelsene, som estetisk tilfredsstillende etter sin tids estetiske idealer, som kunstverk der det er overensstemmelse mellom de kunstneriske intensjonene og resultatet, eller som håndverk der den håndverksmessige utførelsen også har estetiske kvaliteter.

Bruksverdi: Kulturminnet som økonomisk resurs/bruksresurs for eieren og for samfunnet. Vurder også brukspotensialet både i den nære og noe fjernere framtid.

I heftet *Alle tiders kulturminner* (Riksantikvaren 2001) gjennomgår Riksantikvaren hvorfor og hvordan vi verner viktige kulturminner og miljøer. Denne veiledningen baserer seg på et utvalg av de samme kriteriene som er gjennomgått ovafor.

4.5 Forslag til verneverdikriterier for det samiske bygningsvernet

4.5.1 Innledning

I arbeidet med kulturminnevern er det en idealsituasjon at alle gamle bygninger skal kunne bevares for etterlekta. Dette er langt fra den aktuelle situasjonen, og grovt regnet forsvinner 1 prosent av gamle bygninger hvert år, dette gjelder sannsynligvis også de samiske, (se kap. 5). Dette skjer ofte som resultat av manglende vedlikehold, brann eller nye inngrep. Samfunnet har heller ikke mulighet til å ta vare på alle gamle bygninger. Der kulturminner er truet av nyere utbygging er det nødvendig å kunne vurdere verneverdien til kulturminnet opp mot nødvendigheten av det nye inngrepet. Verneverdivurderinga bør kunne gjøres etter mer standardiserte kriterier. Automatisk freda samiske byggverk skal etter loven ikke ødelegges. Der det likevel vil være nødvendig å vurdere verdien av kulturminnet opp mot inngrep i forbindelse med søknad om dispensasjon, vil det være nødvendig å bruke standardiserte verneverdikriterier. Situasjonen har ofte vært den at bygningskulturminner har tapt til fordel for utbygging uten noen vurdering overhode. Det er nødvendig å minske tapet av automatisk freda samiske bygninger gjennom å legge vekt på slike bygningers betydning for samfunnet. Standardisert vurdering vil også være nødvendig der det er snakk om å ta vare på et utvalg gamle bygninger framfor andre bygninger.

Det anses viktig at det samiske bygningsvernet har egne verneverdi kriterier. Kriteriene må sees i sammenheng med målsettingen for det samiske kulturminnevernet i sin alminnelighet, der det sies at kulturminner og kulturmiljøer skal vernes på en måte som bidrar til å styrke og videreføre samisk kultur, (Samisk kulturminneråd 1998:6). Kriteriene bør også kunne utvikles etter hvert som Sametinget vinner erfaring i arbeidet med vern av samiske bygninger.

Dette oppsettet for verneverdikriterier tar utgangspunkt i den gjennomgangen av verdigrunnlaget for samisk kultur som er gjort i innledningsavsnittet. Det er brukt samme temainndeling som i Riksantikvarens tilsvarende kriterier. I bunnen for vurderinger gjort etter denne malen må det ligge kunnskap om samisk historie og byggeskikk, dessuten registreringer av den samiske bygningsarven. Det forutsettes at kulturminner som skal vurderes, på forhånd er avklart i forhold til tilknytning til samisk kultur, (jf. kriterier for identifisering i kap. 2)

4.5.2 Dokumentasjon av samisk historie, aktivitet og kultur.

Kulturminnet skal bidra til å dokumentere samisk historie, bosetting og aktivitet i det aktuelle området. Det er viktig å vektlegge en god spredning av kulturminnene geografisk og næringsmessig, slik at en får bevart samiske kulturminner over hele det samiske bruksområdet. Kulturminner og kulturmiljøer skal vernes på en måte som bidrar til å styrke og videreføre samisk kultur, og utvalget av kulturminnene bør stå både som symbol og signal for den samiske kulturen i området og vise variasjon i kulturen. Det betyr konkret at en må ta vare på alt fra gammer og bur som er enestående for den samiske kulturen, til to roms stuehus fjøs og skolehus.

De samiske kulturminnene har en svært viktig rolle som dokumentasjons- og kunnskapsformidler om fortida i og for den samiske kulturen. Aktuelle prosjekter må bidra til økt kunnskap og forståelse for samisk historie og forhistorie i lokalsamfunnene og i det samiske samfunnet. Også i Norge som helhet og ellers i verden vil samiske kulturminner bidra til økt kunnskap om fortida. Når kildeverdien til et aktuelt kulturminne skal vurderes er det viktig å foreta en helhetsvurdering også av hele kulturlandskapet med materielle og immaterielle kulturminner som naturlig hører til bygningene. Verdien til bygningen vil være avhengig av sammenhengen de(n) står i. De forskjellige sidene av den historiske kildeverdien til kulturminnet som berører næring, bosetting, sosiale eller andre forhold er så innfiltret i hverandre at det ikke vil være hensiktsmessig å dele dette opp. En må likevel ta med i vurderingene aspekter innafor bo- og leveforhold, sosiale forhold, arbeidsliv, næringsstruktur. En viktig side er kulturminnet som kilde til samisk språk, det være seg personnavn, stedsnavn, betegnelser på bygninger, bygningsdeler, bruk og bygging av bygninger.

En viktig del av kildeverdien til samiske kulturminner vil også berøre historia om samer som etnisk gruppe, samlivet med andre etniske grupper, dessuten kulturell nedvurdering.

4.5.3 Utvikling av identitet, områdetilhørighet og kulturell aktivisering

Den raske utviklingen i samfunnet de siste 50 årene med tilsvarende store endringer i det fysiske miljøet har ført til større oppmerksomhet omkring behov for kontinuitet og tilhørighet. Et fysisk miljø med kontinuitet er anerkjent som viktig for menneskers trygghet og trivsel. For samiske samfunn vil det være ekstra viktig å ha kulturminner som kan uttrykke både kulturell og geografisk tilhørighet. De vil ha en sentral rolle i å sikre, styrke og utbygge den samiske kulturen. Identiteten og kontinuiteten til den samiske kulturen er ofte knyttet til slekta og dens kulturelle og fysiske base. Behovet for noe felles å identifisere seg med kan gjelde en slekt, et sted, en bygd, en gruppe eller for det samiske folkefellesskap. Mange samer har

Maajehjaevrie (Majavatn) stevneplass i Gaale (Grane), der det samiske lokalsamfunnet arbeider med å gjenskape og

Tidligere elever, Ann Mari Thomassen og Karstein Johnsen i sitt gamle klasserom, drøfter bruk av

flyttet ut fra de samiske områder, og for dem vil det være sentralt å kunne søke tilbake til slektas område og de kulturminnene og kulturmiljøet som markerer dette.

Arbeidet med verdisetting og vern av kulturminnene må ta utgangspunkt i den lokale samiske kulturminne- og kulturkunnskapen, og det bør skje ved en kommunikasjon mellom lokalsamfunn og forvaltningsnivå. Det konkrete vernearbeidet bør også kunne virke til lokalt engasjement og kulturell aktivisering.

4.5.4 Bygningshistorisk verdi

Det vurderes som viktig å bevare et så komplett typeutvalg av samiske byggverk som mulig. Dette gjelder både konstruksjonstyper, materialer, bygninger, gårdsanlegg og hele miljøer. Det er ønskelig at antall bevarte bygningskulturminner av en kategori står i forhold til hvor mange som fantes. For mange kulturminner, for eksempel gammer og stolpebur, er dette for seint. Det er også vanskelig å vurdere dette så lenge vi har såpass dårlig registreringsmateriale om samiske bygninger. Kanskje bør et større utvalg bevares inntil en har fått så bra registreringsmateriale at det kan gi et mer riktig vurderingsgrunnlag.

Bygninger som markerer forskjellighet og bygninger som markerer likhet har begge verdi i en vernesammenheng. En må legge vekt på byggeskikk/arkitekturhistorie – både for det enkelte hus og for helhetlige miljøer - stil og smaksnormer, tekniske muligheter og begrensninger.

Det er også viktig å legge vekt på nye typer som oppstår, som funksjon, konstruksjon, teknologi, materialer og stilart.

Bygninger som er flyttet har i tradisjonelle vernevurderinger begrenset verdi, fordi autentisiteten kan være svekket. I det samiske bygningsvernet må dette være annerledes, da gjentatt flytting av enkelte bygninger var en del av kulturen. Dette gjelder først og fremst små bygninger som stabbur og bur. Her vil gjentatte dokumenterte flyttinger og spor etter dem være av verdi. Det vil likevel være viktig å vurdere autentisiteten til omgivelsene hvor huset står. Er huset flyttet helt ut av en samisk kulturkontekst kan verdien være begrenset.

4.5.5 Estetisk verdi, kunstnerisk verdi

Kulturminnenes verdi som skjønnhetsopplevelser har tidligere vært blant de viktigste argumentene for et byggverks bevaringsverdi. I dag må dette kun være et moment i helhetsvurderinga, og bevaringsverdige kulturminner må også få lov til å være lite ”pene”. Det er viktig å være klar over at vurdering av estetikk kan være kultur- og generasjonsbetinga. Andre vurderinger av skjønnhet enn de tradisjonelle må også kunne nyttes, f.eks kan en halvveis nedrast gamle eller en malingsslitt vegg være vakre. Ofte kan samspillet mellom kulturminner og naturen som oppleves som vakkert. Kulturminnets estetiske verdi bør også vurderes ut fra idealer fra sin egen tid. Samiske hus var ikke bestandig så ”vakre” eller forseggjorte, det var viktigere å ha et praktisk og funksjonelt hus. Hvordan den håndverksmessig kvaliteten er i bygningen og verdien av kulturminnet som kunstverk eller som arkitektonisk verk er en del av dette punktet. Håndverksmessig kvalitet og arkitektonisk verdi ved gammer må også kunne vurderes.

4.5.6 Alder

Alder er en av de få målbare kriterier for utvelgelse, og en viktig verdi i det samiske bygningsvernet, da det finnes forholdsvis få riktig gamle hus, eldre enn rundt 1850. Samiske kulturminner eldre enn 100 år er automatisk freda, og det vil være viktig å få aldersbestemt hus i forhold til dette. Det vil kanskje være naturlig å regne at hus bygd før krigen (før 1944) er verneverdige. Verneverdige kan også de være som er bygd og brukt i en tradisjon der den gamle næringstilpasningen var inntakt, sjøl om anlegget ikke er særlig gammelt. Dette kan for eksempel gjelde kombinasjonsbruk. I mange samiske bygder utgjør gjenreisningshuset, både bolig og fjøs, grunnstammen i det eldste bygningsmiljøet. Sjøl om disse ikke er særlig gamle, vil de kunne være verneverdige. Jo nærmere vi kommer vår egen tid, desto viktigere blir andre kriterier for verneverdien.

4.5.7 Autentisitet

Autentisiteten til et kulturminne eller et miljø sier noe om de endringene det har gjennomgått i forhold til slik det sto da det var nytt. Er huset endret i forhold til form, konstruksjon, materialer, overflatebehandling, bruk og miljøsammenheng. En vurderingsmåte kan også være om huset framstår som noe annet enn det er. De færreste kulturminner er overlevert urørt i sine opprinnelige omgivelser. Bygninger slites og repareres, deler skiftes og endres, bruken endres, kanskje i forhold til endrete livsvilkår for bruker. Som oftest er det tale om grader av autentisitet i forhold til en periode vi kan fastsette som utgangspunkt. Et kulturminnes verdi som kilde til kunnskap om en periode vil være avhengig av graden av autentisitet i forhold til denne perioden. I mange tilfeller vil selve endringsprosessen, de forhold som har ført til den og sporene av den i kulturminnet, være av stor verdi.

Mange automatisk freda samiske hus er totalt endret slik at den gamle delen kun står som kjerne i et nyere hus. Et gammelt stabbur fra 1880 kan være brukt som materialresurs i en ombygging der huset er blitt et gjenreisningshus. En konkret vurdering må avgjøre hvordan verneverdien til et slikt hus skal fastsettes.

Spesielle problemstillinger finnes ved vurdering av autentisiteten i forhold til gammer. En gamme er lagd av så forgjengelige materialer at krav om autentisitet i forhold en tradisjonell vurdering vil være ubrukbar dersom kulturminnet skal bevares. Levetiden til en gamme er vurdert å være 30 – 50 år. I brukssammenheng har gammer vært reparert noe, bl.a. ved å påføre ny torv, da torva forvitrer og synker sammen. Når gammen ble vurdert som utdatert, ble det bygd ny gamme ved siden av den gamle.

Når gammer skal restaureres vil etter erfaring ofte de fleste materialene måtte skiftes ut. Strengt vurdert blir det da en rekonstruksjon. Her bør holdningen kunne være at den nye gammen blir oppført som en tro kopi av den gamle og plassert på eller ved den gamle tomte. Plasseringen av den rekonstruerte gammen må vurderes konkret. Det vil uansett ikke være adgang til å rekonstruere gammer på freda gammetufter, og kanskje heller ikke naturlig eller praktisk på ikke freda tufter. Ved en slik bevaringssak vil det være snakk om å bevare håndverket, fornyingstradisjonen og helheten i kulturmiljøet. Slike saker vil måtte skille seg fra gammeprosjekter der tradisjonelle gammer nybygges på nye tomter, i etablerte kulturmiljøer eller i helt nye sammenhenger, for eksempel på museer. Der vil det være plass for individuell utformning av gammen slik tradisjonen var da gammer var et vanlig brukshus.

4.5.8 Representativitet-sjeldenhet

Vanlig og sjelden er ytterpunkter på en skala. Begrepene forutsetter sammenligning innafor en kjent kulturminnekategori og et definert geografisk område. Dette er vanskelig innafor det samiske bygningsvernet da en ikke har registreringer, heller ikke en gjennomarbeidet holdning til hva som skal regnes som samiske kulturminner i områdene. Det vil være viktig å ta vare på kulturminner som kan representere en kategori kulturminner som det finnes mange av, hvor ikke alle kan bevares. Innafor det samiske bygningsvernet vil det for eksempel være viktig å plukke ut for vern representanter for gjenreisingsbebyggelsen i samiske bygder før den blir for mye endret. Det er to typer sjeldenhet: det som har vært vanlig og er blitt sjelden med tida og det som alltid har vært sjelden. Begge deler vil kunne ha verneverdi.

4.5.9 Variasjon-homogenitet

Begrepene er motsetninger, og det ene siden har ikke mer verdi enn den andre. Et område med stor variasjon i kulturminnebestanden, for eksempel med stor tidsdybde eller mange forskjellige kulturminnetyper representert, vil ha stor verdi. Det samme vil også et homogent miljø med mange like kulturminner i samme område. Dette er kanskje ikke vanlig i samiske områder, men Deatnu (Tana) med sine mange like stabbur kan være et eksempel på dette. Her vil det være verdifullt å bevare flest mulig stabbur.

4.5.10 Kulturmiljø

Miljøverdi betegner det enkelte kulturminnes betydning for det totale kulturmiljøet det ligger i. Det samiske kulturmiljøet, helheten som omgir bygningen er spesielt viktig for den kulturelle tilknytninga og derfor også for verneverdien. Mange enkelt kulturminner utover byggverkene, kan tenkes å ha betydning for miljøet rundt et eller flere hus. Ved verdisetting må derfor hele miljøet med de enkelte kulturminnene vurderes i en slik sammenheng. Det er viktig at hele miljøet rundt bygninger som vernes er så inntakt at verdiene som ligger i helheten ikke forsvinner, herunder driftsformer som preger vegetasjonsbildet. Kulturmiljøbegrepet vil kunne omfatte betydelige arealer omkring en boplass, der de nære resursområdene kan sees på som naturlige deler av boplassens miljø, (Schanche 2002:166). Enkelthus og andre installasjoner på eller ved et gårdsanlegg kan ha stor verdi, sett i sammenheng med et helhetlig kulturmiljø, uten at de behøver å være særlig gamle eller sjeldne.

4.5.11 Pedagogisk verdi, lesbarhet

Kulturminner har høy pedagogisk verdi i forhold til andre kilder til kunnskap om fortida. Bygninger kan være lett for folk å lese og fatte, og slik ha stor umiddelbarhet ved seg. En kan kanskje si at byggverk er lettere å lese enn tufter. De som er lette å lese og har en stor formidlingskraft i sitt kulturelle uttrykk, har stor pedagogisk verdi. Tilgjengelighet og tilstand betyr mye for denne verdien. Et pedagogisk potensiale må også kunne aktiviseres gjennom tilrettelegging av kulturminnet. Kulturminner hvor tilrettelegging for deltagende aktiviteter er mulig uten at kulturminnet ødelegges, vil være av stor verdi for identitetsutvikling i det samiske samfunnet. Dette blir benyttet i flere samiske kulturmiljøer med bygninger, slik som

Gállogieddi og Miessegieddi (Holmenes gård), der den pedagogiske verdien aktiviseres systematisk i språk- og kulturundervisning.

Fjøset på Barbo, Lyjmede (Limingen), Raavrevijbke (Røyrvik) fra 1933 er ute av bruk som fjøs. Huset brukes som lager og arbeidslokale for reindriften og vurderes til nye funksjoner i forbindelse med bestehold i drifta.

Den automatisk freda boligen i Sirbmá, Deatnu (Tana) er etterisolert og i bruk som bolig.

4.5.12 Bruksverdi

Kulturminner kan representere en økonomisk resurs. Samtidig er statusen som ikke fornybar resurs en faktor som må tillegges vekt der det planlegges inngrep som kan ødelegge kulturminnet. Ikke bare bolighus representerer bruksverdier, men også uthus, produksjonshus, jordbruksjord, kaier, veier, gjerder med mer har verdi for eierne i bruk. Bruken kan også omdefineres, slik at tidligere bolighus blir for eksempel fritidshus eller sesongbolig, uthus kan bli skutergarasje. Bruksverdien kan komme i konflikt med andre delverdier, som autentisitet og historisk kildeverdi, gjennom at det legges for stor vekt på endring, modernisering og tilpasning, for at huset skal passe bedre til behovene. En modernisering av et bolighus, med nye vinduer, isolasjon, nytt panel osv vil kunne gå på autentisiteten løs, det samme kan omgjøring av et stabbur til isolert campinghytte. Samtidig er det viktig for gamle hus å bli brukt. Det må foretas en avveining av bruksverdien i hver tilfelle ved vurdering av verneverdien. Ved inngrep er det bedre å legge til noe, som vil kunne fjernes igjen, framfor å fjerne noe.

4.5.13 Sammenfatning

Den samlede verneverdivurderingen vil måtte basere seg på alle disse delverdiene, men likevel framstå som en samlet vurdering. Vurderingen bør konkludere med anbefaling for vernestatus til det vurderte miljøet eller enkeltbygningen. Der verneverdivurderingen skal benyttes ved vurdering av dispensasjon, endring eller inngrep i automatisk freda byggverk, må sammenfatningen brukes til å gi retningslinjer og eventuelle betingelser for de tillatelser som anbefales.

Kap 5. Utfordringer for det samiske bygningsvernet

5.0.1 Innledning

Det er vanskelig å si noe helt generelt om tilstanden til bygningskulturminnene i det samiske bruks- og bosettingsområdet. Forskjellene er store, og mange bygninger og bygningsmiljøer er i god stand. Det er likevel grunn til å si at et viktig felles trekk for flertallet av bygningene er at de ute av bruk til det formålet de en gang ble bygd for. Det er en naturlig tendens til å endre bygningsmiljøene slik at de passer til den næringa og det livet som skal leves der til enhver tid. Gamle løsninger, for eksempel gamle konstruksjoner, lafta hus og fjøs med høystål er forlatt. Et viktig trekk er også at de tradisjonelle næringene er omstrukturert og i mange tilfeller nedlagt. Dette har hatt og har store konsekvenser for bygningsarven. Også andre forhold truer bygningsarven, bl.a. slik som manglende kunnskap, lave tilskuddsrammer til istandsetting, annen arealdisponering, kraftutbygging, hærverk eller privatisert eiendomsrett til grunnen. Avsnitt 5.1 vil gjennomgå noen av disse faktorene som virker inn på tilstanden til de samiske byggverkene og hvilke utfordringer de setter til det samiske bygningsvernet.

Det er mulig på nåværende tidspunkt å ha noen begrunnede anslag for hvor mange automatisk freda samiske byggverk det finnes i alt i Norge. Grunnlaget for anslaget er:

- antall som er påvist i feltarbeidet for dette prosjektet
- antall i et tidligere prosjekt som omfattet Unjárga (Nesseby), Deatnu (Tana) og del av Kárášjohka (Sjølie 1995)
- et anslag for hele Troms fylke ut fra antall registreringer i SEFRAK i aktuelle områder (Storm Munch 1990)
- anslag ut fra SEFRAK i andre områder
- Der SEFRAK er grunnlaget, er beregnet 1 % svinn pr.år.

Resultatet blir da: Finnmark 365, Troms 560, Nordland 250, Trøndelag + Hedmark 25, som gir en sum på *1200 automatisk freda byggverk*. Et anslag for antall byggverk som runder 100 år i løpet av 20 år kan framkomme ved å legge det påviste forhold i prosjektets materiale til grunn, mellom automatisk freda og disse byggverkene. Resultatet blir da ca 870 byggverk. Det må understrekes at disse tallene bygger på anslag.

Det finnes ingen landsomfattende registrering av samiske kulturminner, heller ingen av samiske byggverk. Samiske kulturminner er registrert på linje med andre kulturminner i flere forskjellige kulturminnedatabaser, uten at den samiske kulturtilknytningen er spesielt vektlagt. Mange samiske bygninger er registrert i GAB/SEFRAK eller i den sørsamiske kulturminneregistreringen til Saemien Sijte. Feltarbeidet har gitt ytterligere opplysninger om enkelte av de registrerte bygningene. Det er ikke utført totalregistreringer i feltområdene, bare samlet materiale omkring en del referanselokaliteter. Dette materialet kan brukes til å komplettere enkelte registreringer i eksisterende baser (eller som grunnlag for å utarbeide nye registre hvis det skulle være aktuelt.)

Sametinget arbeider nå med å ferdigstille et databaseverktøy utviklet med utgangspunkt i kulturminneregistreringen til Saemien Sijte for det sørsamiske området. Riksantikvaren arbeider med å integrere alle kulturminnebasene i landet i et samlet system med freda kulturminner, kalt Kulturminneregisteret, i løpet av 2003, samtidig som det arbeides med å gjøre hver enkelt av basene bedre. Av andre baser det vil være naturlig å forholde seg til er GAB/SEFRAK, Freddy og Fornminneregisteret. I avsnitt 5.2 vil en

gjennomgå utfordringene ved registrering av samiske kulturminner og konkludere med et forslag til registreringsopplegg.

En del av vurderingene er om det vil være viktig å få massivregistrert samiske bygninger og bygningsmiljøer og få gjort materialet tilgjengelig gjennom databaseverktøy. Vurderingsmål kan være om dette er viktig for å styrke vernet av de samiske bygningene, om det letter arbeidet med forvaltningen og om det vil kunne skape viktige kulturelle prosesser i det samiske samfunnet.

Dette kapitlet vil i del 5.3 også ta opp utfordringene i samarbeidsrutiner mellom forvaltningsleddene og i del 5.4 behovet for utbygging av stillingsressursene i det samiske bygningsvernet.

5.1 Tilstanden til byggverkene

5.1.1 Tap i bestanden av byggverk

Bygningsbestanden i landet som helhet er registrert i SEFRAK-registeret. Likevel er mange samiske byggverk, også automatisk freda, ikke registrert i det hele tatt, da de mange ganger ligger uveisomt til. Det er tidligere i enkelte mindre områder gjort noen evalueringer i forhold til svinn av registrerte bygninger med utgangspunkt i SEFRAK-materialet. Påvist svinn har vært rundt 1 % pr år. Et tilnærmet likt prosentvis svinn ble også påvist i samebygder i Deatnu (Tana) i 1992, der automatisk freda byggverk utgjorde en viktig andel av materialet, (Sjolie 1995). Prosjektet her har for lite materiale til å kunne vurdere tilsvarende tall for feltområdene. Riksantikvaren har som mål å få halvert svinnet, ned til 0,5 %. I den forbindelse ble i 2001 gjennomført en evaluering som skulle beregne svinn i bestanden registrerte byggverk i fire kommuner i landet, hvorav en samisk kommune (Kautokeino). Det foreligger ikke resultater fra denne evalueringa.

Finnmark fylkeskommune har evaluert registreringsmaterialet i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) kommune 15 år etter registreringene ble gjort, og påvist et svinn for hele kommunen på 30 % i denne perioden, dvs 2 % pr år. I noen kretser var svinnet hele 75 % på disse 15 årene. Her har en ikke materiale spesielt for de samiske bygdene.

Evalueringsmaterialet som foreligger kan ikke dokumentere et svinn av registrerte samiske byggverk annerledes enn normalen i landet. Hvis en derimot sammenligner svinn av automatisk freda byggverk vil nok resultatet bli annerledes. Det påviste tapet på 1 % av registrerte byggverk vil gi et beregnet tap av automatisk freda samiske byggverk på 12 stk pr år. Det finnes registrert 233 automatisk freda middelalderbygninger i Norga (Norge). I tillegg til dette kommer de 28 stavkirkene. Det foreligger ikke tapstall for disse bygningene. Et forholdsvis likt tap antallsmessig vil ligge i størrelsesorden 5: 1, og det årlige tapet på 12 samiske byggverk vil tilsvare et tap på 2,4 middelalderbygninger.

Det automatisk freda Strimpfjøs i Reaisavuotna (Bugøyfjord) Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) og Foto: Ragna Kvendset

fjøs på Njálbmenvuorði i Sirbmá Deatnu (Tana) er begge i svært dårlig stand, og kostnadene med restaurering blir store.

5.1.2 Omlegging av næring og fraflytting fra bygdene

Bygdene i de befarte områdene har vært utsatt for nedlegging av jordbruk og fraflytting. Viktige unntak er Sirbmá (Sirma), Olmmáivággi (Manndalen) og Másske (Musken) der både bosetting og næring lever i beste velgående. Likevel er mange områder helt eller delvis tomt for folk. Ensomme fjellgårder slik som Fjellheimbygda i Plassje (Røros) ble fraflytta allerede på 1950-tallet, på grunn av omlegging av reindrifta og nedlegging av jordbruket. Fjordene i Divtasvuodna (Tysfjord) ble fraflytta på 1960-tallet, da mangel på offentlig servise gjorde det umulig å bo der. Fjellgrenda Vilgesvárri i Skánik (Skånland) ble fraflytta på 50-tallet til fordel for Sáttiidvuopmi (Sandemarka), som i sin tur ble fraflytta i løpet av 80- og 90-tallet. I de andre bygdene skjer tømningen av bygdesamfunnene mer gradvis, i takt med nedlegginga av jordbruket og den generelle utarminga av landsbygda i hele landet. Slik massiv fraflytting har ført til stort forfall av bygninger og kulturlandskap på boplassene. Fellesfunksjoner som bygdeskoler og veier forfaller også.

Samtidig gjør omlegging av næring og modernisering av både næringsbygg, bolighus og veier at gamle hus er utsatt. Både økonomi og plasshensyn gjør det aktuelt å rive dem, slik eksemplet fra Moskavuotna (Ullsfjord) nedafor viser. Det er en naturlig tendens til å endre bygningsmiljøene slik at de passer til den næringa og det livet som skal leves der til enhver tid. Utbygging av boligområder i bynære områder kan også være en trussel mot verneverdig bebyggelse, slik eksemplet fra Goadát (Sandnes) i Máttá-Várjjat (Sør-Varanger) viser.

Det er forskjellige nivåer i nedlegging og fraflytting fra den enkelte families boplass: Noen bygningsmiljøer er fraflytta og ute av bruk; noen miljøer kan være nedlagt og fraflytta som fast bosted, mens det gamle stuehuset er i bruk som fritidsbolig eller til husvære i forbindelse med reindrifta; andre gårder kan være nedlagt som gårdsbruk, men opprettholdt som fast bosted for familien.

Fraflyttingsgraden har innvirkning på tilstanden til bygningsmiljøene, på den måten at bruksintensiteten bestemmer vedlikeholdet, slik at fullstendig fraflytting har ført til mest omfattende forfall. Det dreier seg om alle grader av forfall, fra manglende maling av utvendig panel til helt nedfalte hus. En nedlegging av næringsvirksomheten på en gård eller en boplass har også ført til at bare boligen vedlikeholdes, at fjøs, løer og andre uthusbygg som ikke lenger er i bruk forfaller fortere og blir revet, og dermed at mangfoldet i bygningsmiljøet forsvinner. Fraflytting har også ført til at gamle bygninger plukkes ned og settes opp som hytte i nye sammenhenger. Vedlikeholdet av gammene har også vært forsømt, som et hus ute av bruk. I tilfeller med bortleie av jorda til andre jordbrukere som fortsatt driver, har verneverdige hus blitt utsatt for

skade ved uforsiktig bruk. Opprettholdelse av kulturlandskapet gjennom slått, hogst, ferdsel, gjerdehold og bruk av tradisjonell vannforsyning har også i mange tilfeller falt bort.

Nedleggingstidspunktet for jordbruket har påvirket bygningsbestanden på gårdsbrukene slik at, skjematisk sett, bruk nedlagt før krigen har hatt gammefjøs, bruk nedlagt på 60- og 70-tallet har brukt fjøset de bygde på 1950-tallet som erstatning for gammefjøset, mens de som har fortsatt med jordbruk har bygd moderne fjøs. Der bosetting og næring er opprettholdt, er det i stor grad bygd nye bolighus på 1970 og 80-tallet.

I deler av Moskvuotna (Ullsfjorden) finnes et interessant materiale som gjør det mulig å se litt på trender over lengre tidsrom. I 1952 gjorde arkitekt Kjell Borgen et registreringsarbeid her på 18 gårder mellom Njoaski og Stordal, hvor han registrerte til sammen 95 hus på disse gårdene, (Folkemuseets arkiv). Gårdene lå langs sjøen, noe opp fra fjæra, med en enkel vei som gikk gjennom tunene. Dette var hus bygd i den gamle tradisjonen før moderniseringa på 1950-tallet. Dette var bl.a. tømmerstuer, buer, fjøs, naust, i stav- og laftekonstruksjoner. Gammer var ikke lenger i bruk på den tida. SEFRAK registrerte i 1994 i bygda, det var da 10 gamle hus. Under feltarbeidet ble kun 5 av disse gjenfunnet i sommer, bl.a ei lafta stue, noen uthus og et nedtatt skolehus. Dette betyr at tapet av mulig verneverdig bebyggelse har vært svært omfattende, nesten total. At bygda unngikk brenninga etter krigen har ikke betydd mye for den verneverdige bygningsbestanden i dag. I dag har bygda veiforbindelse og ønsker den ytterligere modernisert, og fire av gårdene er i drift. Mange av de andre gårdene fungerer kun som ferieboliger, hvor femtitallets bolighus er nå delvis ute av fast bruk.

Etter krigen ble de fleste bygdene, også de som ikke ble brent, ble gjenstand for en utstrakt fornyelse, ikke bare i jordbruksdrift, men også i husbygging. I mange sammenhenger var også folk glad for å kunne fornye seg, og var egentlig fornøyde med at gamle hus forsvant under brenninga, (Hage 1996: Bygda Sirbmá (Sirma) i Deatnu (Tana) har ikke vært gjennom noen stor fraflytting. Her er situasjonen mer den at jordbruket er omstrukturert, gamle hus er revet og nye hus er bygd i forbindelse med moderne jordbrukskrav.

5.1.3 Manglende eiendomsrett til grunnen

I den nomadiske samiske tradisjon var bosettinga ikke permanent på et sted. De sesongvise oppholdene var karakteristisk for den samiske bruken av landet, fordi mulighetene i forhold til sesong eller resursutnytting var bedre et annet sted. Denne flyttingen var mulig fordi det samiske landet var et fellesland. Sesongvis opphold ble videreført inn i den faste bosettinga og flytting av bygninger var svært vanlig. Dette gjelder både innafor reindrifta og i sjøsamisk tilpasning. I flere tilfeller ble det ved bygging av gård eller boplass ikke kjøpt eller festet grunn, gården ble bygd på felleslandet eller på sommerboplassen.

Gjennom forvaltninga av grunnen i de sørsamiske områdene har staten overtatt områdene og delvis solgt dem videre til private interesser. Dette betyr at i dag står mange av de sørsamiske boplassene på privat grunn, eid av andre. Disse eierne har begynt å kreve kompensasjon i form av bygselsavgift for at gårdene står der. Det er vel ikke usannsynlig at de kan gå videre i sine krav, med å hindre vedlikehold og gjenoppbygging, eller gå så langt som å kreve hus fjernet. Eiendomsforholdene til grunnen der bygningsmiljøene ligger må avklares slik at de gamle samiske rettighetene beholdes. En mulig løsning kan ligge i arealplaner, slik det er utarbeidet for Johkegaske i Røyrvik kommune.

5.1.4 Skadeverk

Mange av de verneverdige samiske bygningsmiljøene ligger langt fra allfarvei, hvor det er vanskelig å holde oppsyn med dem. Når tilstanden også i noen tilfeller er dårlig, blir bygningene lettere noe utsatt for påførte skader. Dette kan være tjuveri av gjenstander, bruk av deler av bygningene til bålved, uforsiktig bruk av varme i eller ved bygningene eller direkte ildspåsettelse.

5.1.5 Kraftutbygging

Mange av lokalitetene spesielt i sørsamisk område, har vært utsatt for gjentatt kraftutbygging og neddemming. Dette har i utgangspunktet ødelagt kulturminner og hele miljøer. Det har også sannsynligvis hatt påvirkning på intensiteten i bruken av områdene.

Sametingets medarbeidere på skolebesøk. Temaet er hvordan lese kulturminnene i landskapet

Sofie Pedersen på Bukkeelveteigen i Evenášši (Evenes) forteller om historie og bruk til sin vaskegamme

5.1.6 Manglende kunnskap om fredningsbestemmelser og verneverdi kommunalt

Kommunene som planmyndighet har manglende kunnskapene om samiske bygningskulturminner, sjøl om de i iallfall i et tilfelle i Skánik (Skåneland), hadde avslått riving av et hus med henvisning til kulturminneloven og fredningsbestemmelsen for automatisk freda samisk byggverk. I noen tilfeller er det forskjellig tolking av historia som ligger bak, slik at for noen framstår et hus som samisk og dermed automatisk freda, mens det for andre ikke er samisk og dermed bare et gammelt, og kanskje dårlig, hus som en kan behandle som en vil.

I en kommune, Skjerstad, gikk bygningsmyndighetene så langt at de krevde en automatisk freda stuebygning fjernet, som et resultat av at de samme myndigheter hadde tillatt bygging av et nytt hus kloss i det gamle. Denne rivinga ble heldigvis forhindret av oppmerksomhet fra lokalsamfunnet, men den freda bygningen står noe ribbet tilbake. Det er ikke undersøkt om byggingen av det nye huset på gården rundt 1990 var sendt kulturminnevernet til uttalelse.

I noen markesamiske områder har SEFRAK registrert (fra 1982 til 1989) mange bygninger i områdene som må regnes som automatisk freda. Likevel har det foregått fjerning av slike bygninger uten at tiltakshaver har søkt rivetillatelse, og minst sju freda bygninger er borte. Dette dreier seg både om stabbur og om stuehus. Disse utgjorde ca 13 % av de antatt automatisk freda byggverkene i disse områdene, en ganske stor andel av bestanden.

5.1.7 Arealdisponering

Det er ikke undersøkt hvordan automatisk freda samiske byggverk inngår i kommuneplanenes forskjellige områder. Der slike bygninger inngår i kommuneplanenes byggeområder, kan dette true bygningene hvis dette ikke følges opp med bestemmelser på mer detaljerte plannivåer. Hus som ligger i soner med generelle restriksjoner på byggevirksomheten, LNF-områdene, vil være bedre beskyttet. Det vil generelt være nødvendig å beskytte flere av de samiske bygningsmiljøene med arealplaner.

I Nord-Trøndelag har det vært tatt initiativ til å beskytte verneverdige kulturmiljøer generelt, i Verneplan for kulturmiljø, (Dahle og Tingstad 1995). Denne omfatter samiske bygningsmiljøer på sommerboplassen Johkegaske i Raavrevijhke (Røyrvik) og i nasjonalparken Gressåmoen i Snåsa kommune, (Dahle og Tingstad 1995:84 og 94). Denne planen skal følges opp med konkrete verneplaner eller –bestemmelser. For Johkegaske er utarbeidet egen reguleringsplan med bestemmelser med mål å opprettholde preget av sommerboplass for familiene og hindre vanlig hyttebygging. I planen for Gressåmoen er derimot den samiske boplassen i Gamstuhagan utelatt i beskrivelsen, og det er uklart om det vil være lovlig etter bestemmelsene for nasjonalparken å reparere buret med materialer tatt i nærområdet slik tradisjonen var.

5.1.8 Lave tilskuddsrammer til bygningsvern

For å redde den samiske bygningsarven fra forfall som truer, er det behov for omfattende arbeider, både på freda og verneverdige bygninger. Der er svært lite tilbud tilskuddsmidler sett i forhold til det store antall automatisk freda bygninger som finnes her. Av de antatt automatisk freda bygningene som er befart i prosjektet, trenger ca 80 % til omfattende i standsettingsarbeider, som til nå verken er planlagt eller finansiert. Mange av bygningsmiljøene har en beliggenhet langt fra allfarvei, noe som krever ekstra resurser i forbindelse med i standsetting.

Det er svært få igangsatte restaureringsprosjekter, og det er heller ikke utviklet særlig mye håndverkskompetanse innafor det samiske bygningsvernet. Det finnes hederlige unntak, med prosjektmiljøer med utviklet håndverkskompetanse. Innafor bygningsvernprosjektene som er i gang, mangler de fleste midler til å bli ferdige med de bygningsmessige arbeidene som er nødvendige for å få anleggene opp på et forsvarlig nivå. Der er også stort behov for vedlikehold av bygningene en del år etter at hovedstandsettinga er gjennomført. Dette er et spesielt behov der en har gammer som inngår i områdene, slik som f.eks. på de museale områdene.

Mange gamle og freda hus i dette området inngår i museale områder og blir tatt vare på gjennom museumsdrifta. Når museene har for lave budsjetter til bygningsvedlikehold, truer dette også tilstanden til bygningene. Manglende oppmerksomhet på at hus på museene kan være freda, kan også føre til at det gjøres endringer og tilrettelegginger etter en museal vurdering som ikke ivaretar bygningsvernet og fredningsbestemmelsene.

5.1.9 Manglende bygningsvernkompetanse i kulturminnevernet

Når den lokale kunnskapen om samiske kulturminner er liten er det desto viktigere at forvaltninga har kunnskaper. Det er imidlertid slik at kulturminnevernforvaltninga, både hos Sametinget og fylkeskommunene mangler både kompetanse og resurser til å ta vare på og følge opp den samiske bygningsarven. Denne situasjonen er på vei til å bedre seg noe, som et resultat av arbeidet med dette prosjektet og med enkeltsaker. Likevel er manglene en trussel for bygningsarven, og de viser seg på flere områder. En mangler oversikt over de samiske bygningene, i form av registreringsmateriale, kartreferanse og arkivmateriale. En mangler også kunnskap om hvordan bygningsarven skal vurderes og hvordan den skal repareres for at verneverdier ikke skal gå tapt. Spesielt i områdene hvor de samiske bygningene er lite kjent og akseptert, kan denne mangelen på oversikter lett føre til tap av bygninger av stor verdi.

5.2 Utfordringer ved registrering av samiske bygninger

5.2.1 Et samisk bygningsvern

Det samiske bygningsvernet er under oppbygging. Det vil være viktig at registrering som en del av vernearbeidet gjennomføres i forståelse med samiske samfunn og i en samisk kulturell tradisjon, (Fjellheim 1992). Et viktig element i identifisering av samisk kulturell tilhørighet for bygningen er konteksten den står i. Det betyr at konteksten må med i en registrering. Her tenkes på miljø, helhet, husenes plassering i landskapet, andre minner som inngår, intervjuopplysninger, historie. Det andre er at stedsnavn, personnavn og betegnelser på samisk språk må inn i registreringen. Det trengs derfor en typologi på samisk – gjerne på alle samiske hoveddialekter – for de opplysningene som skal registreres.

5.2.2 De samiske kulturminnene er freda når de er eldre enn 100 år.

Registeret av samiske bygninger må være et redskap for å ta vare på den samiske bygningsarven, hvor svært mange av dem er automatisk fredet. En 100 års fredningsgrense betyr at vernestatusen til bygningene endrer seg etter som tida går. Et register må kunne ta opp i seg denne utfordringen, på den måten at de minnene som til enhver tid passerer 100 års grensen må være i registeret. Det betyr for eksempel at SEFRAKs grense (utenom Finnmark og Nord-Troms) ikke er tilstrekkelig. Registreringsgrensen må flyttes fram i tid, kanskje til 1940. Dette er en grense som bør kunne diskuteres. Ved oppdatering, for eksempel hvert 5 år, må det anmerkes på de husa som vil få fredningsstatus ved oppnådd alder. Disse må gjennomgå tinglysingsprosessen, jf. kulturminneloven § 5. Slik tinglysing kan gjerne være ferdig saksbehandlet og klar til å trå i kraft når den aktuelle bygningen runder 100 år.

5.2.3 Tilleggsregistrering og ny registrering.

En god del av de samiske bygningene er allerede registrert i SEFRAK, uten at samisk tilknytning er registrert, noen få i Freddy, i Fornminneregisteret og i kirkeregisteret, på samme måte. Det betyr at et registreringsopplegg som skal fange opp alle disse, må ha en side som omhandler nyregistrering og en side som sørger for komplettering av allerede utført registrering, dessuten en vurdering av om registreringene skal overflyttes eller kopieres til andre baser. Spørsmålet om en skal gå i gang med massiv registrering av

samiske bygninger over hele Sápmi, om det skal gjøres som bygde/kommuneprosjekter eller om det skal gjøres i forbindelse med saksbehandling av saker som omhandler samiske hus må avklares.

5.2.4. Hvor er de samiske bygningene

Prosjektet viser at det mange ganger kan være et detektivarbeid å finne fram til de samiske bygningene. De vil finnes over iallfall seks fylker, med størst tetthet i dagens samiske flertallsområder. Bak påvisning av et samisk hus vil det ofte ligge en arbeidsprosess gjennom kildestudier før den samiske identifiseringa kan sies å være klart. Det vil ved enkelte tilfeller være uenighet mellom myndigheten og eier om bygningen skal identifiseres som samisk. Det kan være uklarhet om dette spørsmålet uten at det kan kalles uenighet. I noen tilfeller vil en kanskje først lenge etter registreringstidspunktet komme til klarhet i spørsmålet om kulturell tilhørighet. Registreringene må kunne gi plass for en slik uavklart situasjon, som senere må kunne endres ved avklaring. Et registreringsprosjekt vil måtte som utgangspunkt ta stilling til i hvilke bygder det vil kunne finnes samiske bygninger/miljøer. En må også ta stilling til hvordan en skal kunne gjennomføre en identifisering av kulturell tilknytning til de bygningene som allerede er registrert, i SEFRAK eller andre baser.

5.3 Kulturminnebasen

5.3.1 Saemien Sijtes kulturregistreringer (Sørsamisk kulturminnebase)

Dataene i basen er produsert gjennom et registreringsprosjekt gjennomført av Saemien Sijte og omfattet samiske kulturminner i de sørsamiske områdene, fra Femunden til Sáltoduottar (Saltfjellet). Registreringene ble gjennomført i områdene med samisk lokalbefolkning, der foreninger, institusjoner og enkeltpersoner kunne påta seg oppgaven. Registreringsarbeidet engasjerte ca 30 registratorer rundt i de forskjellige områdene og skapte viktige kulturelle prosesser i det sørsamiske samfunnet. Kulturminnebasen er bygd opp med åtte hovedtyper av kulturminner. Dette er delvis hele miljøer, delvis enkeltminner. Typene er flg.: Annet, boplass(hus), boplass (trad), fangst, hellig sted, oppbevaringssted, reingjerde, udefinert. Registreringene har kartopplysninger, et punkt på hver registrering, og billedmateriale. Mye opplysninger er samlet under fritekst. Deler av basen er utgitt som papirrapporter, se for eksempel Kulturminner i Låarte.

Databaseverktøyet er utviklet (egentlig under utvikling) av Sametinget, sammen med datafirmaet Opus Grong, og er et integrert kartbasert databaseprogram. I bunnen ligger et program som heter Sylvan Maps som en komponent som ikke fungerer uavhengig. Programmet er fortsatt under utprøving av distriktskontoret på Snåasa (Snåsa) og av datafirmaet og kan ikke ennå tas i bruk av alle kontorene til Sametinget, sjøl om målet er dette. Registreringene legges nå inn på digitale kart i 1: 250 000, og det kjøpes etter hvert digitale kart over flere områder. Det kan søkes etter kulturminner med utgangspunkt i kartet, og på hver enkelt av feltene. Bygninger, hus og gammer, vil inngå i flere av kategoriene, iallfall både *boplass* og *oppbevaringssted*. Ved visning av registreringene på kart noteres kulturminnene med faste symboler for hvert av de åtte kulturminnetypene.

Den digitale versjonen har flg .felter: (fortløpende)

type (åtte forskjellige),
kommune,

reinbeitedistrikt,
brukers navn,
offentlig stedsnavn,
alternativt stedsnavn,
saksnr. I jazz,
kartblad nr (M 711-kart),
stedskoordinater (for et punkt),
funngruppe (10 forskjellige),
registrator m/dato,
billedtype,
fritekst (med bl.a. opplysn. om hus og tun)
Kartopplysning for et punkt pr registrering er digitalisert. Billedmateriale og oppmålinger med mer er ikke digitalisert, men tekst er tatt med under fritekst.

Basen eies av Saemien Sijte men brukes i det daglige også av Sametinget, baseverktøyet eies av Sametinget og skal etter kontrakt mellom Sametinget og utvikler kunne brukes av et ubegrenset antall databrukere. Her vil Sametinget kunne være med på å sette begrensninger for hvem som får tilgang til dataene. Sametinget vil også ha viktig ansvar for oppdatering og drift. Tilgjengelighet og bruk skal utredes i løpet av neste år. Kartdataene i basen skal kunne overføres til standard SOSI-format, slik at man kan utveksle data med mer standardprogrammer, men til dette trengs et eget program som pr. dato ikke finnes.

Dataene i basen er samlet inn gjennom et prosjekt organisert av Saemien Sijte, i årene 1985-88, hvor det ble gjennomført feltregistreringer i alle kommunene i sørsamisk område, Feltarbeiderne var lokalbefolkning med samisk kulturkunnskap. Det ble lagt vekt på å registrere hele miljøer, ikke bare enkelte kulturminner. Denne registreringsmåten har sikret bedre bruk av kunnskaper lokalt, også samiske stedsnavn og betegnelser der disse finnes. Malen som ble brukt for feltarbeidet var SEFRAKs miljøskjema, med tilleggsnotater. I tilleggsnotatene ble samlet mye informantopplysninger. Det finnes ingen kategori direkte på bygninger, hvor en kunne registrert flere bygningsdetaljer.

5.3.2 SEFRAK (GAB-SEFRAK)

Denne basen inneholder alle kjente bygninger i Norge bygd før 1900, i Nord-Troms og Finnmark bygd før 1944. Noen steder er registrert nyere bygningsmiljøer. Utover dette er basen brukt til å registrere endel andre kulturminner, som veier, bruer, tufter mm. Malen er basert på huset som enkeltkulturminne. I en del tilfeller er registrert hele bygningsmiljøer i form av gårder. Disse er imidlertid ikke lagt inn i EDB-basen og finnes bare som originalt registreringsmateriale på papirskjemaer pålimt foto.

Fra 2001 ble registreringene i SEFRAK lagt bak GAB i et felles databaseverktøy, designet for ca 15 år sida. Før 2001 lå disse to basene hver for seg. Kartopplysninger og bilder er ikke digitalisert i basen. Inngangen går gjennom gnr., navn på eier eller direkte til SEFRAK løpenummeret. Registreringene har 50 feltopplysninger, hvorav tre omhandler arkiv/kart, seks lokalisering, sju funksjon og miljø, ni byggemåte, åtte alder og sikring, seks diverse og en om andre opplysninger, i tillegg til objekt, eier/bruker og registrator. Foto og oppmålingsskisse hører også med i selve registreringen, men er ikke lagt inn i EDB-basen. EDB-verktøyet er under oppgradering. Digitalisering av foto og kartfesting er også under arbeid.

SEFRAK-delen av basen eies av Riksantikvaren. Riksantikvaren har delegert til fylkeskommuner og Sametinget å oppdatere basens opplysninger. Tilgang til basens opplysninger kan forvaltningsapparatet, også kommunene abonnere på.

Dataene i GAB er Grunnboka som er online-oppdattert hver dag. Adresser og bygningsdata er samlet inn av kommunene, og vedlikeholdes av dem. SEFRAK delens materiale er samlet inn over mange år, i en felles satsing av kommuner, fylkeskommuner og Riksantikvar. Feltarbeiderne har hatt varierende lokalkunnskaper. I stor grad mangler derfor samiske stedsnavn og betegnelser. Ingen hus i SEFRAK er i utgangspunktet registrert som samiske kulturminner.

5.3.3 Freddy

Dette er Riksantikvarens base over de vedtaksfreda bygningene og middelalderbygningene som er automatisk freda etter kulturminnelovens § 4. De fleste av disse bygningene er sannsynligvis også registrert i SEFRAK, med unntak av kirkene som ligger i egen base.

EDB-basen er fritt tilgjengelig på nettet over miljøforvaltningas åpne base Miljøstatus, lagt inn av Statens forurensningstilsyn. Basen inneholder opplysninger om navn på eiendom, objekt, vernestatus, kommune, fylke, fredningsår, eierforhold, topografisk navn og nr. Der kan søkes på fylke, kommune, navn og fredningsstatus. Ved opplisting av bygninger skiller den ikke mellom vedtaksfreda og automatisk freda.

Det er Riksantikvaren ved hjelp av fylkeskommunene som vedlikeholder opplysningene i denne basen. Tilgangen til opplysningene er åpen for allmennheten.

Ifølge definisjonen skulle automatisk freda samiske bygninger ligge i denne basen, noe som ikke er tilfelle. Det er heller ikke kommentert at de mangler

5.3.4 Fornminneregisteret

Denne basen inneholder alt av registrerte, freda kulturminner. Registeret har sin rolle i forhold til de nye reglene i kulturminneloven som sier at kulturminner skal regnes som freda når de er ført inn i et offentlig register. Kulturminnene her er stort sett ikke hus. Det finnes likevel lagt inn enkelte bygningskulturminner som áiti, goahti, heller, husmannsplass, jordkjeller, kirke og njalla, som alle kan være samiske hus.

NIKU arbeider for tida med digitalisering av kartopplysningene og å utarbeide en ensartet terminologi for kulturminnetyper. Det skal også utarbeides retningslinjer og formelle krav til registreringene som skal føres inn i basen. Inngangen til søk er grunnboksopplysninger. Basen inneholder data fra hele landet.

NIKU eier og vedlikeholder/ajourfører basen, Riksantikvaren står som oppdragsgiver, mens NIKU og Universitetet i Oslo står for utvikling av baseverktøyet. Tilgang til opplysningene skal være forbeholdt kulturminneforvaltningen gjennom passordbelagt inngang.

Dataene er framkommet gjennom registreringsprosjekter, bl.a. registrering for økonomisk kartverk, og ved forvaltningens arbeid med enkeltsaker gjennom mange år. Forvaltningen har rapporteringsplikt til basen for funn som gjøres i det daglige arbeidet. Det betyr at materialet har forskjellig kvalitet, bl.a. er det stor

variasjon på hvordan en kulturminnetype er betegnet. Det arbeides med kvalitetssikring av det materialet som er lagt inn, samtidig som det utarbeides nye formelle krav til nye registreringer og innlegging i basen.

5.3.5 Riksantikvarens arbeid med kulturminnebasene

Riksantikvaren arbeider imot en integrert kulturminnebase som skal dekke hele landet. Dette opplegget er redegjort for i et høringsnotat av juni 2000: Datamodell for ny kulturminnebase, i forteksten til nettutgaven av Fornminneregisteret og i nøkkelinfo om ny kulturminnebase fra Riksantikvaren mars 2002. Opplegget er at den nye kulturminnebasen skal utvikles slik at den tilfredsstiller kravene i forhold til bestemmelsene i kulturminneloven. Den skal ha fire hovedtabeller: Bygninger, ikke-bygninger, miljøer og sikringssoner. Der skal være automatisk freda kulturminner, vedtaksfreda kulturminner og kirker. Den skal være tilgjengelig på internett, med flere nivåer med tilgang, slik at deler kan være offentlig tilgjengelig, mens deler kan ha innrettet og begrenset tilgang.

Når det gjelder bygninger er opplegget at GAB-SEFRAK fortsatt skal være hovedbasen for dem. Der mangler likevel detaljert informasjon (om tilstand og fredningsvedtak) for fredete bygg og kirker. Dette vurderes lagt inn i den nye kulturminnebasen med link til GAB-SEFRAK. Når det gjelder vedlikeholdsinformasjon for bygninger kan dette løses ved egne FDV-baser (forvaltning-vedlikehold-drift) som linkes opp mot hovedbasen. Riksantikvaren gikk i dette notatet inn for at registrerte over samiske kulturminner skal beholdes i sin nåværende form, men åpner for at disse etter hvert også kan integreres i den nye kulturminnebasen.

5.4 Vurdering av kulturminnebasealternativene

5.4.1 Sørsamisk kulturminnebase

- Har en samisk tilnærming, plass til registrering av kulturminner i en samisk kontekst og en registreringsmetode som legger vekt på kulturelle prosesser i det samiske samfunnet.
- Har kartbaserte opplysninger.
- Tilgang til opplysningene kan være forbeholdt det samiske kulturminnevernarbeidet, evt. graderes på annen måte.
- Mangler verktøy til å få med nødvendige informasjon om bygninger, noe som vil kreve utvikling av databaseverktøyet.
- Dekker bare en liten del av det aktuelle området, og vil kreve stor nyregistrering av bygninger. Slik nyregistrering gjøres etter hvert eller som en samlet innsats.
- Mangler samisk terminologi.
- Mangler modul for info om bygningens tilstand.
- Vil ha problemer med kulturminner der kulturell tilknytning ikke er avklart.
- Usikkert om baseverktøyet er kompatibel til andre baser.

5.4.2 GAB/SEFRAK

- Dekker hele Sápmi, krever mest komplettering av registreringene i dette området.
- Har tilstrekkelig verktøy for opplysninger om bygninger.
- Har tilgang for hele kulturminnevernet. Kulturminner vil kunne registreres uten kulturell tilknytning, mens denne kan registreres når den er avklart.
- Har ikke samisk tilnærming.

- Mangler registrering av miljøet rundt bygningene.
- Mangler samisk terminologi.
- Mangler modul for info om bygningens tilstand.
- GAB (som er inngangen til SEFRAK) mangler plass til bygninger under 15 kvm. Har ikke registrert nye nok bygninger, registreringsgrensen er for tidlig.
- Har ikke kartbaserte opplysninger.
- Baseeier vil i 2003 utvide registeret med felt for kulturell tilknytning.
- Har plass til fritext og plass til samiske navn og terminologi etter tilleggsregistrering.
- Ikke kompatibel til andre baser, men dette er under utvikling.

5.4.3 Freddy

Dette er en base kun for freda bygninger, både vedtaksfreda og automatisk freda. De automatisk freda samiske bygningene bør kunne skrives inn her når de er ferdig tinglyst. Registeret er imidlertid ikke tilstrekkelig for registrering av hele den samiske bygningsarven.

5.4.4 Bygge en ny samisk bygningsbase

Ved et slikt alternativ kan det skreddersyes en base der alle krav er innfridd. Dette vil imidlertid koste mye og ta mye tid, mens bygningsarven forfaller. Dette alternativet anses uaktuelt og utredes ikke videre.

5.5 Forslag til tiltak for registrering av samiske bygninger

Ut fra denne gjennomgangen av utfordringer og tilgjengelig databaseverktøy er det aktuelt å foreslå et delt opplegg for registrering av samiske bygninger. Arbeidet må gjennomføres som et prosjekt med ansvaret lagt hos Sametinget.

1. Gjennomgang av SEFRAK (uten feltarbeid) for å identifisere samiske bygninger der det ikke vil være noen tvil. Det krysses av i ny rubrikk for *kulturell tilknytning* og (for de eldre enn 100 år) i rubrikk for *freda etter kulturminneloven § 4*. Registreringene kan også kompletteres med informasjon om samisk kulturell tilknytning på flere måter, slik det er vist under pkt. 6.
2. Ved saksbehandling kompletteres opplysninger i SEFRAK der en har mulighet for det.
3. Kommunevis/bygdevis nyregistrering av samiske bygninger i miljø. Lokalkjente personer fra det samiske lokalsamfunnet engasjeres til gjennomføre selve registreringa. Som mal brukes SEFRAKs miljøskjema og et bygningsskjema for hver enkelt bygning i miljøet. Det kan gis ekstra plass for informantopplysninger.
4. Opplysningene punsjes i SEFRAK og i Sametingets kulturminnebase
5. Tinglyste automatisk freda samiske bygninger føres også inn i Freddy, med opplysning om den samiske tilknytningen.
6. Som grunnlag for nyregistreringer og kompletteringar må det gjøres en gjennomgang av språk og terminologi for registreringene. Det må også jobbes med kategorier og koding for disse. En kan også vurdere helt nye maler. Nedafor finnes en gjennomgang av hvordan feltene i SEFRAK kan benyttes for tilføring av samiske kulturell tilknytning.

- For å føre inn de lokale samiske stedsnavnene og betegnelsene på eiendommen, stedet, kommunen og de registrerte husene, kan en bruke feltene 5 *Kommune*, felt 6 *Topogr. Betegn.*, felt 9 og 10 *Eiendommens navn* og felt 48 *Lokal betegnelse* med merknad.
- For å gi kulturminnet den aktuelle samiske betegnelsen kan brukes Felt 45 *Objekt*.
- Automatisk freda samiske hus kan bli registrert ved avkryssing i felt 35 *Fredning/sikring*, kulturminne-loven § 4 (automatisk freda kulturminne) og § 5 (tinglyst fredning).
- 43 *Andre opplysninger* kan brukes til å gi tilleggsopplysninger om kulturminnet, knyttet til bestemte felter i registreringen. Det kan som standard gis en opplysning i felt 43, adressert til felt 35: «automatisk freda samisk bygning» og adressert til felt 45 «samisk bygning».
- SEFRAK-malen vil også få et nytt felt for kulturell tilknytning, hvor det sannsynligvis kan krysses av for ”samisk”.

5.6 Ansvarsfordeling og samarbeidsrutiner

5.6.1 Innledning

Prosjektarbeidet startet på et tidspunkt da Sametinget ikke hadde bygningsvernkompetanse og –kapasitet i sin administrasjon. Dette har nå endret seg noe, og Sametinget kan etter hvert forestå saksbehandling på de fleste vernerverdige samiske byggverkene. Likevel vil dette ikke frata Riksantikvaren, fylkeskommunene, fylkesmennene og kommunene ansvaret for å bidra i dette arbeidet og til å vurdere samiske bygninger for tilskudd på linje med andre bygninger. Det er viktig med et tett samarbeid mellom instansene. Sjøl om ansvarsforholdene for byggverkene er fastlagt i forskriftene til loven, bør det være mulig å drøfte en annen arbeidsdeling i forbindelse med oppfølging av konkrete bygningsvernprosjekter.

Sametinget har et etablert samarbeid med kommunene i forhold til tiltak etter plan- og bygningsloven. Sametinget bør sørge for å synliggjøre for kommunene hva dette innebærer der også byggverk er berørt av tiltakene. Dette vil bli spesielt viktig framover da det fra Miljøverndepartementet legges opp til en prosess der overføring av oppgaver, ansvar og myndighet i kulturminnevernet til kommunene skal skje i perioden 2002-2005 (NOU 2002:1:106). En slik mulig myndighetsoverføring er også utredet i St. meld nr. 31 (2000-2001). Kommune, fylke, stat – en bedre oppgavefordeling.

5.6.2 Sametingets arbeidsoppgaver i bygningsvernet

Sametinget har det overordnede ansvaret for å registrere samiske bygningskulturminner. Her vil en i noen tilfeller måtte gjøre en omfattende faglig vurdering for å kunne identifisere huset som samisk. Ansvaret omfatter også innføring i kulturminnebaser. Innføring i kulturminnebaser kan også skje etter henvendelse fra de andre instansene i kulturminnevernet. Her bør settes inn et registreringsarbeid på prosjektbasis for raskt å få et godt grunnlag for å ta vare på den samiske bygningsarven. Sametinget kan i enkelte tilfeller få andre, for eksempel bygdelag, å registrere kulturminner i avgrensede områder. Dette må i tilfelle skje i forståelse med og etter faglig veiledning fra Sametinget.

Sametinget må følge opp bygningsvernsakene, både de automatisk freda bygningene, vedtaksfreda bygningene og andre verneverdige bygninger. For de freda bygningene bør legges opp til et arbeid beslektet med det som er gjennomført for middelalderprosjektet til Riksantikvaren. En slik satsing vil

sørge for å få satt bygningene i stand, og senere må tilstanden følges opp. Sametingets tilskuddsmidler vil kunne benyttes til bygninger, og arbeidet med tilskuddssaker vil utgjøre en stor arbeidsmengde.

Ansvar for tinglysning av de automatisk freda kulturminnene er i dag tillagt Riksantikvaren. Sametinget bør likevel engasjere seg i forberedende saksbehandling for de enkelte sakene. For å få arbeidet satt i gang, må Sametinget også i samråd med Riksantikvaren utarbeide standarder for dette arbeidet.

I forbindelse med arbeider på automatisk freda byggverk må Sametingets fagadministrasjon ha hovedansvaret for saksbehandling av dispensasjoner, med tilrådning overfor Riksantikvaren som i dag har dispensasjonsmyndigheten etter loven.

Når kommunene sender sine arealplan- og byggesaker på høring, må det bygningsvernfarelige også vurderes i de uttalelsene Sametinget avgir. Her er det viktig å være spesielt oppmerksom på at det kan finnes automatisk freda samiske hus i planområdene.

Sametinget kan ta initiativ til å vedtaksfreda samiske byggverk der en anser dette for viktig. Sametinget må ta ansvar for faglig vurdering og lokal fredningsprosess fram til vedtak som skal gjøres av Riksantikvaren. Sametinget kan også på tilsvarende måte ta initiativ til å freda område rundt et freda byggverk eller et kulturmiljø der viktige byggverk inngår, fram til vedtak som skal gjøres av Riksantikvaren. Sametinget kan bruke utvidet sikringssone rundt automatisk freda byggverk der en anser det truet.

Der forvaltningen ber om det, bør Sametinget avgi uttalelser, gi veiledning og informasjon om samiske byggverk til andre forvaltningsledd, til kommuner, fylkeskommuner, fylkesmenn og Riksantikvar om samiske bygninger.

I saksbehandlingen av bygningsvernsakene vil Sametinget trenge egen arkiver med dokumentasjonsmateriale om bygningene, både av kulturhistorisk materiale, tilstandsanalyser, planer for i standsetting, fotografier, oppmålinger og velfungerende kulturminnebaser, foruten sjølve saksbehandlingsarkivet. Et spesielt arkiv for de automatisk freda bygningene vil måtte bli et del av dette arkivet. Riksantikvaren vil kunne veilede i dette arbeidet. Arkivene må bygges opp, både i løpet av saksbehandlingen og ved å kopiere deler av fylkeskommunenes arkiver. Sametinget bør gjennomgå de fylkeskommunale bygningsvernarkivene og plukke ut nødvendig materiale for kopiering. Til arbeidet med å identifisere samiske byggverk må bygges opp nødvendige lokale litteratursamlinger og utarbeides litteraturlister.

Dette prosjektet har skaffet kunnskaper for det samiske bygningsvernet. Det er likevel behov for mer kunnskap og utvikling. Sametinget bør virke til videre forskning og utvikling der samiske byggverk står i fokus. Kompetansen hos Sametingets fagadministrasjon på bygningsvernsspørsmål må bygges opp og vedlikeholdes.

Ved behov bør Sametinget invitere den øvrige kulturminnevernforvaltninga til drøftings- og informasjonsmøter om bygningsvernsaker.

5.6.3 Kommunene

I forbindelse med byggesaker etter plan- og bygningsloven må kommunene være oppmerksom på den samiske bygningsarvens spesielle status etter kulturminneloven. De må høre sakene hos Sametinget før de eventuelt innvilger tillatelse til endring eller riving, i alle de saker der det kan være noen usikkerhet om statusen til bygningen. Dette gjelder også ved nyere bygninger, også bygninger bygd etter krigen.

Kommunene må følge opp pålegg og anbefalinger gitt av Sametinget i sine vedtak i enkeltsakene, dessuten informere publikum og huseiere om statusen til samiske byggverk. Aktuelle kommunene bør være spesielt oppmerksom på byggearbeider på hus mindre enn 15 m², da disse kan være automatisk freda samiske byggverk.

Kommunene må innarbeide hensyn til samiske byggverk i sine arealplaner. Dette kan gjøres gjennom å sende planene på høring til Sametinget og innarbeide dets uttalelser i sine arealplaner. Kommunene har også mulighet til å knytte seg til GAB-SEFRAK databasen og benytte informasjonen om bygninger derfra i sitt planarbeid.

5.6.4 Fylkeskommunene

Fylkeskommunene har lang fartstid i bygningsvernet. Det betyr bl.a. at de har fagfolk, kunnskaper, rutiner og arkiver. Det vil være viktig for Sametinget å få tilgang til arkivmateriale om samiske hus og hjelp ved forespørsel til vurdering av konkrete saker. Fylkeskommunene bør kunne imøtekomme Sametingets ønske om å kopiere utvalgt arkivmateriale. Der fylkeskommunene registrerer samiske hus, må de sende kopi av materialet til Sametinget.

Fylkeskommunene bør vurdere også samiske bygninger for tildeling av sine bygningsvernmidler til istandsetting. Spesielt automatisk freda samiske bygninger bør være aktuelle for tilskudd fra fylkeskommunale midler.

Samarbeid om bygningsvernsaker bør kunne innarbeides i de samarbeidsrutinene som allerede er etablert mellom Sametinget og de forskjellige fylkeskommunene omkring de arkeologiske sakene. Her avholdes med mellomrom møter mellom fylkeskommunene og Sametinget, der sesongens saker og opplegg for eventuelt felles arbeid diskuteres.

Fylkeskommuner og Sametinget bør samarbeide om prosjekter innfor bygningsvern. Fylkeskommuner kan etter avtale forestå arbeid på samiske byggverk og motsatt.

5.6.5 Fylkesmannens landbruksavdeling

Fylkesmannens landbruksavdeling har forvaltningen av landbrukets tilskuddsmidler til kulturminnevern, tiltak i jordbrukets kulturlandskap (STILK). En god del av disse midlene går til bygningsvern, og det er etablert et formelt samarbeid i den såkalte kulturlandskapsgruppa, der landbruksavdelinga er sekretariat, med tildeling av tilskudd og behandling av eventuelle klager. Sametinget deltar i dette samarbeidet på fylkesnivå og innkalles bl.a. til halvårlige møter. Avdelinga bør i saksbehandlninga høre sakene hos Sametinget før innstilling legges fram for gruppa, slik det gjøres i dag. I veiledning overfor de kommunale jordbrukskontorene bør fylkesmannens landbruksavdeling vektlegge og informere om samiske byggverk sin særstilling. Sametinget må også engasjeres i forhold til de nye miljøplaner for gårdsbruk som landbruksmyndighetene skal arbeide med.

5.6.6 Riksantikvaren

Riksantikvaren har fortsatt ansvar for en del saksbehandling og vedtak etter kulturminneloven i forhold til samiske byggverk. Det dreier seg om tinglysing, vedtaksfredning, dispensasjons- og klagebehandling. Sametinget vil måtte gjøre det meste av forberedende saksbehandling på disse temaene, mens Riksantikvaren vil stå for vedtakene. Det vil være naturlig at Riksantikvaren tillegger Sametingets forvaltningsuttalelser i samiske bygningsvernspørsmål avgjørende vekt. Utover dette bør Riksantikvaren benytte Sametingets kunnskaper som fagorgan der spørsmål tilknyttet bygningsvern generelt og samisk bygningsvern spesielt skal behandles.

5.6.7 Forvaltningsmuseene

Forvaltningsmuseene er tillagt en høringsfunksjon for Riksantikvaren i forhold til dispensasjonsbehandling etter § 8. Det er naturlig at Riksantikvarens sjøl står for innhenting av disse uttalelsene der samiske bygninger er temaet.

5.7 Behov for stillinger i det samiske bygningsvernet

Det er ca 1200 automatisk freda samiske bygninger (se 5.0.1). Utover dette vil det være svært mange samiske byggverk bygd i perioden 1900 til 1950, hvorav mange vil være verneverdige. Disse husene og de miljøene de er deler av, som vil være spredd over seks fylker og ca 140 kommuner, er arbeidsområdet for det samiske bygningsvernet. Mange av byggverkene er i dårlig stand og det mangler dessuten databaser med oversikter over hvor de finnes. Tilstanden til freda og verneverdige bygninger generelt i Norge er ikke tilfredsstillende (NOU 2002:1:99). Kulturminnevernet har et stort etterslep og det er stort behov for å øke bemanninga, både i Sametinget og fylkeskommunene (NOU 2002:1:100). Det samiske bygningsvernet skal både ta igjen det generelle etterslepet og etablere en ny forvaltning. Dette betyr at det trengs store resurser, både bemanningsmessig og ellers. I en fase hvor en jobber med etableringa, spesielt registreringer og identifisering av samiske byggverk, bør det settes inn ekstra folk i en innkjøringsfase på 2-3 år. Senere kan en etablere en lavere fast bemanning, samtidig som en har øye for at aktivitet i det samiske bygningsvernet vil kunne generere mer forespørsel og igjen mer arbeid. Dette vil utgjøre fire-fem stillinger på permanent basis og kanskje tre på prosjektbasis.

Et utgangspunkt kan være at hvert av de fire distriktskontorene til Sametingets kulturminnevern bør ha en fast saksbehandler på bygningsvern. En lokal plassering av fagfolkene er også viktig ut fra behov for utvikling av lokalkunnskap over det store forvaltningsområdet. I tillegg bør det engasjeres prosjektpersonale til registrering og annet prosjektbasert arbeid. Sametinget bør også ha mulighet til å engasjere håndverkere til konkret arbeid og til å utvikle rutiner for restaurering.

Riksantikvaren har i dag ansvaret for tinglysning av automatisk freda samiske byggverk. Det bør knyttes en stillingsressurs til dette arbeidet, som kan overføres til Sametinget, ved endring av ansvaret for dette arbeidet.

Kap. 6 Lovgrunnlag og forvaltningspraksis i samisk bygningsvern

6.0.1 Innledning

Sentrale lover i forvaltninga av samiske bygninger er lov av 9. juni 1978 nr 50 (kulturminneloven) og plan- og bygningsloven av 14. juni 1985 nr 77. Dette kapitlet vil gjennomgå viktige bestemmelser for samisk bygningsvern i disse to lovene. I tilknytning til arbeidet med verneplanen er det kommet forslag fra flere hold om endring av kulturminneloven. Disse forslagene er også kommentert av Sametinget gjennom flere høringsuttalelser til forskjellige departementale høringer til endring av lov og forskrifter. Dette kapitlet vil ta for seg disse forskjellige endingsforslagene. Utover dette inneholder kapitlet en drøfting av lovanvendelsen med hovedvekt på vurdering av inngrep i automatisk freda samiske byggverk. Siste del vil ta for seg samarbeidsrutiner i det samiske bygningsvernet.

6.1 Kulturminneloven

Siste endringer i kulturminneloven skjedde ved lov av 3. mars 2000 nr 14. Til loven hører forskrifter som fastsetter faglig ansvarsfordeling, ”ansvarsforskriften”. Denne ble vedtatt 29. mai 2000, med endring av 17. januar 2001.

6.1.1 Automatisk freda samiske kulturminner eldre enn 100 år, inkludert byggverk.

Kulturminneloven § 4 annet ledd fastslår at *samiske kulturminner eldre enn 100 år* er automatisk freda. Denne bestemmelsen gjelder også byggverk av alle slag, og gir dem slik en automatisk og sterk beskyttelse uansett om de er registrert eller ikke. Byggverk kan registreres eller avmerkes i GAB-registeret som automatisk fredet. Myndighet til dette har Riksantikvaren og bemyndigete instanser, bl.a. Sametinget. Er et byggverk registrert eller avmerket i GAB-registeret som automatisk fredet skal det regnes som automatisk freda, sjøl om slik registrering kan påklages til departementet som har det siste ordet ved uenighet. (jf. § 4 femte ledd).

§ 3 første ledd fastsetter behandlingen av automatisk freda kulturminner: *Det er forbudt å skade, ødelegge, grave ut, forandre, flytte, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk freda kulturminne, eller framkalle fare for at dette kan skje.* Sametinget gir tilråding til Riksantikvaren om det skal gis tillatelse til inngrep i samiske kulturminner, (jf. § 8 første ledd).

Rundt et automatisk freda kulturminne er det en generell sikringssone på fem meter, (jf. § 6 annet ledd) Det kan fastsettes særskilt sikringssone rundt et automatisk freda kulturminne for å verne det, (jf. § 6 første ledd). Sametinget har myndighet til å fastsette slik sikringssone rundt et samisk kulturminne. Vedtak om særskilt sikringssone skal tinglyses etter § 22 femte ledd.

Område rundt et freda kulturminne kan fredes, (jf. § 19). Myndighet til dette er det bare Riksantikvaren som har. Slik fredning skal tinglyses (jf. § 22 femte ledd).

Automatisk freda byggverk med tilhørende sikringssone skal tinglyses (jf. § 5). Til dette er det bare Riksantikvaren som har myndighet.

Det kan gis tillatelse (såkalt dispensasjon) til inngrep i automatisk freda kulturminner etter nærmere vilkår (jf. § 8 første, annet og fjerde ledd). Tiltak skal meldes til Sametinget. Om og på hvilke vilkår dispensasjon innvilges, avgjøres av Riksantikvaren etter saksbehandling hvor Sametinget saksforbereder med tilråding og landsdelsmuseene kan gi innspill.

Det kan gis dispensasjon til tiltak i områder freda etter § 19 tredje ledd, for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i det freda området. Sametinget har myndighet til å gi slik dispensasjon hvor Sametinget ihtt fredningsforskrift er gitt forvaltningsmyndigheten for området. Sametinget har i slike områder hjemmel til å gjennomføre skjøtsel, som anses for nødvendig av hensynet til formålet med fredningen, jf. § 21.

Vedkommende myndighet har adgang til å *søke etter, registrere, avbilde, holde i stand, restaurere, bygge opp igjen, flytte og gjerde inn automatisk freda kulturminner og gjøre de tiltak som trengs til pleie og anskueliggjøring av dem, herunder rydde området omkring*, (jf. § 11 første ledd bokstav a). Sametinget har slik myndighet for samiske kulturminner.

Ved planlegging av offentlige og større private tiltak plikter den ansvarlige leder å få undersøkt om tiltaket vil virke inn på automatisk freda kulturminner på en slik måte som er nevnt i § 3, (jf. §9). Denne undersøkelsesplikten oppfylles ved at plan over tiltaket sendes Sametinget til uttalelse. Sametinget har myndighet til å gjennomføre slike undersøkelser og avgjøre om eller på hvilken måte tiltaket kan gjennomføres. Ved mindre, private tiltak som krever offentlig tillatelse, har statlige, fylkeskommunale og kommunale organer meldeplikt til Sametinget, (jf. § 25).

Utgifter til slik gransking eller særskilte tiltak for å verne automatisk freda kulturminner på grunn tiltak som er nevnt i §§ 8 og 9 - tillatelse til inngrep - skal i utgangspunktet bæres av tiltakshaveren, (jf. § 10).

Der det skal gjøres tiltak i overensstemmelse med vedtatt reguleringsplan, faller undersøkelsesplikten bort, (jf. § 8 fjerde ledd).

6.1.2 Vedtaksfreda samiske byggverk

Samiske bygninger som ikke er automatisk freda eller kan fredes etter bestemmelsen i § 15. Det er vanlig at det enkelte fredningsvedtaket inneholder nærmere regler om fredninga. Hvis slike regler ikke er vedtatt, gjelder standardregelen om at bare vanlig vedlikehold er tillatt på de vedtaksfreda bygningene, (jf. § 15 fjerde ledd). Det er Riksantikvaren som har myndighet til å vedta fredning etter §15.

For arbeider på vedtaksfreda bygninger kan det i særlige tilfeller gis dispensasjon for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i det fredete kulturminnet, (jf. § 15a). Sametinget har myndighet til å avgjøre slike dispensasjonsspørsmål for samiske bygninger. Blir det satt vilkår for dispensasjonen som fordyrer arbeidet, skal eier få helt eller delvis vederlag for denne utgiftsøkningen.

Hvis det er utført arbeider eller påført skade på freda bygninger i strid med fredninga, kan det gis pålegg om utbedring, (jf. § 16). Myndighet til slikt pålegg har Riksantikvaren. Denne bestemmelsen gjelder vedtaksfreda byggverk. For automatisk freda byggverk finnes ingen tilsvarende bestemmelse.

Ved forfall av freda bygning kan det gis pålegg om vedlikehold etter undersøkelse, (jf. § 17). Sametinget har myndighet til å gi slikt pålegg, etter samtykke av Riksantikvaren.

Ved brann av freda bygning plikter eier å melde fra til Sametinget, som så skal avgjøre hvordan bygningen skal settes i stand, (jf. § 18 første ledd) Forsikringsselskap hvor freda bygning er forsikret, plikter å melde fra til Sametinget om brannen. Sametinget skal avgjøre hvordan bygningen skal i standsettes før forsikringssum utbetales, (jf. 18 annet ledd).

Bygninger som er kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kan fredes etter § 15. Riksantikvaren på vegne av departementet har myndighet til å vedta slik fredning. Initiativ og saksforberedelse kan komme fra Sametinget eller andre. Loven inneholder saksbehandlingsregler for slike vedtak, (jf. § 22).

Riksantikvarens har også utarbeidet detaljerte retningslinjer for saksbehandlingsgangen og innholdet i fredningsvedtak.

Midlertidig fredning kan vedtas inntil slik fredningssak er avgjort, (§ 22 fjerde punktum). Sametinget har myndighet til dette.

6.1.3 Andre kategorier bygninger

Kulturminneloven inneholder bestemmelser om andre kategorier byggverk, (jf. §§ 4 tredje ledd og 25). Dette er bestemmelser som er uaktuelle for samiske byggverk, da bestemmelsen av automatisk fredning ved 100 års alder uansett vil gå foran.

6.2 Plan- og bygningsloven

Plan- og bygningsloven av 14. juni 1985 nr. 77, sist endret ved lov den 14. des. 2001 nr 98, (pbl). Til loven har departementet vedtatt forskrifter som utfyller bestemmelsene i loven, bl.a. Forskrift om saksbehandling og kontroll i byggesaker av 22. mai 1997. Den enkelte kommune kan også vedta vedtekt til loven, noe mange av våre kommuner har gjort. Slik vedtekt må godkjennes av departementet. Mulighetene til å beskytte samiske bygninger gjennom bygningsloven ligger på to plan, innafor arealplaner og i den enkelte bygningssak.

6.2.1 Beskyttelse av samiske hus gjennom arealplaner

I arealdelen i kommuneplan skal i nødvendig utstrekning angi *områder som er båndlagt eller skal båndlegges for nærmere angitte formål i medhold av denne eller andre lover*, jf. § 20 – 4 første ledd nr 4. Det betyr at arealer med verdifulle samiske hus kan beskyttes gjennom båndlegging i kommuneplanen. Virkningen av arealdelen er begrenset til 4 år fra planen er vedtatt av kommunestyret, men kan forlenges av departementet kan etter søknad med to år, jf. § 20 – 6. Dette betyr at ikke-fredete bygninger som er vernet ved båndleggingsvedtak må følges opp med reguleringsplan, bebyggelsesplan eller fredning innen fire år.

Områder med *bygninger og anlegg som på grunn av historisk, antikvarisk eller annen kulturell verdi skal bevares* kan reguleres til spesialområder i reguleringsplan, (jf. § 25 første ledd nr 6). Dette gjøres ved avmerking på plankartet og ved å gi retningslinjer gjennom bestemmelser. Dersom forvaltningen ikke krever regulering til spesialområde med formål bevaring, evt. ved en innsigelse, og reguleringsplanen deretter godkjennes, er de faktiske muligheter for å drive et aktivt vern av automatisk

fredete byggverk redusert. Dette er ikke fordi kulturminnelovens fredningsbestemmelse er opphevet, men fordi tillatelse til inngrep ikke lenger skal innhentes (jfr. kulturminneloven § 8 fjerde ledd). Det samme gjelder for områder som i kommuneplanens arealdel er lagt ut til byggeområder, og myndigheten har sagt seg enig i arealbruken.

Både arealdelen av kommuneplan og reguleringsplan kan stille krav om bebyggelsesplan, (jfr. § 28 – 2). Det betyr av beskyttelse av samiske bygninger kan innarbeides på mange nivåer i arealplanverket. Sametinget har innsigelsesmyndighet både til kommuneplan, reguleringsplan og bebyggelsesplan, og kan på den måten kreve tatt inn bestemmelser som beskytter bygningene.

Gamlestua på Menna/Persen-gården, Gdått (Sandnes) Mátta-Várjjat (Sør-Varanger) sto i veien for reutvidelse og har vært gjennom en lang planprosess etter plan- og bygningsloven
Foto: Ragna Kvendset

Njallaen på Husmmagieddi (Husmannsjord) i Skánik (Skåne) ble nektet revet av kommunen under henvisning til kulturminnelovens fredningsbestemmelser for samiske kulturminner.

6.2.2 Beskyttelse av samiske hus gjennom byggesaker

Kapittel XV i loven omhandler bestående byggverk. Viktig er også Kapittel XVI med saksbehandlingsregler. I prinsippet skal alle bygge- og rivearbeider omsøkes til kommunen, og de kan ikke utføres før tillatelse derfra foreligger. Ved byggesaker som omhandler endring, reparasjon eller bruksendring av bestående byggverk, kan kommunen stille krav til dette arbeidet, jf. § 87. Ved riving av hus skal tiltakshaver søke kommunen, og kommunen kan avslå riving, jf. § 93. Ved endring av bestående byggverk skal kommunen *se til at historisk, arkitektonisk eller annen kulturell verdi som knytter seg til et byggverks ytre, så vidt mulig blir bevart*, jf. § 92-3.

Kommunene skal legge tiltak fram for vedkommende myndighet når tiltaket krever tillatelse eller samtykke, jf. § 95 nr. 2. Tiltak som vil virke inn på automatisk fredete samiske kulturminner, og som ikke er i tråd med godkjent regulerings- eller bebyggelsesplan, skal forelegges Sametinget.

Det er viktig å være klar over unntaksbestemmelsene i de sentrale forskriftene til plan- og bygningsloven, der det ikke kreves søknad eller melding for byggearbeider når det gjelder oppføring av nye bygg på inntil 15 m². heller ikke mindre tiltak i eksisterende bygg krever melding, jf. Byggeforskriftene § 7.

Kommunenens digitaliserte kartopplysninger har ikke som standard registrert hus under 15 m² grunnflate. Denne unntaksbestemmelsen og manglende kartopplysninger kan ramme viktige samiske hus, spesielt når vi vet at de fleste stabbur er mindre enn 15 m².

6.3 Drøfting av endringer av lov og forskrifter

6.3.1 Innledning

Sametinget (tidligere Samisk kulturminneråd) har gitt innspill gjennom høringsuttalelser til endringsforslag til kulturminneloven. Det er også kommet innspill til endringer fra annet hold. Ut fra dette vil en drøfte fem forslag til endringer, fire til loven og en til forskriftene. Dette dreier seg om endret meldepliktgrense for inngrep i byggverk, opphevelse av fredningsbestemmelsene for samiske byggverk, fast fredningsgrense for samiske byggverk, endring av dispensasjonsadgangen etter § 8 og delegert myndighet for visse avgjørelser etter kulturminneloven.

6.3.2 Sametingets innspill i høringsuttalelser

Forslag til endringer til kulturminneloven, høring i 1998, vedtatt og trådt i kraft fra 3. mars 2000.

Innspill etter Sak 22/98 fra Samisk kulturminneråd til flg. punkter:

- Arbeide videre med spørsmålet om en geografisk differensiert fredningsgrense
- Vurdere et lovendringsforslag om at vedkommende myndighet (SD) skal kunne bestemme om en automatisk freda stående bygning skal være freda.
- Vurdere dispensasjonsadgangen etter § 8 første ledd og §15 bokstav a og evt. foreslå § 8 første ledd endret i stedet for at automatisk freda bygninger skal dispensasjonsbehandles etter forskjellige paragrafer etter hvor gamle de er.
- Forholdet til verneverdige samiske bygninger yngre enn 100 år bør vurderes.

Forslag til endring av forskrift om faglig ansvarsfordeling og delegering av myndighet etter kulturminneloven, høring i 2000, vedtatt og gjort gjeldende fra 29 mai 2000.

Innspill etter Sak 44/00 fra Samisk kulturminneråd til flg. punkter:

- Tinglysingsmyndighet for freda samiske bygninger bør ligge hos Skmr (SD)
- Det bør settes av betydelige resurser til dette tinglysingsarbeidet.
- Det bør vurderes om Skmr (SD) skal tillegges den endelige dispensasjonsmyndighet for alle samiske kulturminner.
- Forvaltningsuttalelser (i frigivingssaker) fra landsdelsmuseene bør ikke telle mer enn de fra Skmr (SD) når det dreier seg om samiske kulturminner.

Utkast til retningslinjer/veileder for behandling av dispensasjonssaker etter § 8. Denne veilederen er ennå ikke vedtatt.

Innspill til flg. punkter:

- Gjennomgår saksgangsregler og sier at SD skal sende sine uttalelser rett til RA, med kopi til forvaltningsmuseene og NIKU.

6.3.3 Meldepliktgrense for inngrep i samiske hus.

Kulturminneloven inneholder en bestemmelse om kommunal meldeplikt ved søknad om riving eller endring av byggverk oppført før 1850. Denne bestemmelsen har ingen betydning for verneverdig samisk bebyggelse. For å hindre kommuner i å tillate inngrep på automatisk freda eller verneverdige samiske byggverk er det viktig at kommunene er klar over statusen til samiske kulturminner og at det kan finnes slike byggverk i deres kommune. Det bør derfor vurderes å innføre en meldepliktgrense på 1950 ved samiske byggverk. En slik regel kunne være geografisk avgrenset til aktuelle kommuner eller for Sametingets forvaltningsområde i dag, alle kommuner i de fire nordligste fylkene, 15 i Sør-Trøndelag og fem i Hedmark.

6.3.4 Opphevelse av fredningsbestemmelse for automatisk freda samiske byggverk

Fredningsgrensen på 100 år gjelder samiske byggverk som en kategori samiske kulturminner. Etter bestemmelsen er samiske kulturminner fredet i samme øyeblikk som de er påvist. Innvendinger mot denne bestemmelsen spesielt for byggverk går ut på at mange aktuelle byggverk vil være så dårlige eller så lite verneverdige at det vil være lite hensiktsmessig å ha dem bevart som freda kulturminner. Et slikt syn ønsker en bestemmelse i loven der vedkommende myndighet, dvs. Sametinget, har adgang til å bestemme at enkelte bygninger ikke skal være freda, slik det gjelder for nyere automatisk freda byggverk (1557-1650), jf. § 4 tredje ledd. Et slik avgjørelse måtte baseres i en vurdering av at byggverket er så endret at det ikke var rimelig å regne det som freda etter loven.

Samisk kulturminneråd sa i sin uttalelse fra mars 2000 at en kunne vurdere en slik lovendring. En slik bestemmelse vil imidlertid kunne svekke det generelle fredningsvernet for samiske byggverk. Det vil bli gitt det inntrykk at de samiske bygningene ikke i utgangspunktet er verdig en fredning. Den vil også føre til mye arbeid for forvaltningen i forbindelse med vurderingen av verneverdi. Hvis situasjonen for enkelte automatisk freda samiske byggverk er slik at den er verdiløs som freda, bør saksbehandlingen gå ut på å gi dispensasjon etter § 8 til fjerning av bygningen. En vil derfor ikke anbefale en slik bestemmelse tatt inn i loven.

6.3.5 Fast fredningsgrense for samiske byggverk

100 års fredningsgrense for samiske byggverk gjør at det jevnlig er byggverk som faller inn under fredningsgrensa. Mengden automatisk freda byggverk vil kunne stige kraftig i framtida, og bestemmelsen kan bli vanskelig å forholde seg til. Hvis bestemmelsen beholdes videre i mange år framover, vil konsekvensen bli at dagens Block-Watne hus i samebygder vil være automatisk freda om ca 70 år. Forberedelsene til lovbestemmelsene i kulturminneloven § 4 annet ledd sier ikke noe om hva denne bestemmelsen var ment å skulle fange opp. Kanskje er den et uttrykk for at den samiske kulturen er gitt plass til å leve videre, og at den fortsatt vil ha behov for spesielt vern for sine kulturminner.

Samisk kulturminneråd anbefalte i sin uttalelse fra mars 2000 å jobbe med spørsmålet om geografisk differensiert fredningsgrense. Siden de fleste samiske hus i Nord-Troms og Finnmark ble brent i 1944,

kunne det være aktuelt å ha en yngre fredningsgrense her enn i resten av Sápmi. Feltmaterialet til prosjektet viser imidlertid at den samiske bygningsarven er vel så truet i områder lengre sør, (se for eksempel avsnittet om Moskauvotna (Ullsfjorden). De nærmeste 20 år er det ingen fare for at den freda bygningsarven skal få for stort omfang eller omfatte for stor del av bygningsmassen. Foreløpig anbefaler en ikke å endre dagens regler. Dette spørsmålet bør tas opp igjen når en har vunnet flere erfaringer med det samiske bygningsvernet og en 100 års fredningsgrense.

6.3.6 Endring av dispensasjonsadgangen etter § 8.

De siste endringene i kulturminneloven har medført en slags klassifisering av automatisk freda byggverk i forhold til alder, gjennom at de skal dispensasjonsbehandles etter forskjellige paragrafer, (8 og 15). Dette har gjort det aktuelt å foreslå at samiske byggverk skal dispensasjonsbehandles etter § 15, og at dette skal passe bedre. Inn i denne debatten er også trukket det synet at alle arbeider på automatisk freda samiske bygninger må dispensasjonsbehandles etter kulturminneloven. Som gjennomgått under avsnitt 4.2.3 anser en det ikke å være en dispensasjonssak at bygninger blir reparert med tradisjonelle metoder. Dette er også et syn som er anvendt i forhold til de automatisk freda husene fra middelalderen, der Riksantikvaren har hatt forvaltningsmyndigheten. I forhold til den lovtolkinga det er lagt opp til i etterfølgende avsnitt.6.3 her, ser en ingen grunn til å endre § 8. Et annet spørsmål er om en bør vurdere å tillegge Sametinget den endelige dispensasjonsmyndigheten for alle samiske kulturminner, i tråd med Samisk kulturminneråd sin uttalelse av mai 2000. Den saken hører vel hjemme i en annen sammenheng enn her.

6.3.7 Delegert myndighet etter forskriftene

Myndighet etter den nye bestemmelsen om tinglysning av automatisk freda samiske byggverk er lagt til Riksantikvaren. Arbeidet som følger med denne myndigheten vil bestå i å identifisere samiske byggverk gjennom å befare, innhente intervjuopplysninger og studere andre kilder. Dette arbeidet forutsetter grundige kunnskaper om samisk historie. De nye kunnskapene som arbeidet på den måten gjør allment tilgjengelig, vil være viktig i arbeidet med å styrke og videreføre samisk kultur. En ser det derfor som naturlig at myndigheten og resursene til dette arbeidet blir tillagt Sametinget, jf. uttalelse fra Samisk kulturminneråd i sak 40/00.

6.4 Lovanvendelse

6.4.1 Hva er et samisk hus?

Kulturminnelovens bestemmelser om beskyttelse og behandling av samiske kulturminner gjelder også kulturminnetypen hus, i loven kalt byggverk. De andre samiske kulturminnekategoriene er mer avklart og akseptert i forvaltning for mange år siden. For å kunne anvende kulturminnelovens bestemmelser om samiske kulturminner på den aktuelle bygningen, må den identifiseres som samisk kulturminne, (jf. Kap. 2). Identifiseringa av et byggverk som samisk kulturminne vil ha to viktige følger for kulturminnevernforvaltningen; den ene at huset er omfattet av automatisk fredning etter kulturminneloven § 4,2, (hvis byggverket er over 100 år gammelt) det andre er at Sametinget skal ha forvaltningsansvaret over

kulturminnet. Til bruk i det daglige forvaltningsarbeidet vil det være aktuelt å utarbeide et veiledningsmateriale til arbeidet med identifisering av samiske byggverk.

6.4.2 Registrering og tinglysing av automatisk freda samisk byggverk

Byggverket er automatisk freda, statusen er ikke avhengig av registrering, heller ikke av tinglysing, sjøl om både registrering og tinglysing vil være med på å gjøre fredningsstatusen kjent. Registreringa av byggverket vil også måtte være knyttet til identifiseringa av det som et samisk kulturminne. Ansvar for denne påvisninga ligger i hovedsak hos Sametinget, men kan påklages til departementet, jf. kulturminneloven § 4 sjette ledd. Etter slik registrering bør kulturminnet føres inn i kulturminnebasene. Dette kan gjøres etter hver enkelt sak eller som resultat av en større registrering.

Sametinget har rett til å foreta registrering av kulturminner uten å høre saken hos noen. Likevel vil det være naturlig å være forsiktig med slik registrering der det er grunn til å anta at det kan være ulike oppfatninger om kulturell tilknytning. Samtidig må en ikke være for tilbakeholden der verdifulle samiske kulturminner er truet. Et alternativ kan i noen tilfeller være å høre saken hos eier før en avgjør spørsmålet. Eier vil kunne gå til det skritt å påklage en slik registrering.

Innføringen i kulturminnebasen bør etterfølges av tinglysing med standard melding til eier og kommune. Tinglysinga må etter gjeldende bestemmelser gjøres av Riksantikvaren. På sikt bør tinglysingsmyndigheten overføres til Sametinget, (se eget avsnitt om forslag til endringer av kulturminneloven.) Sikringssonen rundt kulturminnet vil høre med i tinglysinga. Her er mulighet for å vedta spesiell sikringssone etter § 6. Det er mest sannsynlig at det vanlige blir lovens 5 m som sikringssone. Det må imidlertid være plass til på tinglysinga å beskrive en spesiell sikringssone. Det bør utarbeides standard formularer for tinglysingsoperasjonen

6.5 Behandling av inngrep i automatisk freda samisk byggverk.

Innledning

Saksbehandling for dispensasjon for inngrep i automatisk freda samiske byggverk er ikke gjennomført i særlig grad. Dette gjelder både der bygningen blir berørt pga tiltak i dens nærområde og ved tiltak på selve bygningen. Dette avsnittet skal drøfte en framgangsmåte for slik saksbehandling. Dette gjelder både valg av paragrafer i kulturminneloven og vurdering av i hvilken grad inngrep vil kreve dispensasjonsbehandling.

Det har vært lansert noen tolkninger av loven for denne behandlings:

- Alle arbeider på automatisk freda bygninger framkaller krav om dispensasjonsbehandling etter § 8. Siden all denne dispensasjonsbehandlinga vil framkalle en uholdbar situasjon i forvaltningen i forhold til dagens resurser, knyttes denne tolkningen opp mot et forslag om å være tilbakeholden med identifiseringa av samiske byggverk eller arbeide for endringa av kulturminnelova for å få færre automatisk freda byggverk.
- Siden § 8 er lite tilpasset bygninger mens §15 a er tilpasset bygninger, er en mulig løsning å bruke denne paragrafen. Særlig sett i lys av at dispensasjon for de nyere automatisk freda byggverkene (1537-1649) skal skje etter § 15 a.

- I sin saksbehandling fram til nå har Sametinget praktisert at istandsetting av freda hus ikke krever dispensasjon etter kulturminneloven. En har kanskje mer hellet mot å se på det som en skjøtsel etter § 11, men uten å henvise til paragrafen.

Endring av kulturminneloven eller nedtoning av identifiseringa av samiske byggverk vil svekke det spesialvernet samiske kulturminner har fått gjennom kulturminneloven. Standpunktet om at alle vedlikeholds- og restaureringsarbeider må dispensasjonsbehandles er en tolking som er lite forenlig med arbeidet for levende samiske bygder der de gamle husa inngår i det nye samfunnet. En anser ikke dette som noen aktuell veier for å løse spørsmålet om dispensasjonsbehandlinga i det samiske bygningsvernet.

Også detaljer er viktig i spørsmål om inngrep i automatisk ferdre samiske byggverk, som på disse

forseggjorte dørene i Deatnu (Tana), på en áiti i Sirbmá og en láhtu i Bievra.

Skjøtsel etter § 11

Riksantikvarens publikasjoner i løbldsystem gjennomgår skjøtsel og sikring av automatisk freda arkeologiske kulturminner. Å sikre kulturminnene mot skader, ødeleggelse og forfall er viktige mål i forvaltningsarbeidet. Dette gjøres både gjennom båndlegging etter plan- og bygningsloven, ved utvidet fredning etter kulturminneloven og i skjøtels- og formidlings-arbeidet. Konkret sikring kan gjøres på mange måter, og Riksantikvarens retningslinjer gjennomgår noen av dem. Felles for disse er at de skal hindre videre forfall av kulturminnet. Restaurering er en av de skjøtselstiltaka som gjennomgås, hvor opplegget er å sette i stand, bygge opp igjen, tilbakeføre. Restaureringen kan ha minst to motiver: Forhindre videre forfall og gi kulturminnet en form og et utseende som man tror eller vet det har hatt tidligere. Framgangsmåten ved sikrings- og skjøtelsarbeider har en innarbeidet praksis i forvaltningen. Skjøtsel gjøres av forvaltningen og det er ikke vanlig å saksbehandle for dispensasjon slike arbeider, og det regnes ikke som inngrep i kulturminnet.

Retningslinjene for *antikvarisk restaurering* av bygninger, slik de bl.a. er utviklet av middelalderprosjektet og redegjort for i Riksantikvarens veiledningsmateriale, vil være naturlig å knytte opp mot en skjøtsel av bygninger etter § 11. Ved de omfattende reparasjonene som er gjort på de automatisk freda bygningene fra middelalderen er det ikke gjort saksbehandling for dispensasjoner etter § 8.

Dispensasjon etter § 8

Ved dispensasjonssaker etter § 8 vil det ofte være en avveining mellom moderne samfunnsmessige krav på den ene siden, og kulturminners og kulturlandskaps verneverdi på den andre. I slike saker er det vanlig å

stille krav til tiltakshaver i forbindelse med innvilgning av dispensasjonen. Dette kan være en begrensning av inngrepet til et beskrevet nivå, det kan være dokumentasjon av kulturminner, miljø og kunnskap der kulturminnet må vike, eller en kombinasjon av disse to. Utgangspunktet for vurderinga vil være å minimalisere skade på kulturminnet i forhold til tiltaket. Slik saksbehandling etter § 8 er godt innarbeidet i forvaltningen når det gjelder arkeologiske kulturminner.

Dispensasjon etter § 15 a

Ønske om avvik fra fredningsbestemmelsene for vedtaksfreda hus opptrer gjerne i forbindelse med reparasjonsarbeider eller behov for modernisering av huset. Hensikten med det planlagte inngrepet behandlet etter § 15 a vil som oftest være at byggverket skal kunne fungere i bruk. Vurderinga skal gjøres i forhold til om inngrepet medfører 'vesentlige inngrep' i det freda kulturminnet og skal knyttes opp mot formålet med fredninga, slik det er utformet i fredningsvedtaket. Fredningsvedtaket nevner spesielt alt som er freda. I en del tilfeller er interiører ikke freda.

Denne paragrafen skal også brukes ved dispensasjoner for nyere automatisk freda bygg (1537-1650) hvor det ikke er utformet noe særskilt formål for fredninga, og der for ikke noen særskilte retningslinjer å vurdere opp mot. Etter loven kan det imidlertid utformes fredningsvedtak også for nyere automatisk freda byggverk, hvor en da kan angi et formål, som igjen kan være retningsgivende ved dispensasjonsbehandling. For den saksbehandlinga som gjøres etter § 15 a for vedtaksfreda hus er det etablert en forvaltningsrutine. For den nye gruppa automatisk freda bygninger finnes foreløpig ikke mye saksbehandlingsmateriale.

Vurdering av inngrep i automatisk freda byggverk

Teksten i kulturminneloven §§ 3 og 8 sier noe om hvordan inngrep kan vurderes. Det er forbudt å sette i gang *tiltak som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme* kulturminnet. Dispensasjon vil kreves der dette vil skje. Spørsmålet er om det aktuelle tiltaket er av en slik karakter som loven beskriver. Et tiltak som dreier seg om vanlig vedlikehold og reparasjon etter tradisjonelle metoder, vil ikke omfattes av § 3. Et tiltak som går ut på omfattende modernisering av huset vil derimot synes å være omfattet av § 3. Mellom disse to typer inngrep vil det være mange mellomstadier. Det synes likevel rimelig å ha som utgangspunkt at tiltak som går ut på å sette huset i stand til bruk ikke dreier seg om å skade eller skjemme kulturminnet. Der kan likevel finnes inngrep som må sies å være egnet til å skade eller skjemme kulturminnet. Teksten i § 15 (vedtaksfredning) kan også brukes som en retningslinje for vurderinga av hvilke arbeider som må dispensasjonsbehandles. Der sies det at det ikke må gjøres annet enn vanlig vedlikehold. I noen tilfeller kan inventar være unntatt fra fredningsreglene.

Flytting av automatisk freda byggverk

Flytting av slike byggverk er omtalt i § 3, og er et inngrep i automatisk freda kulturminne som er forbudt. Flytting av samiske byggverk, og spesielt stabbur, har vært svært vanlig i den samiske bygningskulturen. Stabburet kan sammenlignes med ei utstyrskiste i norsk dølakultur. Kategorisk nekte slik flytting vil være å ødelegge en viktig tradisjon, dessuten kanskje dømme huset til forfall. En annen innfallsvinkel kan være å lage retningslinjer for hvilke flyttinger som en anser rammet av loven og hvilke ikke. En antydning av hva dette kan være er flg.:

- flyttinga innafor gården bør være i orden
- flytting til gårder innen bygda også i orden
- likevel bør flytting ut av stabbursrekke avslås da dette er spesielt og sjelden
- flytting ut av samisk bygd eller ut av kulturlandskap bør avslås
- likevel bør flytting til barn/barnebarns enebolig i bygda/nabobygda vurderes konkret

- annen flytting vurderes konkret, kanskje kan flyttetillatelse kombineres med krav til den nye plasseringa slik at stabburet ikke mister sin karakter eller miljøtilknytning.

For å håndtere flyttesakene i forhold til slike bestemmelser bør Sametinget ha melding fra eier om flytteplanene. Det vil da være mulig å konkludere med at flytting kan skje uten å koble inn en dispensasjonsbehandling etter loven. Hvis saksbehandler mener flytteplanene strider mot retningslinjene, må flyttesaken behandles etter § 8.

Dispensasjonsbehandling etter § 15 a eller § 8

Verken §§ 8 eller 15 a passer helt for automatisk freda samiske byggverk. Fordelen ved å anvende 15 a er at myndigheten etter denne paragrafen er delegert til Sametinget og at dispensasjonen etter tradisjonen kan gå et godt stykke i å imøtekomme eiere og brukeres behov. Styrken til § 8 er at hensynet til kulturminnets integritet har sterkere vekt. Behandling etter § 15 a er knyttet direkte opp mot formålet med fredningen slik det er nedfelt i fredningsvedtaket. Dette gjør det lettere å vurdere eventuell dispensasjon. Ved bruk av § 8 har en ikke noen slik retningslinje, annet enn det som er nevnt i formålsparagrafen til kulturminneloven, § 1 og i § 3.

Ved dispensasjonsbehandling av inngrep i nyere automatisk freda byggverk (1537-1650) har Stortinget ønsket å lovfeste en dispensasjonsadgang som tilgodeser bruken av huset. At samiske hus er i bruk er en styrke for vernet. Det kan også bety noe for bosettinga i samiske bygder. Det kan også vurderes om Sametinget ved forskriftsendring gis dispensasjonsmyndigheten etter § 8 for samiske byggverk.

Konklusjon §§ 8 og 11

Ved saksbehandling for dispensasjon for inngrep i automatisk freda samiske byggverk kan en derfor anvende både §§ 8 og 11. Her bør Sametinget kunne utvikle en lovanvendelse som både vektlegger vernet og at huset skal kunne være i bruk. Paragrafene må brukes slik at ved inngrep som truer kulturminnet utenfra, for eksempel veibygging eller annen byggevirkksomhet, riving av huset fordi det anses å være for dårlig, omfattende ombygging som kan innebære fjerning eller hel overdekking av byggverket, behandles ut fra kulturminnets integritet og en bruker § 8. Arbeider som tar sikte på å vedlikeholde og sette i stand behandles som skjøtsel etter § 11 a. Sametinget som forvalter må da sette betingelsene for den skjøtselen som kan tillates i det enkelte tilfellet, og være faglig veileder for arbeidene.

I forhold til denne lovanvendelsen må Sametinget sette opp detaljerte standarder for hvordan det skal vurderes. Det følgende kan være en retningslinje for dette:

- Der saken gjelder istandsetting for tradisjonell bruk er hovedstandpunktet at dette ikke rammes av § 3 i kulturminneloven. Forvaltningen bør likevel få vurdere om istandsettinga skal vurderes som inngrep.
- Ved byggverk som er lite endret bør det normalt ikke gis dispensasjon til endring.
- Ved byggverk som er mye endret opp gjennom årene, bør det normalt være enklere å godta mindre tilpasninger/endringer for å imøtekomme dagens krav og behov. Det betyr at det ved reparasjon av bolighus vil kunne være behov for å anvende både § 8 og § 11a, mens det ved uthus og andre uisolerte hus vil kunne være tilstrekkelig å bruke § 11 a.
- Reparasjoner skal behandles etter § 11 a
- Oppgraderinger og utvidelser behandles som dispensasjoner etter § 8. Inngrep som krever dispensasjon etter § 8 må listes opp som en veiledning. Det bør for eksempel normalt ikke gis dispensasjon til å gjøre om et stabbur til en bolig.

Automatisk freda bygninger i reguleringsplaner

Ved utarbeiding av reguleringsplaner der automatisk freda hus inngår i planområdet, må man avmerke spesialområdet på plankartet og få inn i bestemmelsene for planen de spesielle reglene som skal gjelde for behandling av huset. Uten dette er vanskelig å håndheve vernet, da reguleringsplanens bestemmelser overtar for kulturminneloven, jf. kulturminneloven § 8 fjerde ledd.

6.5.1 Konklusjon – ny forskrift, veileder og endring av kulturminneloven

1. Den samiske bygningsarven er av stor verdi. Det er viktig for bevaring av den at den synliggjøres og blir gjenstand for en systematisk saksbehandling. Derfor foreslås at det utarbeides og vedtas *forskrift til kulturminneloven*, i medhold av § 28 tredje ledd, med nærmere regler for gjennomføring av loven for samiske byggverk eldre enn 100 år, ihht §§ 3, 8 og 11. En slik forskrift skal klargjøre vurderingsmåter og sørge for lik behandling i de tilfellene der automatisk freda samiske byggverk er involvert. I forskriften skal avklares hvordan § 3 første ledd skal forstås i forhold til byggverk, hvilke tillatelser som kan gis i forhold til inngrep etter § 8 første ledd og hvordan tilrettelegging etter § 11 skal forstås.
2. For å utdype og konkretisere arbeidet med automatisk freda samiske byggverk i forhold til kulturminneloven *utarbeides veileder*. Veiledningen skal bl.a.
 - Gjennomgå hvordan man anvender kriteriene for identifisering av samiske byggverk;
 - gjennomgå byggearbeider/inngrep hvor det må kreves dispensasjon etter § 8, også inngrep i form av flytting;
 - gi oversikt over hvilke arbeider som kan anbefales gjort uten dispensasjonsbehandling etter § 8, med de krav til utføring av arbeidene som må stilles;
 - vise hvilke arbeider en ikke anbefaler gjennomført i det hele tatt, uansett dispensasjon eller ikke
 - redegjøre for tilrettelegging av byggverk etter §11 a.
 - Veilederen må også gjennomgå prinsippene for antikvarisk restaurering. Den kan bygges opp rundt noen eksempler i konkrete saker ved behandling av arbeider på automatisk freda byggverk. Den må være illustrert og vise eksempler, både på anbefalte arbeider og slike som ikke er anbefalt.
3. *Ansvarsforskriften til kulturminneloven vurderes endret* slik at Sametinget får ansvar for § 5 og 8 hva gjelder samiske byggverk.
4. Det *vurderes ny meldepliktgrense* (jf. § 25 annet ledd) for tiltak på byggverk i utvalgte geografiske områder. Denne grensen kan settes til 1950 og prøves ut i aktuelle kommuner i Sametingets forvaltningsområde.

6.6 Tiltak for felles lovforståelse/anvendelse

En felles lovforståelse og lik anvendelse av lovparagrafene i saksbehandling vil være nødvendig for at det samiske bygningsvernet for alvor skal kunne etablere seg og få tyngde. Det vil bli en uholdbar situasjon hvis for eksempel enkelte forvaltningsledd brukte egne tolkinger. I forbindelse med de spørsmål som er tatt opp i forbindelse med forslag om tiltak (6.5.1), lovanvendelse (6.4) og lov/forskriftsendringer (6.3) vil det være nødvendig for Sametinget å føre en dialog med departementet.

Før prosjektrapporten gjøres endelig ferdig sendes utkast på høring til forvaltningen. I forbindelse med høringa kan det være aktuelt å drøfte forslagene i prosjektrapporten med viktige forvaltningsledd, gjennom å tilby seminarer. Slike forvaltningsseminarer kan også avholdes etter at prosjektrapporten er ferdig. Aktuelle deltagere er Riksantikvaren, samiske kultursentra, samiske museer, fylkeskommunene, en del utvalgte kommuner, fylkesmennenes landbruksavdeling, forvaltningsmuseene. I forbindelse med at det planlegges at kommunene skal overta et større ansvar for forvaltning av en del kulturminner, vil det være svært viktig at aktuelle kommuner får kunnskap om samisk bygningsvern.

Sametinget bør kunne tilby hospitering for kulturminnevernets fagfolk i sin forvaltning for å få formidlet kunnskaper om bygningsvern og forvaltning.

Gjennom Sametingets arbeid med prosjektet er vunnet mange nye kunnskaper om samiske bygninger, bygningshistorie og byggeskikk. Dette materialet bør formidles til forvaltning og lokalsamfunn gjennom seminarer, der Sametinget legger fram sitt materiale. Hensikten med slike seminarer må også være å vinne ny kunnskap for det samiske bygningsvernet i en dialog med samiske lokalsamfunn.

Det mest konkrete arbeidet i bygningsvernet er å sette i stand bygningene. Det er vunnet en del erfaringer om håndverket og opplæringsmetoder gjennom Riksantikvarens middelalderprosjekt. Her er formulert noen standarder for den faglige utførelsen, kalt antikvarisk restaurering. Prinsippet er å skifte ut minst mulig av originale materialer og reparere med de opprinnelige metodene så langt det er mulig. Det skal heller ikke føyes noe til for å gjøre byggverket penere eller større. Dette gjelder både i detaljer og i hovedlinjer. Sametinget må ta opp denne tråden og være med på å knytte opplæring i håndverk til en del restaureringsprosjekter der automatisk freda bygninger blir satt i stand. Gjennom slike opplæringstiltak vil en vinne erfaring om hvordan de samiske byggverkene skal håndteres.

Kap. 7 Vernetiltak

Verneplan for automatisk freda bygninger i Sirbmá,

Innledning, mål

Sirbmá er ei samisk bygd med en av de største forekomster som finnes av automatisk freda samiske byggverk. Det er svært viktig at denne kulturarven blir tatt vare på. I forbindelse med oppfølging av den SEFRAK-registrerte bygningsarven i landet som helhet har det vært påvist et årlig svinn på ca 1 % i bygningsbestanden. Sirbmá har som ei bygd i Deatnu (Tana) ligget på dette landsgjennomsnittet. Tapet er likevel langt verre her, da det dreier seg om automatisk freda byggverk. Tapet i bygningsarven har mest gått ut over fjøs og andre uthus som er ute av bruk, og det finnes dessuten bare en stående gamle igjen. Blant de stående bygningene er det en del stuehus og løer, og absolutt flest stabbur. Stabburstradisjonene er en viktig del av den samiske bygningsarven, de kan sees på som ledemarkører i samiske kulturlandskap og sentrale elementer i samisk materiell kultur. De kulturtradisjonene som ligger bak det høye antallet og

de visuelle kvaliteter stabburene skaper gir dem en spesiell verdi. For det samiske kulturlandskapets karakter i framtiden er det viktig at flest mulig stabbur og andre byggverk ivaretas.

Målet med planen er konkret å dokumentere og reparere de automatisk freda bygningene, dessuten vinne erfaringer med slik arbeid. Videre skal det prøves ut en modell for restaurering med håndverkeropplæring og næringsutvikling knyttet til istandsettinga. Denne modellen har vært utviklet av bl.a. Riksantikvarens Middelalderprosjekt, der automatisk freda bygninger fra middelalderen har vært behandlet. Opplæring av restaureringshåndverkere er en sentral del av arbeidet med istandsetting av bygningsarven. Det skal også gjøres erfaringer på kostnader og finansieringsløsninger. En vil også vinne erfaringer med nedtegning av kulturhistorisk dokumentasjon i tilknytning til bygningsmiljøer, bl.a. i bruk av intervjuer. Det er viktig at denne satsinga også fokuserer på næringsutvikling lokalt i forbindelse med arbeidet. En kan også tenke seg et samarbeid med bygdene på finsk side av Deatnu (Tana)elva). Et spesielt problemområde er bygningers flyttehistorie og hva vedtakfredning/automatisk fredning tilsier i forhold til fortsatt flytting. Prosjektet skal også fokusere dette og hvordan dette skal behandles etter kulturminnelovens bestemmelser.

Omfang

Bygda Sirbmá ligger langs Deatnu (Tanaelva)) i Deanu giella (Tana kommune), ca seks mil fra kommunesenteret. Brenning ble ikke gjennomført her i 1944, slik at mange gamle hus var i behold. SEFRAK-registrering ble gjennomført i kretsen i 1982 og en registrerte da 88 bygninger. En har ikke fullstendig oversikt over antall stående hus, heller ikke over de automatisk freda. Med anslått svinn 1% pr år vil det i dag være ca 70 igjen av de registrerte bygningene. I bygningsgruppa stabbur er avgangen mindre, noe som kan bety at eierne tar spesielt vare på disse bygningene. Et bygdemøte i Sirbmá i september 2002 avdekket at bygdelaget ønsker å ta spesielt vare på en sentralt beliggende gård i bygda, Njálbmivuovdi. De har ønsket om at den skal inngå i skolens undervisning.

En bevaringsplan for automatisk freda bygninger i Sirbmá bør derfor også omfatte alle husene på denne gården foruten noen flere andre verdifulle bygninger. Gjennom arbeidet med prosjektet må en også kunne vurdere å ta flere hus inn på lista. Her er plukket ut i alt 46 bygninger som ligger spredt på 20 gårdsbruk, over en strekning på ca 25 km, fra Fossholmen til Luossanjárga (Laksnes). Av disse bygningene utgjør stabbur 31 stykker. Stabbura er små bygninger, fra 6 til 18 kvm, med hovedvekt på de rundt 8 kvm. Stuehusene har størrelser fra 32 til 37 kvm. Den totale bygningsmasse utgjør ca 690 kvm.

Bygningstyper i Sirma

Stabbur

Det er to hovedtyper 'stabbur' når vi ser på det bygningsmessige, den laftetete og tette **áiti** og den luftige **skádja** bygget i stavverk eller en annen lett konstruksjon. Valg av konstruksjon har gitt husene forskjellige bruksegenskaper, luftig for tørking, tett for oppbevaring og overnatting. Betegnelsene beskriver delvis bruken, (f.eks. kjøttstabbur), delvis konstruksjonen (f.eks. skieltaráiti), delvis plasseringen (f.eks. verdestabbur). Stabburet er i sin hovedform et ett roms lite hus uten vinduer, med saltak, luftig gulv, dør i gavlen og en form for avskjerming av døra. Ingen stabbur er helt like, men framstår med små variasjoner over dette hovedtemaet.

Hustypen har en lengderetning parallelt med mønet, lengden litt større enn bredden, varierende rundt 3,1 x 2,9 m. De laftete stabburene har også omtrent samme høyde, der sideveggene er bygget opp av 9 - 10 stokkomfar. En vanlig dimensjon på veggplanken er 3" tykkelse, mens bredden på stokken varierer mellom 4 og 8", I bearbeidingsspor kan man lese framstillingsmåten for tømmeret, som i Deatnu (Tana) var øksing eller håndsaging. Veggene er ofte utstyrt med flyttmerker i form av punkter eller streker.

Stabburene har en form for inngangsmotiv rundt døra. Dette har funksjonelle oppgaver, som å skjerme inngangen, skape en overdekket opphengingsplass over døra og en lun sitteplass foran døra. Det er sannsynligvis også estetisk motivert. En spesiell og forseggjort variant av dette er *leabma-áiti*, en stabburtype med en utstikkende halvetasje over døra. Taket er lite og bæres ofte bare av mønsås og kan være avbundet med skråbånd. Noen tak har også et par sideåser. Taket har som regel vært tekket med never og tory, men også tretak med over- og underliggere var brukt. I dag er tekkinga som regel papp.

Stabburet er punktfundamentert, i dag som oftest med en syllstein under hvert hjørne og en midt på hver langvegg. Dette sørger for å holde stabburgulvet 10-30 cm over bakken og luftet på undersiden. Litteratur og bilder forteller om grodde trestammestolper med røtter som var plassert under hvert hjørne. Stabburet har mange og spesielle detaljer ved de forskjellige bygningsdelene som det er viktig å vie oppmerksomhet ved restaurering.

Stuehus

De gamle bolighusenes utseende i dag er svært ensartet m.h.t. hovedkroppen av huset. Det har rektangulær grunnflate, saltak og er forholdsvis høyt og smalt, med loftsvinduer i gavlen. Et bislagtilbygg mot langsiden av huset, vanligvis med pulttak, hører med. Med åra kan det være også kommet flere tilbygg. Størrelsene varierer endel, men er forbausende ensartet. Et typisk grunnplansmål er 7 x 4,2 m. Huset er delt i to rom, kjøkken og kammers og har soveloft. En liten jordkjeller, omtrent 1,5 m dyp, er ofte gravd ned midt under huset i kjøkkenet, uavhengig av yttermuren.

Måten boligstandarden har vært hevet på i det enkelte hus har vært såpass lik at man kan si den har fulgt et fast skjema. Et viktig skritt har vært å etablere inngangstilbygg. Dette inngangstilbygget har senere inngått i selve huset. Huset har vært gjenstand for standardhevninger og utvidelser. Paneling ute og inne har vært viktige element i rekka av standardhevninger. Andre tiltak er fjerning av torvtak, legging av tregulv i gang istedenfor det tidligere stein- eller jordgulv, innlegging av bad, oppbygging av taket. Andre standardhevninger som forandring av ildsted, skifte av vinduer og innlegging av vann og strøm har også funnet sted.

Andre bygningstyper

Av andre bygningstyper finnes enkelte høysjåer og fjøs. Høysjåene er ført opp med stavkonstruksjon og stående kledning.

Tilstand

Tilstanden til bygningene i planområdet er svært forskjellig. Mange av stabbura er tatt vare på der andre hus har måttet vike, og er i god stand med tett tak og luftige fundamenter. De står fortsatt i en levende flyttetradisjon og flyttes rundt på gårdsplassen eller til nye gårder ved arv og skifte. De inngår dermed i bygningsmiljøer med ny bebyggelse. Noen stabbur er i dårlig stand, med råteskader og taklekkasjer. Dette gjelder også en del andre hus på lista, slik som høysjåer. For stabburas del er de upanelte ytterveggene flere steder behandlet med maling eller beis i et forsøk på å beskytte huset mot forfall. I åras løp er gjort mange store og små endringer på bygningene. Stabbura har bl.a. fått nye takløsninger og fundamentering. Stuehusene er utvidet og oppgradert mange ganger der de fortsatt er i bruk.

Spesielle utfordringer

En slik verneplan har mange og spesielle utfordringer. Nedenfor gis noen innspill i en del spesielle problemstillinger prosjektet må løse. Det finnes mange flere enn disse som er behandlet her.

I. Flytting

Når bygninger er automatisk freda er det etter lovens bokstav ikke adgang til å gjøre annet enn å vedlikeholde dem. Som nevnt ovafor står stabburene fortsatt i en levende samisk flyttetradisjon. Eierne ønsker å flytte dem uten å søke, men tolker nok lovverket slik at det burde vært søkt. Dette krever fleksibilitet og kunnskaper i forvaltninga. Mange ganger kan en flytting være positivt for objektets fortsatte vern, mens flytting også kan skade verneverdien, f.eks der det flytte ut av en rekke eller en spesiell tunorden. Bruk av kulturminnelovens bestemmelser i forhold til tiltak på automatisk freda hus er drøftet i Kap 6. Her skal trekkes fram noen momenter som vil være viktig i vurdering av en flytting. Det har vært mange forskjellige mål og motiv for flytting av hus; innafor en gård, til en annen gård i samme bygd eller en annen bygd, til en enebolig, til et museum, til en campingplass, til byen, ut av bygda. For å vurdere i hvilken grad den nye plasseringa skader verneverdien, må en vite i hvilken sammenheng stabburet sto. Vil den nye plasseringa gi stabburet en tilsvarende sammenheng eller vil føre til at stabburet kommer ut fra sammenhengen, eller til og med ut av et samisk lokalsamfunn eller samisk kulturlandskap? Vil flyttinga ødelegge eller redusere verneverdien? Det bør gjøres konkrete vurderinger, men flg. kan være en rettesnor: Flyttinga innafor gården eller til gårder innen bygda bør aksepteres, likevel bør flytting ut av stabbursrekke der det finnes, avslås. Flytting til barn/barnebarns enebolig i bygda/nabobygda må vurderes konkret, mens flytting helt ut av samisk bygd eller kulturlandskap bør avslås. Annen flytting må vurderes konkret, kanskje kan en dispensasjon til flytting kombineres med krav til den nye plasseringa slik at stabburet ikke mister sin karakter.

Automatisk freda kulturminner skal tinglyses som fredet eiendom etter kulturminneloven. Dette vil komplisere en flytting til nytt gårdsnummer.

II Tilpassing i det moderne gårdslandskapet

Det automatisk freda stabburet kan være det eneste gamle huset på gården, der nye hus gjerne er både store og fargerike. Moderne driftskrav kan også bli trusler mot stabburet eller andre gamle bygninger, samtidig som det kan bli en økonomisk byrde å vedlikeholde hus som ikke er i bruk. Det er viktig at både nye og gamle hus får en gjennomtenkt plassering.

III Kulturhistorisk dokumentasjon

Her tar en sikte på å bruke de metodene som det samiske kulturminnevernet har utviklet, gjennom intervjuer og kildestudier å få samlet dokumentasjonen. Livløpsintervju er en viktig metode til å få fram kunnskaper om hus og dets historie. Under dette punktet inngår også å samle materiale til en samisk terminologi på bygningsteknologi. Materialet bør kunne tilrettelegges slik at eiere og bygdesamfunn kan nyttiggjøre seg det. Det kan bl.a. være aktuelt å utgi en publikasjon og lage undervisningsmateriale for bygdas skole.

IV Tilbakeføring av detaljer

Gjennom dokumentasjonsarbeidet og tilstandsundersøkelsene vil en kunne klarlegge hvordan stabburet har blitt endret og hva som er originale løsninger. Gjennom en konkret vurdering må planlegger avgjøre

om og i hvilken grad løsninger og detaljer skal tilbakeføres. Dette kan f.eks dreie seg om torvtak/torvhold eller fundamenter.

V Utskifte av trevirke

Reparasjonene vil i stor grad handle om å bytte ut råteskadd trevirke. Dette er et område for konkret vurdering og opparbeiding av praksis. Det vil være aktuelt å utvikle metodene for dette. Som en del av dette må en finne fram til opphavssted for trevirket i bygningene. En må nytte samme kvalitet og bearbeiding. Det er for det meste brukt furu, sannsynligvis fra dalen, men også alder og bjørk.

VI Kjemisk behandling av trevirke

Noen stabbur er behandlet med maling eller beis. Er dette bra eller dårlig for huset? Bør – evt. hvordan – slik behandling fjernes. Overflatebehandlinga på panelte bolighus bør også vies oppmerksomhet

Innhold i planen

Planen vil ha fem hovedelementer, I Kontaktbygging, II Dokumentasjon, III Planlegging av arbeidene IV Opplæringsprogram, og V Restaureringsarbeidet

I Kontaktbygging

Det er viktig å engasjere huseiere og lokalsamfunn, myndigheter og kulturminneforvaltning. Dette planområdet skal ha som oppgave å engasjere huseiere, kommune, skole, bygdelag, andre institusjoner, myndigheter, enkeltpersoner, håndverkere og planleggere til arbeidet med bygningene i Sirbmá. Dette kontaktnettet skal fungere både før, under og etter at arbeidene er gjennomført. Det skal sikre at det blir mulig å gjennomføre planen, og at resultatene av arbeidene skal komme lokalsamfunnet til nytte. Det kan tenkes flg. elementer:

- a) Melding til huseierne om planarbeidet og om utarbeiding av søknader.
- b) Andre tiltak overfor eierne. En kan tenke seg at eiere gjennom deltagelse i prosjektet kan bygge opp sin kompetanse gjennom å være målgruppe for notater med mer som utgis og kan samles i ringperm. Eiere må engasjeres i arbeid i forhold til eget hus og kan delta som resurspersoner i forhold til kultur og historie.
- c) Bygdelagsmøter, for informasjon og diskusjon.
- d) Knytte planleggingsressurser til arbeidet. Dette kan gjerne være folk fra lokalsamfunnet.
- e) Skoleelever som resurs i arbeidet. Hva kan de gjøre og lære.
- f) Deanu Musea (Tana museum) i planen. Museet er en kulturhistorisk resurs i kommunen.
- g) Utvikle info-arbeid, hjemmeside og annet.

II Dokumentasjon

- a) Kulturhistorisk dokumentasjon vil innebære intervjuer og kildestudier omkring huset og dets historie. En slik dokumentasjon bør ta sikte på å finne ut hvilken kulturell sammenheng huset har stått i og hvordan det har vært brukt, personer som har vært knyttet til huset, opprinnelsen til huset dvs. håndverkere, byggested og materialer, originalt utseende til huset, alder til huset.
- b) Oppmålingen skal gjennomføres som en vanlig antikvarisk oppmåling av bygningen. Oversiktsskisse må vise miljøet bygningen står i.
- c) Fotografering
- d) Denrokronologiske prøver tas av utvalgte hus. Utvalget skal ha to siktemål, å aldersbestemme de eldste husene og aldersbestemme de der det er tvil om de skal omfattes av 100 års regelen.
- e) Treslagprøver. Slike prøver tas der det er behov for å bekrefte treslaget og dets opprinnelse.

- f) Oppbygging av et antikvarisk bygningsarkiv hos Sametinget.
- g) Utgi dokumentasjon som undervisningsmateriale.

III Planlegging av arbeidene

Denne planlegginga vil måtte utføres i fellesskap av erfarne håndverkere og av Sametinget som ansvarshavende institusjon. Prinsippene må være antikvarisk restaurering, der det ikke gjøres endringer og hvor minst mulig skiftes virke ut. Planen for hvert hus bør bestå av flg. punkter:

- a) Tilstandsregistrering
- b) Registrering/vurdering av endringer og tilbakeføringer
- c) Utskiftingsplan
- d) Materialbehov
- e) Arbeidstimer
- f) Kostnadsberegning
- g) Finansieringsplan, søknader om finansiering
- h) Godkjenning/Søknad til Sametinget om evt. dispensasjon fra kulturminneloven for arbeider eller flytting.
- i) Melding til Deanu gielda (Tana kommune) om tiltak etter plan- og bygningsloven.

Bygging av stillas for reparasjon av Kárášjohka kirke fra 1807. Håndverksarbeidet på slike verdifulle byggverk må gjøres etter antikvariske prinsipper.

Foto:Ragna Kvendset

På dette buret på Gråhpoe (Fjellheim) i Aarborte (Hattfjelldal) er skiftet syllstokker, stolper og lagt nytt tak. Det må utvikles opplæringsprogrammer for håndverkere.

Foto:Ragna Kvendset

IV Opplæringsprogram

Opplæringsprogrammet for håndverkere kan kjøres slik det ble gjort under Riksantikvarens middelalderprosjekt, med opplæring som en del av selve restaureringsarbeidet. Denne modellen har et stort potensiale både som næringsutvikler, bygdeutvikler og som overføring av kunnskap. Det vil kreve at prosjektet knytter til seg erfarne håndverkere som instruktører. Dette vil for en stor del være tilreisende, hvor reise- og oppholdsutgifter vil bli store. En må ta sikte på å utdanne egne instruktører og fagarbeidere etter hvert som prosjektet går framover. Det vil også være nødvendig å etablere kontakt med håndverkere med lokalkunnskap. Her vil folk fra finsk side også kunne være en resurs. I tillegg må knyttes kontakt med folk som kan forelese innafor teori og historie. Det kan være aktuelt å knytte kontakt med en undervisningsinstitusjon med slik kompetanse, videregående skole eller studieorganisasjon, i Deatnu (Tana). Det vil også være aktuelt å knytte opplæring i kulturminneregistreringer og kulturhistorisk dokumentasjon til prosjektet. For håndverksdelen kan en tenke seg flg. elementer:

- a) Knytte kontakt med erfarne håndverkere som instruktører
- b) Oversikt over interesserte og kvalifiserte håndverkere i området som kan være interessert i å være med.
- c) Kontakt med finansieringsinstitusjoner
- d) Knytte en opplæringsplan til det enkelte byggeprosjekt.

V Restaureringsarbeidet

Arbeidene gjennomføres med et viktig element av opplæring der det er behov for det. Arbeidene skal dokumenteres med foto, film og notater. Det kan bli nødvendig å ta ned enkelte hus for reparasjon innendørs. En bør derfor disponere en hall evt. en låve til dette formålet. Det er også viktig å kunne knytte et snekkerverksted til slik virksomhet.

- a) Engasjere håndverkere (som selvstendige) Skrive kontrakter.
- b) Etablere nødvendige arbeidsforhold, lagerlokaler, arbeidshall/verksted, spiserom med mer
- c) Etablere nødvendig materialtilgang. Utvikling av en materialbank kan være aktuelt.

Kostnadsrammer – finansieringsopplegg

Prosjektet vil ha to hovedtyper kostnader, en knyttet direkte til den enkelte bygningen som behandles og en knyttet til koordinering og ledelse. Kostnadene ved hver bygning kan splittes opp i to, en for dokumentasjon/planlegging og en for gjennomføring av arbeidene. Der opplæring skal være et element må en gjøre et tilslag i beregnet kostnad.

1. Dokumentasjon og planlegging:

Kulturhistorisk dokumentasjon

Oppmåling/foto

Denrokronologiske prøver (på et utvalg)

Treslag (på et utvalg)

Tilstandsundersøkelse og planlegging

Søknader/finansiering

Beregnet kostnad her er 20 700,- pr bygning

2. Byggearbeider:

Tilrigging

Materialproduksjon

Arbeider

Tilpassing av tomt

Diverse

Beregnet kostnad der hus må tas ned: kr 74 800,- pr bygning

Beregnet kostnad ved mindre reparasjoner: kr 37 000,- pr bygning

Opplæringspåslag i byggearbeidene der håndverkeropplæring skal finne sted stipuleres til 30%

I tillegg til disse kostnadene kommer eventuelle reiseutgifter og mva.

3. Koordinering og ledelse:

Her er vanskelig å stipulere tall. Det er vanlig i beregning av prosjekter å gi et prosentvis påslag til dette i forhold til beregnede konkrete kostnader. Her vil en velge 45 %.

4. Sammenstilling av kostnader:

Dokumentasjon og planlegging:	20 700 x 46	952 200
Byggearbeider, 10 hus tas ned	74 800 x 10	748 800
Byggearbeider, 36 hus	37 000 x 36	1 332 000
Opplæringspåslag 15 gj. Snittshus	55 900 x 15	838 500
Sum		3 871 500
MVA 26 %		1 006 590
Sum		4 878 090
Oppholdsutgifter håndverkere		400 000
Reiseutgifter håndverkere		200 000
Sum bygninger		5 478 090
Koordinering og ledelse 45%		2 465 140
Sum prosjektkostnader		7 943 230

En tenker seg at mange parter skal engasjeres i arbeidet med sine kunnskaper og resurser og dessuten være med på å finansiere gjennomføring av arbeidene. Til hvert hus vil en utarbeide finansieringsplaner som bør omfatte bidrag fra eier (noe eget arbeid), SND, Sametingets kulturvernmidler og næringsfond, STILK, Riksantikvaren og andre kilder. Sjelve koordineringskostnadene bør i hovedsak finansieres av Riksantikvaren. Arbeidet bør kunne utføres i løpet av fem år med oppstart i 2003.

Framdrift

	1. år	2. år	3. år	4. år	5. år
I. Kontaktbygging	xxxxx	x	x	x	x
II Dokumentasjon	xxxx	xxx	xxx	x	
III Planlegge byggearbeider	xxx	xxx	xxx	x	
IV Utvikle opplæringsprogram	xxx	xx	xx		
V Gjennomføre byggearbeider	x	xxx	xxx	xxxx	xxxx
VI Evaluere, utgi		x	x	x	xxxx

Organisering

Gjennomføringen av planen bør etableres som et prosjekt under Sametinget. Deanu giella (Tana kommune) med flere av sine institusjoner, fylkeskommunen og fylkesmannen bør involveres som medarbeider i prosjektet. Sametinget engasjerer egen prosjektleder for arbeidet.

Vedlegg

Oversikt over husa i området som er beregnet å være med ligger som vedlegg 2.

Kilder

Trykte kilder

- Bäckman, Louise og Kjellström, red. 1979: Kristoffer Sjulssons minnen. Nordiska museet.
- Borgen, Kjell 1995: Samenes gård i indre Finnmark. Naturtilpassing, form og kulturelle konvensjoner fra 1900 til 1990. Norges forskningsråd.
- Borgos, Johan I. 1999: De er her ennå. Samisk historie i Vesterålen. Vesterålen kulturutvalg/Vesterålmuseet.
- Brekke, Arnstein 1993: Om ei mølne og om restaurering i Årbok for Skjerstad.
- Brekke, Arnstein 1998: Bosetting i Øverdalen fra 1700-tallet i Årbok for Skjerstad.
- Brekke, Arnstein 2000: Hus underveis. Fotefar mot Nord
- Bull, Lisen 1987: Kulturminner fra nyere tid: Verneverdi og utvelgelseskriterier. Informasjon fra Riksantikvaren.
- Bull og Jakobsen, 1994: Guktie derhvie-gåtiem tseegkedh
- Christensen, Arne Lie, 1995: Den norske byggeskikken. Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid.
- Dahle, Kolbein og Tingstad, Asbjørn 1995: Verneplan for kulturmiljø. Nord-Trøndelag fylkeskommune.
- Dancke, Torbjørn 1998: Høyskytta i Tverrråsen i Årbok for Skjerstad.
- Dikkanen, Siri Lavik 1989: Laksefisket som grunnlag for bosetting i Sirma, i Deatnu – Teno – Tana. Lokalhistorisk skrift fra Tana historie- og museumslag 1989.
- Eidheim, Harald 1958: Erverv og kulturkontakt i Polmak i Nesheim, Asbjørn, red, 1958: Polmak og Manndalen, to samebygder. Bind IV av samiske samlinger, Norsk Folkemuseum 1958
- Elsvatn, Leif 1996: Samisk skogsarbeidergård. Heggneset i Hattfjelldal. Fotefar mot nord.
- Elsvatn, Leif 1994: Stevneplassen ved Majavatn i Far etter fedrane, årbok for Vefsn, Grane og Eriksen, Hans Kr 1989: På mjuke skinnsko gjennom historia.
- Eriksen, Torunn 1981: To skilling for en sang. Universitetsforlaget, side 80.
- Evjen, Bjørge 1998: Et sammensatt fellesskap. Tysfjord kommune 1869-1950.
- Falkenberg, Johs.: Bosetting ved Indre Laksefjord i Finnmark. Nordnorske samlinger. Oslo 1934-1944.
- Falkenberg, Johs. 1985: Fra nomadisme til fast bosetning blant samene i Rørostraktene. I Åarjel – saemich samer i sør. Saemien Sijte årbok nr 2.
- Fjellheim, Sverre 1992: Kulturell kompetanse og områdehørighet.
- Fjellheim, Sverre og Jåma, Marta 1993: Samiske kulturminner i Låarte. Saemien Sijte.
- Fjellheim, Sverre 1999: Samer i Rørostraktene.
- Fjellström, Phebe 1985: Samernas samhälle i tradition och nutid. Norstedts.
- Gjessing, G. 1942: Bæl'jegammen. En hypotese over opphavet i Norsk geografisk tidsskrift, vol. IX, hefte 2, 1942.
- Grydeland, Sven Erik, 1996: Den sjøsamiske bosetting i Kvænangen fra seinmiddelalder til ny tid. En arkeologisk studie i kontraster. Universitetet i Tromsø.
- Hage, Ingebjørg 1995: Gjenreisingsgård i sjøsamisk område. Slettnes i Jøkelfjord. Fotefar mot nord
- Hage, Ingebjørg 1996: Markeshandel og læstadianisme. Skibotn markeds plass. Fotefar mot nord.
- Hage, Ingebjørg 1996: Som fugl føniks av asken. Gjenreisinghus i Nord-Troms og Finnmark. Avhandling til graden doctor artium, Universitetet i Tromsø.
- Holme, Jørn 2001, red.: Kulturminnevern. Lov, forvaltning, håndhevelse. Økokrim.
- Holtedahl, Lisbet 1986: Hva mutter gjør er alltid viktig. Universitetsforlaget
- Jåma, Martha og Fjellheim, Sverre 1993: Samiske kulturminner i Låarte. Saemien Sijte
- Kolsrud, Knut 1955: Sjøfinnane i Rognsund. Institutt for folkelivsgransking. Universitetet i Oslo.
- Leem, Knud 1767: Beskrivelse over Finmarkens lapper.

Lunde, Aage 1979: Sør-Varangers historie. Sør-Varanger kommune.

Lyngstad, Torleif 1991: Kåfjord – mennesker, administrasjon og politikk. Kåfjord kommune.

Marek, Václav 1992: Samene i Susendal. Hattfjell dal kommune.

Mathisen, Hans Ragnar, red. 1991: Sámi kulturmuittut. Samiske kulturminner. Romssa Sámi Searvi, s 51.

Mathisen, Hans Ragnar; Aikio, Samuli og Henriksen, Anders 1996: Sámi atlas. Romssavárdu.

Minde, Henry 1997: Dikting og historie om samene på Stuoranjárga. Rapport I, Skoddebergprosjektet Diedut 4/2000.

Myrvoll, Marit 1995: Markesamisk gårdstun. Gállogiedde i Evenes. Fotefar mot Nord;

Myrvoll, Marit 1996: Markesamisk boplass under fjellet. Vilgesvárri. Fotefar mot Nord.

Niemi, Einar 1980: Eldre byggeskikk i Finnmark – lokal tilpassning eller kulturimport? I Dugnad 2 – 1980.

Nilssen, Ivar 1993: Om Hans Jenso og Nedre Kvannåsen i Årbok for Skjerstad.

Nord-Troms Museum, avd. Kåfjord: Miessegietti mearrasámi dálle – Holmenes sjøsamiske gård. Kåfjord kommune.

Nyaas, Olav 1996: Stormoen i Sordalen og Gåsvatnan landskapsvernområde i Årbok for Skjerstad.

NOU 2002:1: Fortid Former framtid. Utfordringer i en ny kulturminnepolitikk.

Nystø, Nils Jørgen 1992: Samiske kulturlandskap. Riksantikvarens rapporter 21.

Pedersen, Aud-Kirsti 1994: Kronologi i namnepermateriale i lys av samiske og norske stadnamn i Kaldfjorden på Kvaløya i Den ellefte nordiske navneforskerkonkressen. Sundvollen juni 1994.

Riksantikvaren 1979: Registrering av faste kulturminner i Norge. 2.utgave juni 1979, 3. utgave mai 1991.

Riksantikvaren, 2001: Alle tiders kulturminner.

Røyrvik bygdebok: Gårds- og grendehistorie, bd II.

Schanche, Audhild 2002: Meahcci, den samiske utmarka. I Samiske landskap og Agenda 21. Diedut nr 1/2002.

Schanche, Kjersti 1994: Gressbakkentuftene i Varanger. Boliger og sosial struktur rundt 2000 f.Kr. Universitetet i Tromsø.

Schøtt, Turid Blytt 1958: Bosetting og erverv i Manndalen i Nesheim, Asbjørn, red, 1958: Polmak og Manndalen, to samebygder. Bind IV av samiske samlinger, Norsk Folkemuseum 1958

Schøyen, Carl 1943: Tre stammers møte.

Siri, Vigdis og Unstad, Inger Helen 1997: Buorresárku – god landingsplass for båter. Fotefar mot Nord.

Sjolie, Randi 1995: Samisk byggeskikk. Norges forskningsråd

St. meld. nr . 31 (2000-2001). Kommune, fylke, stat – en bedre oppgavefordeling.

Stormo, Rune 1990: Stour Sábme i Årbok for Skjerstad.

Thomasson, Jonar 1995: Gåetie – sijjie, en tradisjonell samisk boplass. Røyrvik bygdetun. Fotefar mot nord.

Vorren, Ørnulf og Manker, Ernst 1976: Samekulturen. Univeritetsforlaget.

Vorren, Ørnulf 1979: Den samiske bosettinga i Sør-Varanger i Aage Lunde: Sør-Varangers historie. Sør-Varanger kommune

Vorren, Ørnulf 1989: Veidekulturens arealfordeling, siidagrenser og resursutnytting i Samelands nordøstlige strøk, i Aarseth, Bjørn, 1989: Grenser i Sameland. Samiske samlinger bd XIII, Norsk folkemuseum.

Wikan, Steinar 1995: Grensebygda Neiden. Møte mellom folkegrupper og kampen om resursene. Nordkalottforlaget og Sør-Varanger museums forlag.

Wreim, H. 1937: The ancient settlements in Finnmark. Cabins and tents i Folkeliv 2/3 1937.

Zakariassen, Marie og Braaten, Bente 1995: Liv på lånt grunn. Husmannsplassen Kjølvik. Fotefar mot Nord.

Aarseth, Bjørn 1989: Grenseoppgjørene og konsekvensene av disse for den nordsamiske bosetting i Norge, i Aarseth, Bjørn, 1989: Grenser i Sameland. Samiske samlinger bd XIII, Norsk folkemuseum.

Kart

Boazodoallohállddahus/Reindrifstforvaltningen/Báatsoe-burriej reereme: Reinbeitedistrikt i Øst-Finnmark reinbeiteområde.

Boazodoallohállddahus/Reindrifstforvaltningen/Báatsoe-burriej reereme: Reinbeitedistrikt i Vest-Finnmark reinbeiteområde.

Boazodoallohállddahus/Reindrifstforvaltningen/Báatsoe-burriej reereme 1997: Reinbeitedistrikt i Troms reinbeiteområde.

Boazodoallohállddahus/Reindrifstforvaltningen/Báatsoe-burriej reereme 1999: Nordland reinbeiteområde.

Boazodoallohállddahus/Reindrifstforvaltningen/Báatsoe-burriej reereme 1997: Reinbeitedistrikt i Nord-Trøndelag reinbeiteområde.

Boazodoallohállddahus/Reindrifstforvaltningen/Báatsoe-burriej reereme 1997: Reinbeitedistrikt i Sør-Trøndelag/Hedmark reinbeiteområde og Trollheimen.

Friis, J 1861: Etnografisk kart over Finnmarkens amt. Internettutgaven.

Keviselie 1991: Divtasvuodna.

Keviselie 1986:Njárggat, vuonat ja sullot.

Røyrvikkartet. Røyrvik kommune, 1996

Turkart for Hattfjelldal. Hattfjelldal kommune, 1997

Turkart Senja. Berg, Lenvik, Torsken og Tranøy kommuner, 1997.

Statens kartverket 2000: Økonomisk kartverk over Norge. lagt inn på CD-plater.

Utrykte kilder

Finnmark fylkeskommunes bygningsvernarkiv

Nagelhus, Lene K og Sætherø, Ingrid 1994: Mini NOREK – et pilotprosjekt. Prosjekt-beskrivelse.

Finnmark fylkeskommune og Riksantikvaren.

Sijti Jarng: Samiske stedsnavn i Hattfjelldal kommune.

Wikan, Steinar 2002: Menna / Persen-gården. Kulturhistorisk undersøkelse. Sør-Varanger museum.

Baglo, Cathrine 2002: Skoltebyen kulturmiljø. Forvaltningsplan. Sametinget

Schanche, Kjersti (udat): Varangersamene år 1900. Tekster til basisutstilling på Várjjat Sámi musea

Samisk kulturminneråd 1998: Samisk kulturminneplan 1998 – 2001.

Samisk kulturminneråd 1998: Verne- og forvaltningsplan for samiske bygninger. Forprosjekt. Sametinget.

Sjölle, Randi 2000: Byggeskikk i sørsamiske områder. Rapport fra feltarbeid. Sametinget.

Sjölle, Randi 2001: Byggeskikk i lule, pite og deler av nordsamiske områder. Rapport fra feltarbeid.

Sametinget.

Sjölle, Randi 2002: Byggeskikk i nordsamiske områder. Rapport fra feltarbeid. Sametinget.

Kulturminnebaser

Sørsamisk kulturminnebase 1986-1988. Originalmateriale på Saemien Sijte

SEFRAK, nettversjonen. Registreringene er gjennomført til forskjellig tid. I Sandemarka er de gjort i 1982, i Grovfjord 1983, i Trøsemark i 1989, i Skjerstad 1988, på Senja 1985, i Tysfjord 1993, i Tana i 1982.

GAB, nettversjonen.

FREDDY, nettversjon

Muntlige kilder

Sametingets distriktskontorer Snåasa (Snåsa), Ájluokta (Drag) og Romsa (Tromsø), ved Sverre Fjellheim, Jenny Fjellheim, Arne Håkon Thomassen og Oddleif Mikkelsen
Sijti Jarne i Aarborte – Hattfjelldal ved Leif Elsvatn.
Várdobaiki samisk språksenter ved Kjersti Myrnes Balto
Àrran ved Lars Børge Myklevold og Oddmund Andersen
Arnstein Brekke i Bygningsvernprosjektet i Skjerstad
Huseierne på feltlokalitetene
Dikka Storm, Tromsø Museum.
Tidl. Fylkeskonservator i Troms Jens Storm Munch
Tidl. Fylkeskonservator i Finnmark Einar Niemi
Kunnskapsbasene i lokale museer.

Vedlegg

Vedlegg 1. Oversikt over samiske historiske hustyper

Vedlegg 2. Vedlegg til verneplan for byggverk i Sirbmá